

ИЗСЛЕДВАНИЯ ПО БЪЛГАРИСТИКА

*актуални теми
и проблеми*

Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“

**Изследвания по българистика:
актуални теми и проблеми**

BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF ETHNOLOGY AND FOLKLORE STUDIES
WITH ETHNOGRAPHIC MUSEUM

**Research in Bulgarian Studies:
Current Topics and Problems**

*Edited by Ivanka Petrova, Ana Luleva
and Lozanka Peycheva*

Sofia • 2026

**Prof. Marin Drinov Publishing House
of Bulgarian Academy of Sciences**

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ЕТНОЛОГИЯ И ФОЛКЛОРИСТИКА
С ЕТНОГРАФСКИ МУЗЕЙ

Изследвания по българистика: актуални теми и проблеми

Сборник с материали
от Международното лятно училище по българистика
Пловдив, 26 – 29 юни 2024 г.

*Съставители: Иванка Петрова, Ана Лулева
Лозанка Пейчева*

София • 2026

Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“

Сборникът съдържа статии, изнесени като лекции или доклади на Международното лятно училище по българистика в Пловдив през 2024 г. Изданието обединява утвърдени и млади учени, отдадени на общия си интерес към българистичните изследвания. Текстовете отразяват многообразието на българистичната проблематика и са посветени на актуални теми, представящи различни нейни аспекти. Изследват се съвременни културни практики и социални процеси като прекаризация и семейно предприемачество, аграрни трансформации в българското село, употреба на стари селски чешми в съвременността, конструиране на национална идентичност чрез исторически възстановки, житейски избори на активисти на организация, работеща в помощ на хронично болни. Проблематизирани са интересите на чужденци към българския фолклор, преподаването на българска култура в университети в САЩ, функциите на българското читалище и японския *Kōminkan*. Предложена е историческа реконструкция на миграцията на български бежанци от Западна Тракия към Източните Родопи между двете световни войни, както и на политиките към българите в Таврия в периода 1920 – 1991 г.

Сборникът „Изследвания по българистика: актуални теми и проблеми“ е резултат от разработка в рамките на Националната научна програма „Развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина“ (2022 – 2026), финансирана от Министерство на образованието и науката на Република България, ДО1-205/13.09.22 г.

The collection “Research in Bulgarian Studies: Current Topics and Problems” is the result of development within the framework of the National Scientific Program “Development and Recognition of Bulgarian Studies Abroad” (2022 – 2026), funded by the Bulgarian Ministry of Education and Science, DO1-205/13.09.22.

На първа корица: Стара чешма в габровско село. Сн. П. Петров, 2025 г.

Рецензенти: доц. д-р Светла Ракишева, доц. д-р Иглика Мишкова

- © Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей – БАН, 2026
- © Иванка Николаева Петрова, Ана Георгиева Лулева, Лозанка Георгиева Пейчева, съставители, 2026
- © София Любомирова Попйорданова, художник на корицата, 2026
- © Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2026

ISBN 978-619-245-615-3 (мека корица)

ISBN 978-619-245-636-8 (e-book)

СЪДЪРЖАНИЕ

Въведение. От съставителите / 7

Ана Лулева. От надежда към прекаритет: семейни практики в условията на икономическа несигурност / 9

Иванка Петрова. Български семейни предприятия – етнологично изследване на малкия фамилен бизнес / 24

Анна Антонова. Невидими градове: градоустройствени процеси, визии за развитие и наративи за културно-туристическо наследство в рибарското селище Ченгене скеле до Бургас / 40

Петър Петров. Старите селски чешми – материални и социални аспекти на използването им в съвременността / 51

Джейн Хибърт-Николов. Земя, от която няма връщане: аграрни трансформации и българското село / 70

Евгения Троева. Исторически възстановки, публична история и памет / 85

Ива Кюркчиева. Живот отвъд болката: обществени и спортни дейности на хора с ревматологични заболявания / 98

Лозанка Пейчева. Поклонници на българския фолклор. Българска фолклорна музика, интерпретирана от чужденци / 113

Ангелина Илиева. Българската култура в академичните курсове в Чикагския университет в САЩ / 130

Аяно Тамаки. Сравнително изследване на читалището и *Kōminkan*: функции на българските и японските общностни центрове за съхранение на музикалния фолклор / 143

Мария Маркова. Общности, пространства, време – българите бежанци в пътя им от Западна Тракия до Източните Родопи между двете световни войни / 158

Мария Пачева. Българите в Таврия през призмата на съветската етнонационална политика (1920 – 1991) / 174

Приложение / 185

CONTENT

Introduction. By the Editors / 7

Ana Luleva. From Hope to Precarity: Family Practices under Conditions of Economic Insecurity / 9

Ivanka Petrova. Bulgarian Family Enterprises – an Ethnological Study of Small Family Businesses / 24

Anna Antonova. Invisible Cities: Urban Development Visions and Narratives of Cultural Heritage and Tourism in the Chengene Skele Fishing Village near Burgas / 40

Petar Petrov. Old Water Fountains in Villages: Material and Social Aspects of their Present-day Use / 51

Jane Hibbert-Nicolov. Land of No Return: Agrarian Transformations and the Bulgarian Village / 70

Evgenia Troeva. Historical Reenactments, Public History and Memory / 85

Iva Kyurkchieva. Life Beyond Pain: Social and Sports Activities of People with Rheumatologic Diseases / 98

Lozanka Peycheva. Admirers of Bulgarian Folklore: Bulgarian Folklore Music Interpreted by Foreigners / 113

Angelina Ilieva. Teaching Bulgarian Culture in Undergraduate Courses at the University of Chicago / 130

Ayano Tamaki. A Comparative Study of *Chitalishte* and *Kōminkan*: The Functions of Bulgarian/Japanese Community Centers in Preservation of Musical Folklore / 143

Maria Markova. Communities, Spaces, Time – the Bulgarian Refugees in Their Quest from Western Thrace to the East Rhodopes between the two World Wars / 158

Maria Pacheva. The Bulgarians in Tavria through the Prism of Soviet Ethno-national Policy (1920 – 1991) / 174

Photo App / 185

ВЪВЕДЕНИЕ

Този том е резултат от лекциите и докладите, изнесени на Международното лятно училище по българистика на тема „Българистиката по света: актуални теми и проблеми“, което се проведе в гр. Пловдив на 26 – 29 юни 2024 г. Събитието бе част от работата на Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей при БАН по Националната научна програма „Развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина“. То бе организирано от проф. д-р Ана Лулева, проф. д. изк. Лозанка Пейчева и доц. д-р Иванка Петрова и протече в хибриден формат. Освен участниците от България, Полша, Германия, Великобритания и Украйна, които присъстваха на място, свои доклади онлайн представиха учени и млади българисти от САЩ, Германия, Гърция и Турция. Целта на форума бе да се осъществят научен диалог и обмен на идеи между утвърдени учени и млади изследователи, работещи в различни сфери на българистиката: етнология, фолклористика, социална и културна антропология, етномузикология, история. Учените от Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей при БАН изнесоха лекции в следните области на споменатите българистични дисциплини: историческа етнология на миграциите, антропология на несигурността, трудова етнология, антропология на околната среда, културна памет и исторически възстановки, етнология на спорта, интерпретации на българския музикален фолклор. Младите учени, от своя страна, представиха резултати от изследванията си във връзка с работата по техните магистърски и докторски тези, както и по постдокторантски проекти. Оживените дискусии, взаимният интерес и ползотворният обмен на идеи изпълниха със смисъл научното събитие. В рамките на форума намериха реализация и поставената от организаторите цел да бъдат привлечени, мотивирани и насърчени младите колеги да продължават своите занимания в областта на българистиката и да се осъществи успешен международен научен обмен.

Настоящият сборник съдържа статии, изнесени като лекции или доклади от учените и част от младите изследователи. Дванадесетте текста са посветени на актуални теми, представящи различни аспекти на съвременната българистика. Те отразяват многообразието на българистичната проблематика и възможностите за прилагане на различни подходи и методи в това поле. Тематично статиите разглеждат актуални съвременни културни практики и социални процеси като прекаризацията и семейното предприемачество в постсоциалистически контекст, аграрните трансформации в българското село, употребата на старите селски чешми в съвременността, конструирането на националната идентичност чрез популярните в последните години исторически възстановки, житейските избори на активисти на организация, работеща в помощ на болните от хронични заболявания, интересът на чужденците към българския фолклор и преподаването на българска култура в университети в САЩ, функциите на българско-

то читалище и японския *Kōminkan* в сравнение. Част от текстовете прилагат исторически подход и предлагат историческа реконструкция на миграцията на българските бежанци от Западна Тракия към Източните Родопи между двете световни войни; на статута и политиките към българите в Таврия в периода 1920 – 1991 г. Все пак поради факта, че повечето автори са етнологзи и фолклористи, преобладават изследванията, направени с качествени методи (теренни етнографски изследвания, включващи наблюдения, дълбочинни и биографични интервюта), съдържателен и дискурсивен анализ на текстове. Анализирани са исторически извори, медийни публикации, популярна литература.

Текстовете, включени в настоящия сборник, оформят няколко тематични области. Ана Лулева, Иванка Петрова и Анна Антонова насочват изследователския си интерес към икономическата антропология. Те проблематизират въпроси около семейните стратегии и практики за справяне с икономическата несигурност и тяхната приемственост и развитие; дребното семейно предприятие като пресечена точка на частни и бизнес интереси; динамичните трансформации на едно българско рибарско селище и многопластовите политически и икономически процеси, които ги предизвикват.

Петър Петров и Джейн Хибърт-Николов коментират проблеми, свързани с културните и социални трансформации в българските села. Предмет на техните интереси са материалните и социални аспекти в съвременното използване на старите селски чешми, както и радикалните промени в живота в селата и в идентичността на хората в резултат на аграрните трансформации в България през XX в.

В своите проучвания на нови социални и културни общности Евгения Тронева и Ива Кюркчиева откриват и поставят важни проблеми и са изправени пред предизвикателства в изследването на групи и участници в съвременни исторически възстановки, както и в заниманията със спорт и социални каузи на хора с хронични заболявания.

Към тематичната област *етномузикология* се отнасят текстовете на Лозанка Пейчева, Ангелина Илиева и Аяно Тамаки. Те изследват интерпретациите на българската фолклорна музика от чужденци; преподаването и усвояването на българската култура, в това число музикален фолклор, в чуждестранни университети; функциите на българските читалища и японските общностни центрове *kōminkan* за съхранение на музикалния фолклор.

Проучванията, посветени на културата на българската диаспора, ще бъдат обогатени и допълнени с двете статии на Мария Маркова и Мария Пачева, изследващи социокултурните проблеми на българите бежанци от Западна Тракия към Източните Родопи и на таврийските българи в условията на съветската етнонационална политика.

Сборникът „Изследвания по българистика: актуални теми и проблеми“ внася своя принос към полето на българистиката не само с тематичното разнообразие и съдържание на статиите, но и – преди всичко, с постигнатата цел – да се обединят в едно издание утвърдени и млади учени, отдадени на общия си интерес към българистичните изследвания.

От съставителите

От надежда към прекаритет: семейни практики в условията на икономическа несигурност

Ана Лулева

From Hope to Precarity: Family Practices under Conditions of Economic Insecurity

Ana Luleva

Abstract. In the period of post-socialist transformation, precarity is becoming the new normal for Bulgarian society. The precarization of a large part of the middle generation, which met the end of the communist regime hoping for a radical change, became a source of disappointment and a loss of its hopes for a better life. In this article, I address the issue of how these people experience and reflect on the changes in their lives due to precarization and what their coping strategies are. My thesis is that the precarization of one or more family members causes uncertainty for the present and the future of the entire family household. In this situation, individuals act according to their own coping abilities and according to their personal and family financial, social and cultural capital. In many cases, the choice of strategy is motivated by the belonging to and interest of the family. Focusing on the family reveals it as a resource for coping with precariousness through family solidarity and assets, on the one hand, and as a field of tensions and navigation between the positions and perceptions of its different members, on the other. The analysis of the ethnographic material suggests that there is continuity, an update of “traditional” strategies for coping with precarity, familiar from the period of socialism – a process I define as retraditionalisation.

Keywords: precarity, precariousness, precarization, care, social reproduction, post-socialism, retraditionalisation, Bulgaria

През 1998 г. Пиер Бурдийо пише: „днес несигурността/ прекаритетът¹ е навсякъде“ (precarity is everywhere now) (Bourdieu, 1998). Тези думи са казани в контекста на промените, които настъпват във Франция и западните икономики в последните десетилетия на XX в.: флексибилизиране и разпадане на фордисткия модел на икономика и неговия т.нар. стандартен модел на заетост (standard employment model – SEM), който се характеризира с пълно работно време и дългосрочна заетост при един работодател, осигуряващ задоволителен

¹ На български език понятието precarity (англ./ фр.) се превежда като икономическа и социална несигурност или се използва като директна лексикална заемка – прекаритет. В този текст се използват и двата варианта.

жизнен стандарт и консумативни възможности на семейството; жени, които са основно заети в домашния труд за поддържане на домакинството и грижа за членовете на семейството. Все пак, както редица изследователи посочват, макар прекаритетността да се разглежда като противоположното, отклонението от стандартния модел на заетост, в него тя също присъства чрез несигурната заетост на жените и имигрантите (Kalleberg, 2018). Освен това се приема, че исторически фордисткият модел е по-скоро изключение, което се отнася за индустриалния сектор на Глобалния север в последната четвърт на XX в. и не е валиден за Глобалния юг, където неформалната икономика е била винаги доминираща и постоянен източник на препитание и несигурност (Kalleberg, 2018; Cassiman, Eriksen and Meinert, 2022). Разглеждайки прекаритетността в дългата историческа перспектива на глобалния капитализъм, Елоиз Бети също стига до заключението, че трябва да се признае трудовата стабилност като изключение, а трудовата несигурност – като негова норма (Betti, 2018).

Ако отнесем думите на Пиер Бурдийо за българския случай, то трябва да кажем – несигурността е *била* винаги тук. Тя е била тук в предмодерните времена, по времето на ранния капитализъм и в междувоенните години на XX в., определяни като време на икономически растеж, тя е присъствала и в годините на държавния социализъм, днес носталгично спомняни като „сигурни и стабилни“. Прекаритетността е тук и в годините на постсоциалистическа трансформация, която е съпроводена с нови форми на несигурност, характерни за глобалния неолиберален икономически ред, и има специфика, дължаща се на съвременното състояние на българската икономика – преход от държавнорегулирана към пазарна, рязка деиндустриализация, противоречива приватизация и деколективизация на селското стопанство. Икономическите реформи през първите две десетилетия на прехода бяха провеждани под мотото България да се превърне в „нормална държава“, имайки за образец западните либерални демокрации от 80-те години на XX в., с функциониращи пазарни икономики и висок жизнен стандарт. Резултатът обаче се оказа различен – овладяна от корупционни мрежи държава, високи нива на социални неравенства и бедност – най-високите в Европейския съюз (ЕС) (Селени, 2002), неудовлетвореност от живота на голяма част от българите², високи нива на социално недоверие (Лулева, 2021) и неопатримониален политически режим (Chavdarova, 2021). Напълно променената икономическа среда се помества в контекста на новите неолиберални глобални ценности и представи за успеха като меритократично индивидуално постижение на автономната личност с високи консумативни възможности и семейна реализация. Те заместват предишния колективистичен, класово-партиен и националистически дискурс, в който доминираха културата на зависимост и патернализъм на държавата. Отрицанието на тази патерналистична зависимост, валоризирането на свободната индивидуална инициатива,

² <https://worldhappiness.report/ed/2020/> (Достъп: 4.02.2024)

предприемчивост и отговорност станаха неизменна част от политическия курс, мотивиращ реформите в годините на прехода. Тези ценности се споделяха от мнозинството граждани, подкрепящи демократичните промени с надеждата за смяна на „системата“. Прекаризацията на голяма част от средното поколение обаче, посрещнало края на комунистическия режим с надежда за коренна промяна и по-добър живот, стана причина за разочарование и преживяване на промените като загуба.

В тази статия ще очертая как тези хора преживяват и говорят за промените в живота им, дължащи се на прекаризацията, и какви са техните стратегии за справяне с нея. Моята теза гласи, че прекаризирането на един или повече членове на семейството води до несигурност за настоящето и бъдещето на цялото семейно домакинство. В тази ситуация индивидите действат според собствените си способности и съобразно своя и на семейството си финансов, социален и културен капитал. В много случаи изборът на стратегия е мотивиран от принадлежността към и интереса на семейството (деца, възрастни родители, съпруг). В този смисъл действията на социалните актьори са проява на релационна автономия (Millar, 2014), а не толкова на желанието за себerealизация, индивидуализъм и автономност. Фокусирането върху семейството го разкрива като ресурс за справяне с икономическата несигурност чрез семейната солидарност и активи, от една страна, и поле на напрежения и навигиране между позициите и представите на различните негови членове, от друга.

По-нататък анализът на етнографския материал ще покаже, че е налице приемственост, актуализиране на „традиционни“ стратегии за справяне с несигурността, познати от периода на социализма – процес, който определям като ретрадиционализация. Противно на надеждата, че с края на държавния социализъм ще изчезне необходимостта домакинствата да се справят с проблема на изкарването на прехраната, като произвеждат нужните им хранителни продукти и съчетават ниско платения труд с домашно стопанство, самоексплоатирайки се, реалността се оказа друга. Продължителните икономически кризи и прекаризирането на бившите работници и служители, както и ниските пенсии на възрастните хора, ги принудиха да мобилизират всички членове на семейството и да се завърнат към домашните стопанства, за да оцеляват и да си осигуряват прехраната (срв. Беновска-Събкова, 2000; Creed, 2014). За завръщането към дребните семейни стопанства допринесе и реституцията на земята, но като цяло деколективизацията и реституцията на земята не доведоха до голямото съживяване на българското село, каквото беше първоначалното очакване. „Съживяването“ се състоя само в селата, намиращи се в близост до градове, поради възможността да се поддържат т.нар. селско-градски домакинства.

Голяма промяна настъпи по отношение свободата на движение. След падането на Желязната завеса България стана част от глобалния свят. Това откри нови възможности и перспективи за хората, търсещи решение на икономическите си проблеми. В предприсъединителния период и след 2007 г., когато страната стана член на ЕС, улесненият режим даде възможност за свободно

движение и намиране на работа в чужбина. Това се оказва спасителна стратегия, масово практикувана в районите, които загубиха предишните си поминъци.

Накратко, може да се твърди, че семействата използват набор от стратегии за справяне с несигурността – една част от тях са актуализираните стари, познати, традиционни, друга – нови, водещи до трансформация на икономическите стратегии и семейните отношения. Това какъв ще бъде изборът зависи от фазата на семейния цикъл, възрастта и етапа на жизнения път на социалните актьори, от личния и семейния социален, културен и финансов капитал, мястото на живеене, както и от макроикономическия, културен и политически контекст.

Етнографското проучване

Картината, която ще очертае нататък, се основава на етнографско проучване, проведено в столицата и в два града в Западна България в периода 2020 – 2023 г.³, допълнено от продължително наблюдение там през последните две десетилетия. Единият град (К.) е областен център, с около 38 000 жители, разположен е близо до западната българска граница, на 100 км от столицата. Другият (С.) е общински център, с около 28 000 жители, в близост до планински курорт, на 60 км от столицата. И двата града преживяват силен демографски срив от 1990-те насам, дължащ се на ниска раждаемост и най-вече на семейна трудова емиграция към столицата и особено към чужбина. Мнозинството жители е с български етнически произход, обща тенденция е увеличаването на ромските общности. Напускането на градовете, „обезлюдяването“, както го наричат местните хора, се дължи на липсата на работни места след затварянето на заводите, които са съществували в двата града, придавайки им индустриален облик и бидейки основен работодател на мигриралите към тях работници и служители от съседните села в годините на социализма.

Проучването беше проведено чрез неформални разговори, биографични и дълбочинни интервюта (около 20 на брой) с мъже и жени, родени между 1940-те и 1980-те години, принадлежащи на различни поколения, с различен биографичен опит. Сравнението на труда преди и след 1989 г. за хората, родени в края на 40-те и 50-те години, се появяваше спонтанно в разговорите ни. Това дава възможност да се очертаят промените и приемствеността в изкарването на прехраната в двата периода, както и рефлексията на хората върху тях с оглед на собствената им ситуация на икономическа несигурност.

Теоретични бележки

Етнографският материал е анализиран в рамките на антропологичните теоретизации на прекаризацията, прекаритетността, моралната икономика и гри-

³ Етнографското изследване бе направено в рамките на изследователския проект „Антропология на несигурността. Приемственост и промени в периода на постсоциализма“, финансиран от ФНИ, договор КР-06-N55/12.

жата. Антропологичната перспектива съчетава двата концепта: прекаритетност (*precariousness*), несигурност като онтологичен опит на човешкото съществуване и базов елемент на човешките отношения (Berlant, 2011; Puar, 2012; Lorey, 2015), и прекаритет като исторически специфичен труд, който е несигурен, нестабилен и при който работниците поемат риска (за разлика от бизнеса или държавата) и получават ограничени социални придобивки и законови права (Kalleberg, 2018). Изследвания в различни контексти показват, че прекаризацията има сериозни последици за живота на хората (Allison, 2013; Kalleberg, 2018; Standing, 2011; Choonara, Murgia and Carmo, 2022). Икономическата криза в Южна Европа през 2008 г. промени икономическия и социалния ред, при което в центъра се оказаха моралната икономика и грижата като най-важни за отношенията на неравенство между поколенията (Narotzky, 2020). В своето изследване на трудовата несигурност в постсоциалистическа България Димитра Кофти показва, че моралната икономика предоставя подходящ аналитичен инструмент за изучаване на динамичните връзки между ценности, идеи, политически и икономически практики, както и на ежедневната борба на хората с неравенствата и несигурността (Kofti, 2016).

Моралната икономика на грижата е централен аналитичен концепт на изследването на опита на жените трудови мигрантки, работещи като гледачки (*badanti*) в Италия и изпълняващи двойна роля като грижещи се – за своето семейство и за възрастните си клиенти в Италия (Luleva, 2019). Грижата е в основата на отношенията между членовете на семейството, на родителите към децата и обратно. В перспективата на моралната философия на Цветан Тодоров грижата е добродетел (Todorov, 1996); в антропологичната концепция на Джон Борнеман тя е принципът на човешката принадлежност и основна човешка потребност: нуждата да се грижим и да бъдем обгрижвани (Bornemann, 2001). Изследователи в областта на етиката на грижата предлагат морална концепция за грижата, която ръководи етичното поведение и мислене към признаване на взаимната зависимост и грижовните действия с цел справяне с неравенствата. Те определят грижата като процеси на създаване, поддържане и възпроизводство на телата, личностите и социалните взаимоотношения – диалектични процеси, в които аспекти на съревнование и солидарност, тревожност и загриженост присъстват взаимозаменяемо и непрекъснато се борят помежду си. В перспективата на стратегиите за справяне с несигурността грижата се разглежда като ресурс, действие и труд (Kay, 2012; Thelen, Cartwright and Sikor, 2008).

По-нататък аз приемам едно широко разбиране за грижата, което включва освен емоционалното отношение (*caring about*), и физическото (*caring for*) – обгрижването на децата, възрастните и болните членове на семейството; но също и домашната работа, и домашното стопанство (последните две определяни от Силвия Федеричи като репродуктивен труд), и дори трудовата миграция, мотивирана от грижа за семейството.

Грижата е свързана със социалното възпроизводство – стреми се да се поддържа и повиши социалният статус, да се осигури приемственост на семейство-

то, включително образование и просперитет на бъдещите поколения. Идеята за социално възпроизводство, не просто за материално оцеляване в период на криза, предоставя по-широка аналитична перспектива към действията на социалните актьори, давайки възможност за по-добро разбиране на техните мотиви, избори и социални отношения.

Ретрадиционализация в българския контекст се употребява в два смисъла: идеологически, който се открива във все по-доминантния публичен дискурс като издигане и завръщане към въображаемата традиция на здравето българско (патриархално) семейство, есенциализирано като състоящо се от майка, баща и деца. Това „естествено“ семейство, основано само на биологичната връзка, се въобразява като застрашено от либералните идеи, еднополовите бракове, правата на ЛГБТ хората и редица политики, свързани с правата на детето (Nenova, Luleva and Kotseva, 2023). Второто значение, което именно разглеждам в този текст, е морално-икономическо: завръщане, актуализиране на традиционни икономически (културни) модели, които никога не са били изоставяни напълно, но в кризисни ситуации се актуализират – като домашното стопанство, мобилизиране на семейството с всичките му активи (форми на капитал) за социално възпроизводство на следващите поколения, т.е. прилагане на познати практики и възпроизводство на поколенчески йерархии и ценности в новите условия. Дали актуализирането на традиционните икономически стратегии за справяне с кризите, предизвикани от прекаризацията на членове на семейството, води до ревитализиране на традиционни морални норми и отношения между поколенията в семейството, или се наблюдава процес на трансформация и културни промени, е един от основните въпроси на това изследване. Икономическите стратегии са вградени културно, те се разглеждат като отношения между членовете на семейството и между поколенията (срв. Petrova, 2024). Централно място в отношенията между поколенията имат моралните връзки като отговорност, дълг, привързаност, любов. Те описват отношенията в семейството като отношения на взаимност (*mutuality* по Маршал Саалинс) и грижа.

На следващите страници като стратегии за справяне с прекаризацията определям поредицата от решения, които един актьор взема, преследвайки определена цел, според набор от правила или ограничения, опитвайки се да предвиди бъдещите последици от конкретни стъпки и като взема предвид реакцията на други социални актьори (Fontain, Schlumbohm, 2000). При разглеждането на стратегиите акцентът е поставен върху човека агент с неговия/ нейния опит, възгледи, мотиви, разсъждения и действия в отговор на конкретна текуща ситуация. Това обаче не означава, че се предполага неговата/ нейната свобода на избор или че той/ тя е напълно автономна, суверенна, независима и самостоятелна личност, притежаваща нов вид (неолиберална) субективност; предприемач на себе си и за себе си. В изследване за социалната сигурност след социализма, базирано на етнографска работа в българско село в началото на новото хилядолетие, Златина Богданова разкрива значението на роднинските и семейните мрежи за социалната интеграция и семейната сигурност. Според нейните наб-

людения традиционните разбирания за роднинска солидарност утвърждават взаимозависимостта между членовете на семейството и не насърчават индивидуалните житейски стратегии (Bogdanova, 2019). В случаите, които съм наблюдавала, особено в практиките на грижа, поведението на социалните актьори (жени) свидетелства за тяхната релационна автономия – автономия, определена от принадлежността към семейното домакинство, доколкото „автономията винаги вече е вплетена в отношенията и формите на социална принадлежност“ (Millar, 2014). Етнографско изследване в села от Западните Родопи (община Сатовча) през 2016 – 2018 г., насочено към анализ на стратегиите за справяне с бедността в региона, показва, че индивидуалните стратегии за справяне с бедността са подчинени на семейните. Семейството е източник на сигурност, солидарност, подкрепа, но и на зависимост и задължения. В името на семейството се предприема емиграция и наемане на работа далеч от дома. Грижата за семейството (обикновено това е разширено семейство, обхващащо три поколения) и близките, домашното стопанство и отглеждането на тютюн е поета изцяло от жените.

Стратегии за справяне с прекаризацията в периода на постсоциализма

Съкращенията на работници и служители в предприятията, които бързо фалират след края на държавния социализъм, отбелязват края на тяхната сигурна работа и на предишния им начин на живот. Работниците, които загубват работата си, преживяват това като загуба на професионалната си идентичност, социален статус и признание, които са имали преди. Чувството на относителна сигурност и стабилност, произтичащо от постоянната работа и съпроводено с достъп до социални услуги и относително сигурни перспективи, е заменено с усещане за несигурност, отчуждение и неспособност за (дългосрочно) планиране. Несигурността произтича от новите, по-рано непознати ситуации – временна заетост, чести промени на работното място и работодателите, работа без трудов договор или с полулегален договор, при който част от заплатата се декларира. В последния случай в трудовия договор се вписва минималната заплата, на която работникът е осигурен, а останалата устно уговорена сума той получава (редовно или не), без да бъде декларирана. Тази практика вреди на работниците и има отрицателен ефект върху тяхното пенсионно осигуряване. Всеки, който е споделял този опит, е недоволен. Някои казват, че не са знаели, че са осигурявани по този начин, и разбират това едва при пенсиониране, други – напротив, знаели са, но са се примирили, за да не загубят работата си. Както пише Калеберг, несигурният труд засяга както променящите се условия на заетост, така и загубата на условия, които са били даденост или към които човек се е стремил (Kalleberg, 2018). Не само бившата работническа класа е загубила постоянните си работни места и социалната защита. Несигурността става начин на живот и за следващите поколения, за хора с различна квалификация и трудов

опит, които работят с временни договори, имат непълна заетост, нерегулярна и случайна работа или са самонаети. Много от тези хора принадлежат към голямата група на т.нар. „работещи бедни“. Ограничените възможности за избор и свиващият се трудов пазар бяха най-често посочваните фактори, определящи новата икономическа ситуация, според моите респонденти. За да си осигурят доходи, те комбинират различни допълнителни дейности.

Пример 1: Семейството на Ивана – прекаризация, грижа и самозадоволяване

Като добре позната и десетилетия практикувана стратегия за икономическо оцеляване (и благополучие) се прилага комбинирането на платен труд с домашно производство на храна за лични нужди и за продажба. Тя е широко разпространена и в двата града през социалистическия период и отразява характерната черта на държавната социалистическа икономика: пълната заетост, необходимост от два дохода за издръжка на нуклеарното семейство и нуждата от допълнителни източници на доход от домашното стопанство под формата на продукти за лично потребление и производство за пазара. Самозадоволяването с домашно отглеждани зеленчуци, плодове, месо и млечни продукти се налага поради недостига на храни на пазара и необходимостта от спестяване на средства, които да се инвестират в строежа на дом или обучение на децата (Gudemann, Hann, 2015; Creed, 2000). Това е икономическото обяснение за поддържането на силната връзка между семействата, живеещи в града, и домакинствата на техните родители в селата. В случая с град С. околните села позволяват поддържането на домашно стопанство в селото с труда на възрастната родителска двойка, техните деца и внуци, работещи и живеещи в града. Така през социализма функционира т.нар. „нео-разширено семейство“ (Konstantinov, Simic, 2001), при което двете домакинства са тясно интегрирани в система на икономическа взаимност. Според Константинов и Симич нео-разширеното семейство се е доказало като изключително адаптивно към по-сетнешните тежки икономически условия в България, благодарение на способността си да осигури почти автономна база за препитание, като същевременно използва градските ресурси. Разширеното семейно домакинство се оказва ефективна стратегия за справяне с икономическата криза и източник на сигурност през първите години на постсоциалистическата трансформация, когато покупателната способност рязко спадна под влияние на драстичната инфлация и нарастващата безработица. В следващите години за някои от моите респонденти поддържането на домашно стопанство се оказва не само икономическа необходимост, но се възприема като знак за добър социален статус и морално задължение.

Примерът на Ивана, седемдесетгодишна жена, родена в едно от селата близо до С., е показателен. Тя завършва средното си образование в Техникума по механоелектротехника в града и веднага започва работа в проектантския отдел на една от текстилните фабрики. Цялата ѝ кариера преминава в тази фабрика

и в този отдел, който ръководи до приватизацията на фабриката през 1990-те години. След приватизацията производството намалява, работниците са съкратени, а машините – продадени. Ивана работи известно време като складов управител, който продава остатъка от продукцията от предишните години, след което напуска. Нейните думи показват силната емоционална връзка с работното ѝ място в годините, в които се е чувствала професионално удовлетворена. Тя казва, че двусменният режим на работа не ѝ е създавал проблеми. Изброява социалните придобивки, които работниците са ползвали: столова за персонала, детска градина за децата им, профилакториум – ваканционен дом с минерална баня недалеч от града. Съпругът ѝ е работил в друга текстилна фабрика в града. Семейството живее в града и има три деца. Съпругът на Ивана е починал преди двадесет години от белодробно заболяване, причинено от замърсения въздух на работното му място. Докато са работили в текстилните фабрики, двамата съпрузи са поддържали голямо стопанство в нейното родно село. Отглеждали са прасета за пазара, пуйки и кокошки за лични нужди, крави и кози, както и зеленчуци. Част от млякото е продавано, а останалото е преработвано на сирене. Семейството ѝ, заедно с това на брат ѝ и техните родители, е засаждало големи количества картофи в продължение на години. Това производство е било организирано от местните Трудово-кооперативни земеделски стопанства (ТКЗС) и Аграрно-промишлени комплекси (АПК), като на земеделците са предоставяни парцели за ползване в земите на същото и околните села. Печалбата от картофите е вложена в строежа на две нови къщи – на нейното семейство и на брат ѝ. Производството на продукти от домашното стопанство е създавало усещане за сигурност у Ивана, в смисъл, че семейството ѝ се е справяло добре както през социализма, така и през кризисните години след него, осигурявайки „всичко необходимо“ на трапезата им, въпреки ниските заплати. След смъртта на съпруга си Ивана намалява стопанството, отглежда само кокошки, продължава да работи в градината и произвежда големи количества зеленчуци, плодове и консерви. Производството е достатъчно за трите домакинства – нейното (тя живее със семейството на сина си) и тези на двете ѝ дъщери и внуци, които ѝ помагат при прибирането на реколтата и консервирането.

В последните години самозадоволяването не е било икономическа необходимост за поддържането на трите домакинства, но Ивана не се отказва от домашното стопанство. В тази работа тя инвестира много време и усилия, но това ѝ дава усещане за полезност за семейството; чрез нея реализира своята идея за грижа към децата и внуците си, като им осигурява чиста храна. Тази пролет са засадили голямо количество домати, които зет ѝ възнамерява да продава на пазара, използвайки връзките си с магазини в столицата. Ивана участва, като предава опита си в отглеждането на зеленчуци.

Поддържането на зеленчукови градини (до един декар), в които жителите на селата около двата града засаждат картофи, боб, пипер, домати, краставици, тиквички, тикви, се счита за норма и присъщо на добрите стопани от по-възрастните поколения. За някои това е навик, придобит от ранна възраст, иконо-

мическа необходимост за осигуряване на храна или средство за поддържане на физическото и емоционалното благосъстояние. През последните години се наблюдава тенденция да не се обработват реституираните ниви, разпределени между наследниците. Обикновено парцелите са с малка площ. Липсата на техника и работна ръка, както и ниските изкупни цени на картофите (които са основната култура в района на С.) обезкуражават земеделците и те предпочитат да отдават земите си под наем на регистрирани земеделски производители, получаващи субсидии от ЕС. В замяна собствениците получават малък наем. Може да се твърди, че земята като източник на сигурност е загубила стойността си. Ако това е било вярно през капиталистическия период, когато богатството на село се е измервало с притежаваната земя, то след колективизацията през 50-те години на XX в. селото и земята постепенно и постоянно са обезценявани. Начинът, по който бе извършена деколективизацията и бе осъществена реституцията на земята, не промени тази картина и не доведе до очакваните резултати за възраждането на семейните стопанства (Creed, 2014). Напротив, големите арендатори, получатели на евросубсидии, спечелиха, а селските общности преживяха промените като нова несправедливост и победа на партийно-клиентелските мрежи (за подобни процеси в Добруджа вж. Giordano, Kostova, 2001).

Пример 2: Диана: прекаризация, семейна подкрепа и зависимост

Диана е 40-годишна, живее с майка си (64 г., зъболекарка в общинска поликлиника в столицата). Завършила е с отличие гимназия с преподаване на испански език, има бакалавърска степен по бизнес администрация. След завършването си е работила като администратор на различни места, с временни трудови договори. Най-продължително е била заета във фирма за парични преводи, с полски собственици, подизпълнител на голяма компания. По време на пандемията от Ковид-19 Диана разбира, че предстоят съкращения. Тя не се чувства застрашена, защото страда от хронична болест и е защитена от съкращения, според трудовото законодателство. Междувременно решава да построи малка къща в село, близо до София, върху парцел, който родителите ѝ са закупили с намерение да се преместят да живеят там. След смъртта на баща ѝ този проект е пропаднал. Намирайки изгодно предложение за сглобяема къща, Диана и майка ѝ решават, че ще осъществят проекта, като дъщерята взема банков кредит за целта. Неясната перспектива във фирмата ѝ не я отказва, защото към договора с банката тя добавя и застраховка за безработица.

Скоро след сключването на заема и започването на строежа обаче фирмата е закрыта и Диана губи работното си място. С помощта на майка си тя си намира работа като администратор в общинската поликлиника – работа, далеч под нейната квалификация, но желана заради липсата на други възможности. Тази работа обаче се оказва желана и от други хора, близки до ръководството на поликлиниката. Така само след месец Диана е принудена да напусне, противно на трудовото законодателство и след като се съгласява да се самоунижи

и да се откаже от правата си, като подпише документ с невярно съдържание, според който не е категоризирана като хронично болна. Следва дълъг период от почти година на неуспешни опити да си намери работа чрез официални обяви и с помощта на приятели. През това време е регистрирана в Бюрото по труда и получава полагащата се в такива случаи компенсация. Източниците ѝ на доход са твърде ограничени. Тя прави мартеници, поръчани от близки и приятели. Това е един кратковременен ангажимент през февруари всяка година, свързан с обичая хората да си подаряват мартеници на първи март. По този повод градът се залива от мартеници, които се продават на улични сергии – усукани бели и червени конци, в различни фигурки, разменяни с пожелание за здраве. Правят ги и ги продават мъже и жени, за които това е начин да добавят някакви (минимални) средства към доходите си. Други приятели са ѝ поръчали картички за сватбата си. При познато семейство е започнала да дава уроци по испански на детето им. Всички тези неформални дейности заемат почти цялото ѝ време, но не носят доход, с който тя да може да живее и да погасява кредита си. В допълнение към това, банката е поискала допълнителни гаранции – освен ипотеката на малкия ѝ наследствен апартамент, тя е трябвало да даде и парична гаранция. Единствената възможност за това се явява дядо ѝ, 93-годишен пенсионер, който наскоро е продал вилата си в провинцията. Той се съгласява да стане гарант, за да спаси внучката си, но това не става без напрежения в семейството и съпротивата на бабата на Диана. Наследственият апартамент предстои да бъде даден под наем, за да се добави известна сума към семейния бюджет, но това също се оказва трудна задача с неясна перспектива.

След периода на безработица Диана работи за кратко на още две места – в кол център, където нощните смени не се отразяват добре на здравето ѝ и тя напуска, и в магазин за дрехи като продавачка, наета без трудов договор. След месец работа в магазина, включително в събота и неделя, без това да е било предварително уговорено, работодателят я уведомява, че е уволнена, и не ѝ изплаща никакво възнаграждение. Диана се чувства едновременно подкрепяна от семейството си, но и твърде зависима, все повече губи самочувствие и увереност в себе си като самостоятелен човек, способен да се справя с предизвикателствата на живота. Семейните активи (жилище и финансовият капитал на дядото) са единственият източник на сигурност и икономическа подкрепа за нея. В тази ситуация на несигурност за настоящето и бъдещето Диана не прави дългосрочни планове, отказала се е и от перспективата да създава трайна връзка или свое семейство.

Безспорно несигурността, в която изпада един член на семейството, се отразява на цялото семейство. Прекаризацията, както показват и други изследвания (Allison, 2013; Lorey, 2015; Narotzky, 2020), не е просто несигурен труд и доход; това е несигурност в настоящето и несигурност за бъдещето, която се отразява на субектността, персоналната идентичност, самооценката, отношенията между поколенията в семейството и моралните им задължения.

Семейството с неговите активи от предишните поколения се явява източник на сигурност и подкрепа, но същевременно това създава нова зависимост, поставя нуждаещите се от тази помощ в подчинение, преживявано от тях дори като унижение. Семейните властови йерархии се пренареждат. Възрастните (баба и дядо) понякога, както е случаят с Диана, са икономически най-силни, поемат грижата за внуците – нещо, което се преживява като лишаване от автономност и житейски провал от страна на майката и внучката. Те от своя страна се грижат за възрастните, като ги посещават в провинцията, помагат им в ежедневни дейности, грижат се за здравето им и планират да ги вземат да живеят при себе си, когато те няма да могат да се справят повече сами. Доколкото прекариатността засяга средното и младото поколение, възрастните пенсионери са тези, които поемат част от тежестта за социалното възпроизводство – помощ за изхранване, осигуряване на жилище, обучение на децата и пр. Подобна ситуация се наблюдава в Южна Европа след кризата от 2008 г., когато, както показват изследванията на антрополози, фордисткият модел се преобръща и младото поколение, попадайки в прекаритет, става зависимо от възрастните си родители (Narotzky, 2020). Докато обаче в Южна Европа това би могло да се определи като ново явление, за българския случай то съвсем не е такова. Тук връзката между поколенията, зависимостта на младите семейства от родителите им никога не е прекъсвала. И това се отнася не само за кризисните времена, когато се налага да се мобилизират семейните ресурси. Зависимостта, ограничената автономия на семейните деца от възрастните родители съществуват през целия период на държавния социализъм поради спецификата на социалистическата икономика и социален ред. Държавният социалистически стандартен модел на заетост се характеризира с дългосрочна заетост и семейство с двама работещи. С изключение на някои категории работници и високата номенклатура обаче, останалите работници, служители, заетите в сферата на образованието и здравеопазването са с ниски заплати, които едва достигат за издръжката на четиричленно семейство. Функционирането в контекста на икономика с недостиг дори на основни хранителни продукти налага самозадоволяването като масово практикувана стратегия за изкарване на прехраната, съчетана с редовната заетост с ниски заплати. Това е икономическата причина за съществуването на разширени семейни домакинства, в които съжителстват поне три поколения в селските и градските райони, обединени от общата цел да изкарват прехраната си и да се реализира успешно социално възпроизводство. Това е и причината за дългогодишната зависимост между поколенията, размяната на грижи и ограничената автономност на младите семейства. При някои от моите респонденти, родени между края на 1940-те и 1970-те, йерархичните властови отношения се променят в посока на увеличаване на автономността им, но икономическата криза през 1990-те връща отново необходимостта от мобилизирането на селско-градските домакинства.

Заклучение

Постсоциалистическата трансформация и утвърждаването на неолибералния пазарен ред доведоха до деиндустриализация на българските градове. В новите условия прекаризацията рязко нараства, а характерът на труда се променя – от източник на стабилна професионална идентичност, осигурена чрез постоянен трудов договор и съпътствана от определени социални придобивки, към временна, несигурна и често неформална заетост, която не гарантира трудови права. Това са условия за масова прекаризация, преживявана като лишаване, семейна криза, травма и разочарование. Ситуацията на несигурност се изостря допълнително от липсата на социално доверие, доверие в държавните институции и от увереността, че те действат в интерес на гражданите.

Изправени пред несигурността на бъдещето, социалните актьори се стремят да овладеят несигурното настояще, ръководени от опита си от миналото. Този опит подсказва, че може да се разчита по-скоро на лични мрежи на доверие между роднини в семейството и приятели и много по-рядко – на публичните институции. Важно е също да се подчертае, че за справяне с кризисната ситуация е необходимо да се мобилизират ресурсите на семейното домакинство и неговият социален и финансов капитал. Социалните актьори се справят с несигурността и „опитомяват“ капитализма в зависимост от своите икономически, социални и символни ресурси.

В изследваните градове (К. и С.) отново се актуализират връзката със селото и самозадоволяването като стратегия за осигуряване на храна за семейството. Жизнеността на тази връзка се поддържа не само от икономическа необходимост, но и от моралния ред, според който пенсионерите трябва да работят, ако имат градина, а децата им трябва да участват в този труд. По този начин се предават знания и умения, свързани със земеделието и управлението на домакинството; осъществява се социално възпроизводство, но едновременно с това се поддържа и зависимостта от възрастните поколения.

Разгледаните стратегии за справяне с прекаризацията и несигурността в постсоциалистическото всекидневие показват, че бързите политически промени и икономическата трансформация не водят автоматично до драматична социална трансформация. Действително социалната структура на българското общество се променя – доминиращата класа на работниците изчезва, а селското население отдавна е загубило традиционния си селски начин на живот, вливайки се в новия (спорно дефиниран като класа) (Standing) прекариат. Социалните отношения обаче остават силно детерминирани от миналия опит, който в разглежданите случаи се оказва спасителна стратегия за справяне с прекаризацията и несигурността.

Вероятно именно поради това значителни части от съвременното българско общество, търсейки опора и сигурност, се обръщат към миналото и подкрепят както десни, така и леви популисти. Така, по парадоксален начин, неолибералният ред води до ретрадиционализация в България.

Литература

- Беновска-Събкова, М. (2001) *Политически преход и всекидневна култура*. София: Академично издателство „Проф Марин Дринов“.
- Лулева, А. (2021) *Култура на не/доверието в България. Антропологични перспективи*. София: ИК „Гутенберг“.
- Лулева, А., М. Беновска-Събкова, И. Недин (2019). Стратегии за справяне с бедността в постсоциалистическото българско село. – *Balkanistic Forum*, 28(2), с. 179–195.
- Селени, И. (съст.) (2002) *Бедността при посткомунизма*. София: Изток-Запад.
- Allison, A. (2013) *Precarious Japan*. Durham & London: Duke University Press.
- Berlant, L. 2011. *Cruel Optimism*. Durham & London: Duke University Press.
- Betti, E. (2018) Historicizing Precarious Work: Forty Years of Research in the Social Sciences and Humanities. – *IRSH*, 63, pp. 273–319; doi:10.1017/S0020859018000329.
- Bogdanova, Zl. (2019) Family, Kinship and State in Contemporary Bulgaria: A Study of Social Security after Socialism. – In: Roth, K., Benovska, M. (Eds.). *Balkan Life Courses. Part 2: Kinship, Religion and Memory, Mobility and Identities*, pp. 11–25.
- Borneman, J. (2001) Caring and To Be Cared For: Displacing Marriage, Kinship, Gender, and Sexuality. – In: Faubion, J. (ed.) *The Ethics of Kinship*. Lanham, MD: Rowman and Littlefield, pp. 29–46.
- Bourdieu, P. (1998) *Acts of Resistance. Against the New Myths of Our Time*. Trans. Richard Nice. Cambridge: Polity Press.
- Butler, J. (2004) *Precarious Life. The Powers of Mourning and Violence*. London & New York: Verso.
- Cassiman, A., Eriksen, Th. H., Meinert, L. (Eds.) (2022) Introduction. Beyond Precarity in sub-Saharan Africa. – *Anthropology Today*, 38(4), p. 3; <https://doi.org/10.1111/1467-8322.12739>.
- Chavdarova, T. (2021) ‘Institutional Uncertainty: The Hybrid Market Order in Bulgaria’. – In: Faghih, N., Samadi, A. H. (Eds.) *Legal-Economic Institutions, Entrepreneurship and Management. Perspectives on the Dynamics of Institutional Change from Emerging Markets*. Springer Cham, pp. 15–34; DOI:10.1007/978-3-030-60978-8_2.
- Choonara, J., Murgia, A., and Carmo, R. M. (Eds.) (2022) *Faces of Precarity. Critical Perspectives on Work, Subjectivities and Struggles*. Bristol: Bristol University Press.
- Creed, G. W. (2000) “Family Values” and Domestic Economies. – *Annual Review of Anthropology*, 29, pp. 329–355; <http://www.jstor.org/stable/223424>.
- Creed, G. W. (2014) Every Village, a Different Story: Tracking Rural Diversity in Bulgaria. – In: Dujzings, G. (ed.) *Global Villages. Rural and Urban Transformations in Contemporary Bulgaria*. Anthem Press, pp. 53–67.
- Fontain, L., Schlumbohm, J. (2000) Household Strategies for Survival: An Introduction. – *International Review of Social History*, 45, pp. 1–17.
- Giordano, Chr., Kostova, D. (2001) The Social Production of Mistrust. – In: Hann, Ch. M. (ed.) *Postsocialism. Ideas, Ideologies and Practices in Eurasia*. Routledge, pp. 74–92.

- Gudeman, St., Hann, Ch. (Eds.) (2015) *Oikos and Market: Explorations in Self-Sufficiency after Socialism*. New York: Berghahn Books.
- Kalleberg, A. (2018) *Precarious Lives. Job Insecurity and Well-Being in Rich Democracies*. Cambridge: Polity Press.
- Kay, R. (2012) Managing everyday (in)securities: Normative values, emotional security and symbolic recognition in the lives of Russian rural elders. – *Journal of Rural Studies*, 28, pp. 63–71.
- Kofti, D. (2016) Moral economy of flexible production: Fabricating precarity between the conveyor belt and the household. – *Anthropological Theory*, 16(4), pp. 433–453.
- Konstantinov, Y., Simić, A. (2001) Bulgaria: The Quest for Security. – *Anthropology of East Europe Review*, 19(2), pp. 21–34.
- Lorey, I. (2015) *State of Insecurity. Government of the Precarious*. London & New York: Verso.
- Luleva, A. (2019) Just Work? Bulgarian female labour migration in Italy and the moral economy of care'. – *Ethnologia Balkanica*, 18, Lit Verlag, pp. 233–253.
- Millar, K. M. 2014. The Precarious Present: Wageless Labor and Disrupted Life in Rio de Janeiro, Brazil. – In: *Cultural Anthropology*, vol. 29, Issue 1, pp. 32–53; <https://journal.culanth.org/index.php/ca/article/view/ca29.1.04>.
- Narotzky, S. (ed.) (2020) *Grassroots Economies. Living with Austerity in Southern Europe*. London: Pluto Press.
- Nguyen, M. T. N., Zavoretti, R. & Tronto, J. (2017) Beyond the Global Care Chain: Boundaries, Institutions and Ethics of Care. – *Ethics and Social Welfare*, 11(3), pp. 199–212; DOI: 10.1080/17496535.2017.1300308.
- Nenova, G., Luleva, A. & Kotzeva, T. 2024. Caring for the Child, Caring for the Family: The Clash over the National Strategy for the Child (2019–2030) in Bulgaria. – *East European Politics and Societies*, 38(2), pp. 682–702; <https://doi.org/10.1177/0888325423118300>.
- Petrova, I. (2024) Uncertainty in Small Family Enterprises in Bulgaria. Socio-cultural Strategies for Stabilisation and Economic Development. – *Slovenský národopis*, 72(2), pp. 179–197; DOI: <https://doi.org/10.31577/SN.2024.2.16>.
- Puar, J. (ed.) (2012) Precarity Talk. A Virtual Roundtable with Lauren Berlant, Judith Butler, Bojana Cvejic, Isabell Lorey, Jasbir Puar, and Ana Vujanovic edited by Jasbir Puar. – *TDR: The Drama Review*, 56(4) (T216) Winter. New York University and the Massachusetts Institute of Technology.
- Standing, G. (2011) *The Precariat. The New Dangerous Class*. Bloomsbury Publishing.
- Thelen, T., Cartwright, A., Sikor, Th. (2008) Local State and Social Security in Rural Communities: a new research agenda and the example of post-socialist Europe. – *Working Paper*, No. 105, Halle/Saale, pp. 1–14.
- Todorov, Tz. (1996) *Facing the Extreme: Moral Life in the Concentration Camps*. New York: Metropolitan Books.

Проф. д-р Ана Лулева
 Институт за етнология и фолклористика
 с Етнографски музей
 Българска академия на науките
ana.luleva@iefem.bas.bg
 ID <https://orcid.org/0000-0002-7185-7867>

Български семейни предприятия – етнологично изследване на малкия фамилен бизнес

Иванка Петрова

Bulgarian Family Enterprises – an Ethnological Study of Small Family Businesses

Ivanka Petrova

Abstract. The author approaches family businesses from an ethnological perspective as cultural and social fields of research. The interest is directed at micro and small family companies in Bulgaria from various economic spheres, established after 1990s. Starting from the social foundations of the established business, the study examines the combination of family, kinship and business ties, e.g. the private and public relations in small Bulgarian family businesses and its results for entrepreneurial families and for economic organization. The subject of study is the dynamics of kinship and intergenerational relations under the influence of family economic activity. The mutual influence of formal business structures and informal networks and the corresponding social and cultural consequences for the family and the enterprise are analyzed.

Keywords: family entrepreneurship, Bulgarian micro and small enterprises, kinship network, intergenerational relations

Въведение

Освен като икономически агенти, осигуряващи значителна трудова заетост, съвременните семейни предприятия се определят в стопанските науки като основни двигатели на икономическия растеж, включително и в най-успешните икономики (Рубен, 2022). Отбелязва се тяхната ключова роля в стопанската сфера и способността им да предлагат устойчивост и иновации¹. Според статистическите данни тези организации съставляват най-малко 70% от всички предприятия в света и около 60% от предприятията в Европейския съюз, като осигуряват около 40 – 50% от работните места в частния сектор². В България фамилният бизнес също заема значителен дял в икономическата система и допринася съществено за стопанското развитие на страната. Семейните фирми у нас функционират в различни сфери, но основно в областта на търговията

¹ https://www.linkedin.com/posts/united-bulgarian-bank_ (Достъп: 15.09.2025)

² https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2015-0223_BG.html?redirect (Достъп: 20.10.2025)

(над 43%), услугите (над 37%) и промишлеността (9%) (Мадгерова, Кюрова, 2014). Резултатите от социологически проучвания показват голямата роля на българското семейно предприемачество в осигуряването на трудова заетост. Според данни от проведено изследване по проекта „Статистика на фамилния бизнес в България“ активните предприятия от тази категория представляват 25% от всички активни стопански организации на територията на страната, оборотът им възлиза на около 20% от този на функциониращите у нас фирми, а делът им в произведената продукция – над 17% от общата за страната³. Предприятията в България, които се самоопределят като фамилен бизнес, през 2024 г. у нас са 108 056, с общ брой заети лица 394 839, а наетите в тях лица са 299 809⁴.

Преобладаващият брой семейни предприятия в България са микро- и малки компании⁵. Според икономистите, в сравнение с по-големите, малките фирми се отличават като по-гъвкави и по-бързо адаптиращи се към промените в пазарните условия. Счита се, че стопанските организации от семеен тип „формират ядро от устойчиви бизнеси, за които е характерна връзката с традиционни за семейството, за рода или за съответния регион стопански дейности, приемствеността и лидерството в семейството, стремежът за запазване на дългосрочната устойчивост на дейността и предаването ѝ на наследниците с цел запазване на собствеността на предприятието в рамките на семейството“⁶.

Според приетото определение „*семейно предприятие*“ е такова, в което повече от половината от капитала е притежание на физическото лице, което го е създало, и минимум едно друго физическо лице участва официално в управлението му, като между двете лица съществува роднинска връзка (основана на брак, родство или осиновяване по смисъла на Семейния кодекс)⁷. Управлението, развитието и контролът на семейните предприятия се осъществяват чрез личното участие, ангажираност и съпричастност на членовете на семейството.

Фамилният бизнес, както всеки друг, има за основна цел постигането на икономическа изгода, но най-важният му отличителен белег е неговата непосредствена връзка със семейството, което се намира в центъра на фирмата. Този вид предприемачество се създава на базата на преплитането на две системи с различен характер, предназначение и цели – социалната (семейството) и икономическата (бизнеса) (Петрова, 2020: 319). Съществена черта на фамилното предприемачество е, че то обединява по неделим начин три основни елемента – семейството, бизнеса и собствеността (Мадгерова, Кюрова 2014: 100). Тази

³ <http://www.nsi.bg/sites/default/files/files/events/FamilyBusinesses.pdf> (Достъп: 10.11.2025)

⁴ <https://www.nsi.bg/statistical-data/404/1163> (Достъп: 18.11.2025)

⁵ Микропредприятията разполагат със зает персонал до 9 души и годишен оборот до 2 млн. евро, а малките – от 10 до 49 заети лица и годишен оборот до 10 млн. евро (<https://eur-lex.europa.eu/BG/legal-content/summary/micro-small-and-medium-sized-enterprises-definition-and-scope.html>. Достъп: 12.09.2025 г.).

⁶ https://www.mig.government.bg/wp-content/uploads/2023/12/selection-criteria_family-business_crafts_revised.pdf (Достъп: 29.12.2025 г.)

⁷ <https://evroprogrami.com/opredelenie-za-semejno-predpriyatie/> (Достъп: 18.09.2025 г.).

особеност предполага съвместяване на служебните (професионалните формални) и семейните (частните неформални) отношения – една културна специфика, чиито характеристики и последици могат да бъдат изследвани с качествените методи на етнологията. Учени от хуманитарните дисциплини отбелязват, че в дискусиата за късната модерност семейните предприятия онагледяват, от една страна, един икономически реликт, а от друга, те представят съществуващия идеал за солидарното семейство (Lemberger, 2007: 10). Примери от стопанското развитие на страни по целия свят показват, че семейните фирми са трайни, устойчиви форми на търсене на печалба, а не са архаична и преходна форма, която неизбежно трябва да изчезне.

Германският етнолог Тобиас Кьолнер отбелязва, че тясното взаимодействие между родство и бизнес интерес е отличителна черта, която прави семейните фирми интересни обекти за антропологични изследвания (Köllner, 2022). Според него този вид изследвания подобряват разбирането за характерните особености на семейните стопански организации най-малко по три начина. Първо, те позволяват по-подробен анализ на специфичните механизми за структуриране и организиране на семейството и връзката му с бизнеса, като се фокусират върху процесите на създаване на предприятието и свързаността с родствените отношения. Второ, антропологичните изследвания добавят нови емпирични прозрения и концептуални инструменти към всеобщото разбиране за семейни фирми. И на трето място, антропологичните изследвания подчертават как културните модели са от съществено значение и влияят значително върху икономическата дейност и представите за семейството. Както отбелязва културната антроположка Силвия Янагисако, можем да концептуализираме икономическото действие в семейния бизнес като „включващо...разнородни капиталистически практики, оформени от различни значения, чувства и представи,...всички от които са културно опосредствани“ (Yanagisako, 2019: 2).

В настоящия текст ще изследвам от етнологична перспектива как се осъществява съвместяването на семейни, роднински и бизнес връзки, тоест на частни и обществени отношения, в малки български семейни фирми и какви са резултатите от него за предприемаческите семейства и за икономическата организация. Ще разгледам създаването на този вид нови стопански обекти след динамичните промени от началото на 90-те години на XX в., като се фокусирам върху социокултурните особености и социалните основи на учредявания бизнес, върху обществените задачи и отговорности на семейните предприемачи. Предмет на изследване е динамиката на роднинските и междупоколенчески отношения под въздействието на фамилната икономическа дейност. Ще анализирам взаимното влияние на формални бизнес структури и неформални мрежи и съответните социални и културни последици за семейството и предприятието.

Моите резултати се основават на дългогодишната ми изследователска работа в рамките на няколко научни проекта в периода 2001 – 2025 г. сред десетки малки семейни предприятия в различни сфери на икономиката: хотелиерство и ресторантьорство, търговия, транспорт, спедиция и логистика, хранителна

промишленост. Градовете, където са ситуирани проучваните предприятия, са: София, Пловдив, Плевен, Стара Загора, Хасково, Банско, Белоградчик, Димитровград, Царево, а едно от тях се намира в село Ореховица, община Долна Митрополия. Част от семейните предприятия са създадени през 90-те години на XX в. и продължават дейността си до наши дни, друга част са по-нови, учредени в първото десетилетие на XXI в., а най-младото е създадено през 2018 г. Събирах данните чрез методиката на теренните етнографски изследвания, като провеждах наблюдения на трудовото всекидневие, биографични и полуструктурирани интервюта, както и неформални разговори с респонденти (семейни предприемачи, служители, клиенти). Наред с това извършвах прегледи и оценка на визуални материали, медийни публикации, а също на интернет сайтове и на фейсбук страници на предприятията.

Създаване на малки семейни предприятия в България след 90-те години на XX в. Социокултурни особености

След краха на социализма и последвалото установяване на пазарна икономика значителен брой брачни двойки в България избират да работят като частни предприемачи, учредявайки малки семейни компании. Такива се създават също и от братя и сестри. В рамките на тези икономически организации у отделните членове на семейството се преплитат семейни и стопански роли, като икономическите отношения стават важна съставна част на семейния жизнен свят. Управлението, развитието и контролът на новите семейни предприятия се осъществяват чрез личното участие, ангажираност и съпричастност на членовете на семейството. Фамилният бизнес става основен източник на доход за семейството. С учредяването на този вид предприятия у нас се осигуряват условия за успешното функциониране на семейството едновременно като социална и икономическа единица. Това не е възможно през социалистическия период, когато българското общество преживява 45 години липса на частна стопанска инициатива и на семейно предприемачество (Петрова, 2020: 319). В новите семейни предприятия възниква специфична представа за взаимовръзката работа – родство за нуждите на предприемаческата практика (срв. Lemberger, 2007: 26).

Българските социолози отбелязват, че след разпадането на социалистическата стопанска система дребният бизнес трябва да материализира надеждите за възстановяване на предприемачеството след пропускане на една генерация и да се превърне в стабилна основа на новия пазарен ред (Чавдарова, 2014: 39). Новите предприемачи, които нямат необходимите финансови и други икономически ресурси да участват в приватизацията, по необходимост стартират като дребен бизнес, рискуващ собствен капитал (Пак там). Такива са и изследваните от мен предприемачи, създали семейните си фирми през 90-те години на XX в. Недостигът, дори липсата на икономически капитал при тях е съчетан с наличието на сравнително ограничен културен капитал – наистина те са натрупали професионални знания от областта, в която са работили, но нямат необходима-

та квалификация, нито практически познания за работата като предприемачи в условията на пазарна икономика, за рисковите действия и стопанското управление на частно предприятие. За сметка на това обаче повечето учредители на семейни фирми през 90-те години на XX в., включително и моите респонденти, притежават значителен по размер социален капитал, натрупан в резултат от постигнати професионални резултати, като по-голямата част е акумулирана във вид на полезни връзки, разположени главно в рамките на роднинските и приятелските неформални мрежи. Предишната държавна работа им е предоставяла достъп до ресурси, клиенти, информация и др., които биха могли да бъдат използвани за целите на частния бизнес (Петрова, 2020: 320). Неговите първи представители, сред тях и мои респонденти, в голямата си част са основно заети с оцеляването си.

По-младите семейни предприемачи, създали своите фирми след началото на новото хилядолетие, нямат опит с работа в държавната социалистическа икономика, но повечето от тези мои респонденти са добили известен трудов опит като наемна работна сила в частни или държавни компании. Сравнително голям е размерът на културния им капитал благодарение на подходящо висше или средно специално образование (често със завършени икономически специалности), придобити знания в резултат от полагането на професионален платен труд в условията на пазарна икономика и непрестанно повишаване на квалификацията чрез курсове, обучения и самоподготовка. При създаване на семейния бизнес те разчитат също на социален капитал, натрупан от професионалните им резултати, както и на такъв, наличен в неформалните роднински и приятелски мрежи. От особена важност се оказват връзките им със съученици и състуденти. Някои от изследваните млади семейства са избрали за семеен бизнес хоби заниманията на единия от брачните партньори, напр. приготвянето на домашен хляб, извършване на дребни ремонтни дейности и др. Често при учредяване на фирмите тези млади семейни предприемачи биват финансово подпомогнати от най-близки роднини чрез безлихвени заеми и така всъщност рискуват личните финанси на своите близки. Има случаи на завърнали се след получаване на висше образование и/или работа в чужбина млади семейства, които инвестират спестяванията си в нов семеен бизнес в България.

Семейните предприемачи трябва да поемат едновременно както икономически, така и социални отговорности – от една страна, това е отговорността да се грижат за икономическите интереси на своето семейство, понасяйки нерядко стопански загуби в борбата за оцеляване и стабилизация на предприятието (срв. Чавдарова, 2014). От друга страна, заедно с това те трябва да полагат системни грижи за функционирането на семейството като социална единица, но и да носят отговорност за своите наети служители, да ги мотивират и стимулират за извършване на качествен и отговорен труд. Служителите пък трябва да привикнат да работят според правилата и нормите, установени в трудовата среда от семейството работодатели.

Динамика на брачните и междупоколенчески отношения под въздействието на фамилната икономическа дейност

В семейните предприятия обикновено полага труд брачната двойка (ил. 1), съответно братята и/ или сестрите (ил. 2). Учредителите на фирмата най-често формално споделят функциите на собственици и управители, а помежду си разпределят работата според своите компетенции, като се стремят дори да са взаимнозаменяеми в голяма част от дейностите, където това е възможно. В хода на проучванията си не установявах напрежение между съпрузите в тази връзка. Например за ръководството на наемните служители, за работата с клиенти и бизнес партньори, за онлайн комуникациите и връзките с институциите отговаря обикновено този от двамата, който има съответната или по-добрата подготовка. Предприемачите заявяват, че много дейности вършат съвместно, без разделяне, като подчертават факта, че професионалните въпроси се обсъждат между двамата съпрузи и решенията са общи, а не еднолични. Установих също, например, че при воденето на счетоводните операции от съпруг/а със съответните знания, той/ тя в хода на работата обучава и брачния си партньор, за да го/ я замества при нужда.

Има обаче и случаи на разпределение на работата според пола. В производствените и търговските предприятия например тежката физическа работа се извършва основно от съпрузите и мъжкия персонал. От жените се очаква да са търпеливи и грижовни в работата с клиенти: например в хотелско-ресторантьорския бранш съпругите се грижат за настаняването и изхранването на клиентите, за хигиената, а съпрузите – за връзките с доставчиците и за снабдяването с необходимите стоки. В семейни фирми от хранителната индустрия установих, че обикновено мъжът извършва онези дейности, които изискват физическа сила, а жената е отговорна за приготвянето на продукти, предполагащи влагането на повече търпение и творчество. В тази връзка мой респондент собственик на малка семейна хлебопекарна в Хасково направи следното изявление: *„Месенето (на хляб – бел. И. П.), според мен, е мъжка дейност. Особено това, което ние правим, на ръка. Месенето без тестомесачка, в големи количества, някой път до 20 килограма тесто. Говорим за тесто с такъв размер, което се замесва на ръка, а това не е женска работа. Това просто е мъжка работа, тъй като изисква доста сила... Но пък жените са силни в една друга част и това е в пипкавите неща и особено в сладките неща. Там е тяхната сила... Хамалската част от програмата е наше задължение, докато другото е тяхно“*.

Подрастващите деца на собствениците, особено в по-малките населени места, често биват включвани в работата в свободното им време, като им се възлагат помощни и обикновено неквалифицирани дейности. Така трудовите навици и ангажиментите към семейното предприятие започват да се формират у наследниците от ранна възраст. Обикновено трудът на децата в полза на семейното предприятие в началните години след създаването му е безвъзмезден и не се очаква нито от близките, нито от самите младежи той да получава моне-

тарно остойностяване. Напротив, всички социални и финансови ресурси се насочват към установяване и стабилизиране на новия бизнес. Примерите тук са от повечето изследвани фирми, като ще спомена работата в семейния хотел и механата на двамата синове на предприемаческо семейство от Белоградчик, които през 90-те години почти ежедневно полагат безвъзмезден труд в свободното си време като гимназисти, а впоследствие в извънучебно време в студентските си години. Различна е обаче ситуацията в новите семейни предприятия, учредени през последните години, както и в по-рано създадените, в които вече полагат труд внуците на семейството учредители. Трудът на деца и внуци в наши дни почти никъде не е безплатен, напротив, самите подрастващи, както и предприемачите, считат почасовото му заплащане като основен стимул за включване на деца и внуци в трудовия процес. Наред с изграждането на трудови навици се оказва, че тази практика подкрепя самочувствието и инициира спестовността на младите. Респондент от Царево сподели през 2019 г. за работата на 15-годишната си внучка по време на лятната ваканция: *„Давам ѝ по десет лева на час, за да продава дини по два-три часа на ден пред магазина. Тя ми казва, че си ги спестява за есента като отиде в Бургас да учи в гимназията“*⁸. Синовете на брат и сестра, създали семейна пекарна в Банско през 2018 г., често помагат на родителите си в приготвянето на продуктите и в продажбите, извършвайки почасова платена работа. Дъщерята на семейство собственици на пекарна в Димитровград работи почасово при родителите си, докато учи в местната гимназия, а след завършването през 2018 г. започва работа на пълен работен ден в семейния бизнес. Съпрузите са нарекли пекарната „Фамилната фурна“ и споделят, че са много горди с работата на дъщеря им при тях (ил. 3). Пловдивско семейство също изтъква, че преценява като успешен опита си да привлече и трите си дъщери за работа в бизнеса, макар и само временно през съботните дни и през ваканциите.

Управленските решения, развитието и организацията на семейните предприятия се оформят от роднинските чувства и ангажиментите между поколенията, без да се създава противопоставяне между икономическите цели и целите на родството. Тесният роднински кръг обикновено изиграва решаваща икономическа и социална роля и съответно роднинската подкрепа от страна на най-близките се явява ключов фактор за стопанското оцеляване на семейните предприятия. Става дума не само и не толкова за финансова, но много повече за морална и социална подкрепа. Поемането на грижите за малките деца на младите предприемачи от техните родители се оказва важно за трудните начални години от работата на семейните предприятия в Банско и Царево. Моралната поддръжка от роднинския кръг е много съществена за семейно търговско предприятие в София. Собственичката, загубила работата си на държавен служител

⁸ Сходни са наблюденията на Невена Димова, представени в статията ѝ за детския труд в туристическия сектор в Созопол (Dimova, 2025).

през 1991 г., разказа за подкрепата от страна на майка ѝ и от роднините на починалия ѝ баща, които през 1991 г. насърчават нея и току-що пенсионираната ѝ по-възрастна овдовяла сестра да създадат свое предприятие.

Подобни са случаите с моите по-млади респонденти, получили както морална, така и финансова помощ от най-близките си роднини, за да стартират семеен бизнес. Например родителите и братът емигрант на съпругата заемат своите спестени пари на младото семейство за покупка на стара мелница в село Ореховица, където то започва собствен (и успешен до наши дни) мелничарски бизнес през 2011 г. (ил. 4). Може да се твърди, че в тези случаи се разчита на безрезервната лоялност в рамките на родствения кръг като гарант за погасяването на кредитите. От друга страна обаче, новите предприемачи изпадат в по-кратки или в по-дългосрочни финансови задължения към своите близки чрез заемането на парични средства от тях.

Взаимно влияние на формалните бизнес структури и неформалните връзки. Инструментализиране на родствената и приятелска мрежа в семейното предприемачество

Родствените и приятелските мрежи придобиват значителна важност в сферата на семейния бизнес, но и в по-широкия контекст на българската икономика след 1989 г. В стопанската дейност на новите семейни предприемачи активно се използва техният социален потенциал. През първите две десетилетия след 90-те години повечето мои респонденти, така както и много от собствениците на семейни бизнеси, наемат на работа хора, които са членове на неформалната им мрежа, например безработни или наскоро пенсионирани роднини с ниски пенсии. Има случаи, когато осигуряват трудова заетост дори на най-близките си, на своите майки и бащи. Един от респондентите ми заявява на майка си скоро след създаването на семейното предприятие в Стара Загора: „*Майко, идвай при мене да работиш, стига си слугувала на чужди хора!*“. В софийско предприятие пък е назначен бащата на съпругата – пенсиониран военен.

Този начин на икономическо действие при набирането на персонал е характерен за множество малки фирми през 90-те години в България и в други постсоциалистически страни от Югоизточна Европа (Чавдарова, 2001; Петрова, 2010). В случаите с назначаване на близки на наемна работа възникват пряка зависимост и тясна връзка между неформалната сфера и формалната трудова среда. Това е пътят, по който личните връзки тясно се преплитат с бизнес отношенията в новите икономически обекти. В изследваните фирми установих, че близките на работодателя служители в началните години от дейността на предприятието обикновено съставляват значителен дял от целия нает персонал (повече от половината, а понякога дори до две трети). Включването на неформалните мрежи и съдържащите се в тях междуличностни отношения в рамките на пазарно-стопанските структури са свидетелство за масивното нахлуване на частната сфера в обществената сфера на труда и в трудовите отношения. На-

личната персонална обвързаност всъщност надхвърля рационалните формални взаимоотношения работодател – подчинен и се оказва важна за укрепването на задълженията към предприятието.

Изследванията ми показаха как в първите години след 1989 г. работодателите пряко свързват икономическото си оцеляване, съответно успеха на своето предприятие, с успешното инструментализиране на личните си мрежи. Те биват адаптирани в новите условия и стават важна социална опора на икономическото действие в семейните предприятия при условията на пазарното стопанство. Този подход е свидетелство за опита да бъде превърнат социалният капитал, наличен в тези мрежи, в икономически. Защо се установява този подход в семейните предприятия през 90-те години?

В началото на постсоциалистическите трансформации доверието в българското общество е разположено главно в частната сфера и по-точно в рамките на личните мрежи и близките отношения в тях (Чавдарова, 2001: 276; Petrova, 2016). Налагането и нормалното функциониране на пазарния ред предполагат преход от непосредствени лични и неформални връзки между отделните участници на пазара към независими, анонимни и формални отношения между тях. Социолози и икономисти отбелязват, че в България след 1989 г. се утвърждава тенденция за протежиране от страна на държавата и нейната администрация на едрия бизнес за сметка на новосъздадените дребни и средни фирми, което променя цялата схема на икономическата рационалност (Чавдарова, 2014: 42–43). Социално-икономическата ситуация се характеризира с много висока степен на несигурност: липсват прозрачни правила и регламенти, пазарният ред се оказва неефективен, което води до нелоялна конкуренция. Това оказва влияние върху отношението на дребния бизнес към формалните пазарни институции. Предприемачите престават да разчитат на институциите за подкрепа, чувствайки, че те не им гарантират сигурност и не защитават интересите им. Те си изработват негативно отношение към представителите на държавната администрация, считайки ги за корумпирани. Тромавата и усложнена бюрократична система се възприема като голямо препятствие. Така социалното доверие на дребните предприемачи е твърде ниско, към това се прибавя и отношението им към представителите на едрия бизнес. То е негативно поради нелегитимността на първоначалния капитал и оттам на целия едър бизнес и поради убеждението, че той е нечестен, че не действа като социално отговорен (Чавдарова, 2014: 289).

В тази враждебна за дребното предприемачество социална среда, съставена от неблагоприятни икономически и културни условия, като естествена защитна реакция икономическите актьори започват да се обръщат към познати модели и начини за справяне. При непрестанните предизвикателства в областта на труда индивидът се чувства уязвим и незащитен и прибегва до защитни механизми, които са на разположение в културата (Alexandrov, 2004: 177). Най-сигурната среда, която би осигурила социални и културни ресурси, се оказват семейството и най-близкият роднински кръг, там, където е инвестирано най-много доверие. Слабите управленски умения на собствениците на семейни фирми в началото

на функциониране на предприятията и интензивното търсене на лично доверие стимулират наемането на близки, на които работодателите са готови да се доверят в много по-голяма степен, отколкото на непознати.

Назначаването на близките съответства на естествените грижи и отговорностите спрямо роднини и на традиционната готовност за материална и/или нематериална подкрепа вътре в рамките на родствената мрежа. Семейният предприемач осигурява трудова заетост и постоянни доходи на близките в трудните години. Много често това поведение се схваща като морално задължение на стопански замогналият се член на роднинската мрежа. След началото на трансформациите семейната и роднинската солидарност продължават да имат важно значение в обществото и това се отнася и до трудовата среда на българите. В резултат на това предприемачите се оказват подложени на значителен натиск от страна на обществената среда да назначават на работа свои близки (срв. Чавдарова, 2012). Така тази практика се оказва социално приемлива и легитимна.

Социални и културни последици за семейството и предприятието

Дали обаче при тази директна среща на новосъздаваните трудови и съществуващите междуличностни отношения и връзки не възникват напрежения и ограничения в социалната и в стопанската среда? Между собственик/работодател и служител в семейното предприятие се създават формални отношения на субординация и стопанска зависимост, които често се оказват напълно различни от тези, съдържащи се в родствените мрежи. Така например наети служители, чиято възраст и статут в роднинската йерархия са по-високи от тези на работодателите им, изпадат в отношения на зависимост от по-младите си роднини, които им помагат в борбата за икономическо оцеляване. Наблюдава се обръщане на ролите: тези, които стоят по-високо в роднинската йерархия, трябва да се подчиняват на икономическата воля и власт на по-млади и по-нискостоящи роднини. Често работата, която им се възлага, не отговаря на квалификацията им и дори е доста нискоквалифицирана.

Подобни отношения на зависимост и също така промяна в неформалните егалитарни връзки възникват при наемането на загубили работа приятели, бивши съученици и колеги, някои от които дори са с по-високо образование от семейните предприемачи. *„До вчера ми беше колега, а днес си ми работодател и началник“* – тези думи, изречени от по-възрастна бивша колежка, се помнят и до днес от семеен предприемач, назначил жената в търговското си предприятие през 1994 г. Той беше категоричен в интервюто, че тя се е чувствала огорчена вследствие на установеното икономическо неравенство между бившите колеги.

Персонализираното доверие спрямо членовете на роднинската мрежа трябва да гарантира сигурност и надеждност в трудовата сфера, но поставя и самите предприемачи в отношения на зависимост спрямо назначените близки. На такива хора често се възлага задачата да функционират предимно като „довереници“

за предприемача. Например собственик на семейно предприятие говори в интервюто за възрастната си сестра без необходимото образование като за своята „дясна ръка“ в предприятието. В случая трудовите слабости и очевидната професионална непълноценност биват пренебрегнати за сметка на важността на доверието към най-близките. Назначаването се разглежда като инвестиция не в професионализъм, а в личностно доверие, на което стопанският ръководител придава много по-голяма стойност.

Последиците от инструментализирането на личните мрежи и установените отношения на зависимост се оказват не само положителни за дребните предприемачи и за наетите от тях близки служители. Проблеми възникват от факта, че често близките работят без трудов договор, получават ниско възнаграждение или биват осигурявани на минималната работна заплата. По този начин се стимулира сивата икономика, а ниските социални и здравни осигуровки се отразяват негативно на качеството на работната сила.

Освен това изследваните предприемачи понякога изискват от своите роднини полагане на труд в извънработно време или извършване на допълнителна работа. Често това допълнително трудово натоварване не се заплаща или се заплаща минимално, като собствениците считат тази практика за нещо съвсем естествено в рамките на своите правомощия. Моите изследвания установиха, че такова поведение на работодателите понякога, макар и невинаги, става повод за възникването на конфликти със служителите, които не приемат безрезервно изискваните допълнителни часове положен труд и ниското му заплащане.

С течение на времето се установява, че назначаването на близки доверени хора помага за разрешаване на определени проблеми, но в същото време може да доведе до възникване на други, доста сериозни проблеми. Споменах, че голяма част от тези доверени лица не притежават изискваните професионални знания, нито съответната квалификация, или пък с годините остаряват и не са вече в състояние да се справят успешно с трудовите си задължения. Всичко това предизвиква ограничения в икономическата дейност на предприятието като цяло, водещи в крайна сметка до неговата неефективност.

Проблеми възникват и когато функционалната бизнес йерархия в предприятието не съответства на естествената роднинска йерархия и това разминаване започва да се възприема в негативен план от служителите. Така например възрастният родител на софийско семейство предприемачи като че ли не искал да приеме своята функционална субординация в ръководеното от дъщерята и зетя предприятие. Той често се опитвал да се намесва в изпълнението на ръководните функции от по-младите работодатели, като настойчиво предлагал непоискани съвети. Предприемачите заявиха, че считат това поведение за изключително неприемливо и неадекватно и че то е предизвиквало напрежение в роднинските и в бизнес отношенията. Собственичка на софийска семейна фирма разказа за отношенията си с назначената от нея сестра на зет ѝ, които постепенно се влошавали, след като служителката правела непрекъснати опити да оспорва управленските решения на работодателката. Като основание за това наетата

служителка винаги изтъквала по-младата възраст и по-ниския статус на работодателката в роднинската йерархия. Това поведение се оценява от собственичката като нежелателно и уронващо професионалния ѝ авторитет. Споделеното от служителката в интервюто мнение беше, че в предприятието не е оценявана достатъчно и не е използван дългогодишният ѝ професионален опит. Тя била огорчена от факта, че не успявала да оползотворява изцяло своя потенциал, и от внушаваното ѝ от работодателката чувство, че била назначена на работа „по милост“.

Наличието на подобни ситуации постепенно развива отрицателни нагласи у работодатели и у служители. Понякога се стига дори до конфликти между близките, които въздействат негативно и в трудовата среда. Всъщност реалната причина за появата на тези противоречия е невъзможността за ясно разграничаване в трудовия свят между формалните професионални и роднинските роли, между публичната и частната сфера. Наблюденията ми от последните години показват промени в нагласите на семейните предприемачи да назначават близки, като вече условията за такива назначения са пряко свързани с притежаваното образование и квалификация на съответния роднина.

Социални предизвикателства при наследяване на семейния бизнес

В семейните предприятия особена важност понастоящем придобива въпросът с наследяването на бизнеса, тъй като за създадените през 90-те години фирми вече е настъпил периодът на активно преминаване от първо към второ поколение семейни предприемачи. През последните години в икономическите среди в България се засилват дебатите относно осигуряването на приемственост чрез мотивирането на наследниците, което се оценява като най-сериозното предизвикателство пред фамилните компании (Рубен, 2022; Попова, 2022). В средите на фамилното предприемачество у нас вече се наблюдава трайният стремеж на собствениците за запазването на основния бизнес, управлението и собствеността в рамките на семейството. Такива са и моите наблюдения в проучените предприятия. Вследствие на тази нагласа в началото на настоящото хилядолетие преобладава налаганият семеен и роднински натиск върху младите наследници и принуждаването им да навлизат все повече в семейния бизнес и постепенно да придобиват ръководни умения. Такива са примерите със създадените през 90-те години малки семейни предприятия в Хасково, Белоградчик и Царево. Учредителите на фамилния бизнес в Царево се намесват в решението на дъщеря си да завърши висше образование в Германия и да остане там на работа, като през 2005 г. я принуждават да прекъсне следването си, да се завърне в България и да се включи бързо в семейния бизнес.

С течение на годините обаче се наблюдават промени и в наши дни налагането на волята на по-младите собственици на семейни предприятия върху децата им не е толкова силно изразено, както са били случаите при по-възрастни семейни предприемачи. Наследниците все по-често успяват сами да вземат

решения за професионалното си развитие и да ги реализират. Семейни предприемачи в Пловдив и Ореховица например не съумяват да мотивират големите си дъщери да останат на работа в предприятието, макар те да са помагали на родителите си като подрастващи. Девойките дори са се отдалечили твърде много в професионалното си образование от дейността на семейната компания. Управлението на софийско търговско предприятие вече е поето от единия син на по-голямата сестра съсобственичка, който обаче наближава пенсионна възраст и чиито синове работят в други икономически области и не желаят да се ангажират с ръководството на бизнеса. Двете дъщери на собствениците на друго софийско предприятие в сферата на транспорта са избрали да живеят и работят в чужбина, след като са завършили чуждестранни университети и са създали смесени семейства. Такива нагласи на младото поколение предизвикват невъзможност за дългосрочно планиране на бъдещето на предприятието като семейна компания и това несъмнено поражда напрежения (срв. Petrova, 2024). Три изследвани от мен по-млади предприемачески брачни двойки, в момента на възраст 40 – 45 г., нямат деца, тоест семейният бизнес е без преки наследници и перспективите за развитието му са неясни.

Каквито и да са решенията на наследниците по отношение на поемането на семейния бизнес обаче, налице е проблемът за съдбата на възрастните учредители над 65 години. Дори когато вече са се отказали от функцията на управители, във всички изследвани предприятия те продължават да са със статут на съсобственици. Пенсионират се формално, но продължават почти ежедневно да участват в работата на предприятието и при вземането на икономически решения. Две са причините за това, които се изтъкват в интервютата – първата е, че те не могат да посрещат финансовите си нужди поради ниските пенсии, които получават. Размерът на пенсиите им в повечето случаи е близък до минималния, тъй като десетилетия наред те са се осигурявали на минимална ставка. Обяснението, че са го правили, за да има повече пари за заплащане на персонала, ми се струва неприемливо – по-скоро по този начин те са внасяли минимално допустимите отчисления в държавния бюджет. Втората причина е, че тези представители на първото поколение семейни предприемачи все още вярват, че могат да се справят с бизнеса си и не желаят изцяло да се оттеглят, за да не се чувстват безполезни и излишни. Според мен тук прозира желанието на възрастните да контролират действията и да имат право да се намесват пряко в управленските решения на новите управители, макар наследниците им да са високообразовани, с придобит вече опит и да са най-близките им хора от семейния кръг. Икономическите анализатори също отбелязват това развитие в сферата на семейния бизнес като сериозен социален проблем, по който липсва обществен дебат, и посочват, че в България почти никой предприемач в пенсионна възраст няма опит кога да се пенсионира, с кого да се консултира, дори на кого да се довери (Рубен, 2022). Социалните последици от това поведение са свързхнатоварени възрастни хора, напрежение между членовете на семейството и понякога дори грешни икономически решения поради напредналата им

възраст. Преобладаващото сред семейните предприемачи недоверие към хора, които не са членове на семейството и на тесния роднински кръг, е причината, поради която служители извън семейната среда не се назначават за управители.

Обикновено възрастните учредители не бързат да прехвърлят собствеността върху младите. Ще приведа пример за един лош опит с ранно делегиране на властта на наследниците. Предприемачи от Царево претърпяват неуспешен опит да направят своите деца съдружници в предприятието през 2016 г., за което съпругът разказа: *„Разделихме им бизнеса, всеки от двамата пое определени сектори – пералнята, автомивката. Обаче едно от първите неща, които направиха, беше да си купят по един нов автомобил, от последните модели, много скъпи. Казвам, ние с майка ви затова ли толкова сме работили, толкова сме спестявали, че вие да пилеете от първия месец! Ами че вие ако така започвате като собственици, къде ще свършите? Какво ще стане с нашия семеен бизнес? И спряхме прехвърлянето на собствеността“*. Това действие тогава е довело, макар за кратко време, до сътресения както в бизнеса, така и в семейните отношения. В бъдеще предстои да се наблюдава как различните позиции, нагласи и представи на родители и на деца в семейните предприятия ще разрешат въпроса с наследяването на бизнеса и собствеността и дали приемствеността ще се осъществява плавно и сигурно.

Заклучение

Според стопанските анализатори успехите на фамилното предприемачество зависят както от конкретния бизнес, така и от спецификите на семейния аспект и от нивото на ангажираност на семейството собственици, които са вложили лични финансови средства и сами ръководят предприятията си. Обръща се внимание и на значително по-развитата гъвкавост в управлението на малките семейни компании, на далновидното дългосрочно планиране за сметка на бързата възвращаемост на инвестиции и бързата печалба (Рубен, 2022; Попова, 2022). Моите етнологични проучвания на семейни предприятия установиха, че високото ниво на ангажираност и отговорност на най-близките роднини създава специфична социокултурна динамика в трудовата среда, при която семейните и професионалните роли и ангажименти се оказват тясно свързани и неделими. Съвременното семейно предприятие трябва да се разбира не само като икономическа организация, а също като социално и културно изследователско поле. Проучванията с помощта на качествени методи показват, че в повечето малки семейни фирми в България се установява непосредствена и динамична връзка между частни и обществени отношения. В рамките на тези стопански обекти се осъществява смесването и взаимното влияние на бизнес сферата и частното пространство. Тук се изявяват роднинската солидарност и подкрепа, изгражда се лоялност между съпрузи и между тях и най-близките им роднини, протича процес на формиране на трудови навици у децата и отговорности към семейния бизнес.

Инструментализирането на роднинската мрежа в семейното предприемачество представлява отговор на съществуващото социално недоверие в публичните институции. Можем да го определим като начини за изява на културно специфичната роля на предприемаческото семейство в търсенето на доверие, сигурност и подкрепа в работната среда. Наред обаче с положителните резултати като гарантиране на личностно доверие, взаимопомощ и близки емоционални отношения, това инструментализиране води и до противоречиви последици като например установяване на зависимости, както и конфликти между близките при налагане на професионалната субординация, която нарушава роднинската йерархия. Негативни социални последици с отражения върху предприятието възникват и при експлоатирането на роднинския наемен труд, при проблемите с делегирането на властта, както и вследствие на липсата на ясна стратегия за приемственост на семейните фирми и нежеланието за оттегляне от бизнеса на възрастните собственици.

Историята на предприятията, които проучвах, е история на непрекъсната борба за стопанско оцеляване, стабилизиране и развитие едновременно както на икономическия обект (фирмата), така и на социалната институция (семейството). Желанието на собствениците да започнат и да продължат да развиват частен бизнес може да се определи като готовност да поемат отговорност за съдбата на семейството в трудни години, а техните икономически действия се формират от значения, възприятия и нагласи, които са културно опосредствани. Бизнес решенията им демонстрират важността на социалните и културните модели и тяхното въздействие върху икономическата дейност. Малките семейни предприятия често се възприемат като надеждно и стабилно място сред нестабилна и враждебна обществена среда, поради което тяхната социална значимост ще продължи да бъде решаваща в трудните десетилетия на трансформациите след 1989 г.

Литература

- Мадгрова, Р., В. Кюрова (2014) Дефиниране, характеристики и проблеми на семейния бизнес. – *Икономика и управление*, X(2), с. 97–105.
- Петрова, И. (2010) *Трудов свят и етнология*. София: ИЕФЕМ.
- Петрова, И. (2020) Семейното предприятие – място за културни срещи на семейния жизнен свят и икономическите отношения. – В: Лулева, А., Б. Алексиев, В. Пенчев, Г. Лозанова, Д. Василева, Д. Атанасов, З. Богданова, И. Петрова, К. Михайлова (съст.). *Етнологията в променящия се свят. Сборник в чест на 80-годишния юбилей на проф. д.ф.н. Радост Иванова*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 318–332.
- Попова, Д. (2022) *Семейният бизнес по-устойчив във време на криза*. Достъпна на <https://www.investor.bg/a/5-balgariya/88412> (Достъп: 18.01.2025).
- Рубен, П. (2022) *Семейният бизнес е в основата на всяка икономика*. Достъпна на <https://forbesbulgaria.com/2022/10/14/> (Достъп: 12.01.2025).

- Чавдарова, Т. (2001) *Неформалната икономика*. София: ЛИК.
- Чавдарова, Т. (2012) Социални задължения срещу икономически интереси. Непотизмът при наемането на работа в дребните фирми. – *Българска етнология*, 38 (3–4), с. 17–39.
- Чавдарова, Т. (2014) *Социалната вграденост на дребното предприемачество*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Alexandrov, H. (2004) Transformation of Organizational Cultures in Bulgaria. – In: Kabakchieva, P., Avramov, R. (Eds.) *“East” – “West” Cultural Encounters*. Sofia: Iztok-Zapad, pp. 151–179.
- Köllner, T. (2022) Family firms and business families. A field for anthropological research. – *Anthropology Today*, 38(6), pp. 8–10.
- Dimova, N. (2025) From *Help to Work* – Children’s Labor in Tourism in a Black Sea Town. – *Anthropology. Journal for Socio-cultural Anthropology*, Vol. 12(1), pp. 5–23; DOI: 10.37708/jsca.swu.v12i1.2.
- Lemberger, B. (2007) “Alles für’s Geschäft!” Ethnologische Einsichten in die Unternehmenskultur eines kleinen Familienunternehmens. – *Berliner Ethnographische Studien*, Bd. 14. Münster et al.: LIT Verlag.
- Petrova, I. (2016) Working after 1989: Cultural Strategies for Economic Survival and Coping with the Crisis in the Sphere of Labor. – In: Rorth, K., Kartari, A. (Eds.) *Cultures of Crisis in Southeast Europe. Part 1: Crises Related to Migration, Transformation, Politics, Religion, and Labour (Ethnologia Balkanica, 18)*. Berlin et al.: LIT Verlag, pp. 355–368.
- Petrova, I. (2024) Uncertainty in Small Family Enterprises in Bulgaria: Socio-cultural Strategies for Stabilisation and Economic Development. – *Slovenský národopis/ Slovak Ethnology*, 72(2), pp. 179–197; DOI: <https://doi.org/10.31577/SN.2024.2.16>.
- Yanagisako, S. (2019) Family firms as kinship enterprises. – *Economics Discussion Papers*, No. 2019-12, Kiel Institute for the World Economy.

Доц. д-р Иванка Петрова
 Институт за етнология и фолклористика
 с Етнографски музей
 Българска академия на науките
 ivpetrova@yahoo.com
 ID <https://orcid.org/0000-0003-2417-3742>

**Невидими градове: градоустройствени процеси,
визии за развитие и наративи за културно-туристическо
наследство в рибарското селище Ченгене скеле до Бургас**

Анна Антонова

**Invisible Cities: Urban Development Visions
and Narratives of Cultural Heritage
and Tourism in the Chengene Skele Fishing Village near Burgas**

Anna Antonova

Abstract. This article briefly presents the modern history of the Chengene Skele fishing village near Burgas, Bulgaria from its creation in its present form in 1972 to its contemporary rising popularity and ever-more romanticized image as a result of the cultural and tourist center established 2021 at the village's edge. In particular, the article reviews Chengene Skele's story from an urban political ecology perspective, especially focusing on the multifaceted processes that dictate the material and societal transformation of urban and peri-urban areas. Seen alongside the changing visions shaping urban planning in the region of Burgas over the years, Chengene Skele's development exemplifies how shifting political and economic priorities can have a material impact on the urban fabric, entangling the lives of small-scale communities and their relations with their environment.

Keywords: Chengene Skele, fishing heritage, urban political ecology, coastal development, cultural and heritage tourism

Още с първите обяви през 2020 г. за планираното развитие на нов етно-графски комплекс в рибарското селище Ченгене скеле в близост до Бургас, журналисти ентусиазирано пишат за бъдещето на селището като „бургаската Венеция“ (Сотирова-Делчева, 2020). И наистина, като същинско отражение на истинската и въобразена Венеция в „Невидимите градове“ на Итало Калвино¹, през последните няколко години наративите за Ченгене скеле все по-често отразяват въобразеното идилично градче край морето, пречупено през представите на външния наблюдател. Този все по-популярен романтичен образ присъства в почти всяка нова публикация за селището. От посещението на екипа от предаването „България в 60 минути“ в „най-колоритното рибарско селище в България“ (БНТ, 2023), през новините за тематичната детска площадка в комплекса, „посветена на морската флора и фауна, както и на рибарския занаят“ (Община Бургас, 2024), до многократните отворени покани към жителите и гостите

¹ Вж. напр. Yanarella, 2009.

на Бургас да посетят също ресторанта, кафе-клуба и близката лодкостоянка за „един от най-красивите залези на Бургас“ (Община Бургас, 2024), разнообразните наративи за селището и развиващия му се облик представят Ченгене скеле именно като място, на което посетителите могат да изживеят морския живот във всичките му традиционни и съвременни романтични² измерения.

Същевременно този образ на рибарското селище има и своите реални измерения като конкретна стратегия за икономическото бъдеще на града. Той става утвърдена част от заявените визии за развитието на Бургас – не само в медиите, но и в официални планови документи и публикации на Община Бургас. В настоящия План за интегрирано развитие на град Бургас (ПИРО) за периода 2021 – 2027 г., например, Ченгене скеле е посочено като едно от ключовите места за „обособяване и изява на културни пейзажи, подчертаващи взаимовръзката „човек – море“ (ПИРО, 2021: 217–218). Документи на общината също заявяват нейния сериозен интерес към по-нататъшното развитие на региона чрез придобиване на държавни поземлени имоти в съседство с рибарското селище (Николов, 2024). Не на последно място, „материалното и нематериално културно наследство на местната рибарска общност“ е заявено като туристически продукт в планирани проекти за финансиране, например пред Национален фонд „Култура“ за разработването на виртуални гидове и 3D експонати за съществуващата експозиция (Шишманов, 2025). Така малкото рибарско селище в съседство с Бургас играе важна роля за планираното развитие на града като туристически и културен център по смисъла на синята икономика.

Настоящата статия е базирана на предишни мои проучвания по южното българско Черноморие (Antonova, 2024; 2025)³ и предварителни наблюдения на терен в Ченгене скеле. Материалът от предишните ми проучвания включва анализи на архивни, законодателни и медийни документи за крайбрежието в исторически план от 1900 г. до днес, работа на терен в периодите 2017 – 2018 и 2023 – 2025 г., както и над 30 полуструктурирани интервюта с различни представители на местната общност, както и на местни, регионални и държавни институции, въввлечени в управлението на крайбрежието и неговите ресурси. За тази статия се позовавам най-често на свое интервю с местен рибар от местността на Ченгене скеле, както и на архивни, административни и медийни материали за селището и за риболова в региона⁴. Изхождайки от тези материали, както и от

² Особено по смисъла на романтизма и образа на морето в романтичните произведения – вж. напр. Baker, 2010.

³ Тези проучвания са спонсирани съответно от Европейската комисия като част от проектите ENHANCE ITN (2015 – 2020, MSCA-ITN в рамките на „Хоризонт 2020“, грант номер 642935) и EmpowerUs (2022 – 2025, „Хоризонт Европа“, грант номер 101059957). Допълнително финансиране за теренни проучвания получих и от Министерство на образованието и науката под формата на стипендия към ИЕФЕМ – БАН през 2023 г. в рамките на ННП „Развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина“.

⁴ Конкретното интервю е проведено на 15 ноември 2024 г. в рамките на проекта „EmpowerUs“ по програмата „Хоризонт Европа“ на Европейската комисия.

предишните ми проучвания, тази статия разглежда накратко историята на рибарското селище Ченгене скеле и новото му туристическо настояще през теоретичната призма на градската политическа екология (urban political ecology) (Gandy, 2022; Rademacher, 2015; Ernston and Swyngedouw, 2019). Погледната от тази гледна точка, растящата видимост на Ченгене скеле в различни наративи за културното наследство и бъдещето на Бургас отваря въпроси за устройството и дизайна на градската среда като потенциален източник на историческа (не)справедливост, както и като материален израз на връзките между местната общност и морето.

Кратко въведение към градската политическа екология

Макар точният произход на градската политическа екология да е многопластов и съответно трудно проследим, до голяма степен тази литература днес би могла да бъде представена като среща на градската екология (urban ecology) и политическата такава (political ecology). В контекста на градската екология особено интересен е начинът, по който градското пространство за много съвременни еколози предполага разбиране за „природата“, различно от традиционното в контекста на твърдата наука: градските екологични модели в повечето случаи припознават човешките действия и социалните процеси като част от местната екосистемна динамика вместо като нарушение на „естествената“ екосистема, каквато би била тя без присъствието на човешка намеса (Douglas et al., 2022). По този начин градската екология влиза в директен разговор с политическата екология – литература, произтичаща от антропологията и географията, със силен ангажимент към пространственото изражение на социалните и политически отношения между членовете на човешката и нечовешката общност, от една страна, в контекста на обграждащата ги околна среда и, от друга страна, със самата нея (Perreault et al., 2015; Robbins, 2020).

Така централни в градската политическа екология са темите за сложността природа и общност да бъдат разграничени едни от други; за начините, по които природа и общност взаимно се конструират чрез своите комплексни материални и нематериални отношения, и не на последно място, за различните форми на (не)справедливост, които тези отношения създават в рамките на градското пространство (Rademacher, 2015; Ernston and Swyngedouw, 2019). Тъй като градската политическа екология съответно разбира *града* като поредица от материални и нематериални процеси, тя (следвайки Лефевр) (Lefebvre, 2003) се противопоставя на „класическите“ дефиниции за градската среда на базата на население, гъстота на застрояването или инфраструктурни граници. Вместо това, тази литература борави с понятия за свързаност и съконструимост на града с извънградските региони, които го заобикалят (Cantor, 2021; Rademacher, 2015; Tzaninis et al., 2019). За някои, като Симон (Simone, 2022: 4), важно понятие тук е „заобиколеността“ („surrounds“), която извежда на преден ред това, че голяма част от социалните и дори материалните динамики

на урбанизацията са трудно уловими в стандартните наративи за развитие и планиране.

Фокусирайки се върху Ченгене скеле, тук аз разглеждам рибарското селище и неговата най-нова история именно като част от тези флуидни процеси на свързаност и съконструимост – не само с града Бургас, но и с по-широкия урбанизационен процес на крайградския регион и Южното Черноморие като цяло. Призмата на градската политическа екология извежда на преден план ролята на обществените представи за природата и по-конкретно за морето като измерение на сложните и многопластови процеси, преплетени с развитието на Бургас и крайбрежието на заобикалящия го залив както в политически и социален, така и в екологичен план. Така дребномащабните рибари от Ченгене скеле, отделени географски от общността на големия град, всъщност са показателни за самовъзприятието на града, за различните визии за неговото бъдеще и за ролята, която морето и морският труд играят в тези представи през годините.

Новата история на Ченгене скеле и еволюиращите градоустройствени визии на Бургас

В архивни материали, например описания на Черноморието от френски летописци от ранните години на XIX в., Ченгене скеле фигурира под името „Чин-Киане-Искелеси“ като малко населено място („паланка“) с пристан (Русев, 2003: 114). Макар местността съответно да е обитавана от различни общности през годините на Османската империя, към втората половина на XX в. тя е предимно изоставена. Днес спомени от този период я описват като обрасла и заблатена, останала изцяло извън развитието на региона и без пътна или каквато и да е друга инфраструктура. Въпреки тези обстоятелства обаче, Ченгене скеле, отдалечено на около 16 км път по сушата, е дестинацията, към която през 1972 г. администрацията на Бургас нарежда изместването на малките рибарски лодки от традиционните им стоянки до Бургас. Причината е планът за разширяване на бургаското пристанище с цел обслужването на кораби на държавното предприятие „Океански риболов“ и амбициите на БКП за развитието на мащабен индустриален риболов, което то представлява – амбиции, които според доклади на тогавашното Министерство на хранителната промишленост от края на 60-те години на XX в. са възлизали на 20 траулера и 4 транспортно-хладилни кораба (Димитров, 1968). Планираното разширение на пристанището за тези индустриални кораби не оставя място за рибарите, практикуващи традиционен риболов, и на малките лодки е даден само месец, за да се преместят в Ченгене скеле. Лодките на възрастни рибари, които в рамките на този месец не са успели да ги преместят, впоследствие са разрушени с товарна техника и затрупани (Интервю, 2024).

Визията за индустриално развитие на Бургас, представена от тези събития, отговаря на по-широкия подход, характеризиращ планирането на градската и околната среда през периода на държавния социализъм. Този модел на развитие

приоритизира мащабните инфраструктурни проекти, независимо от това дали цената включва насилственото преселване на местни общности и/или необратими трансформации на местния ландшафт⁵. От теоретична гледна точка този тип градско развитие поставя именно въпросите за пространствената несправедливост, които представляват централен интерес в градската политическа екология. Изселването на рибарите – част от по-широкия процес на индустриално, социално и пространствено преустройство на Бургас, поставя самите рибари в ситуация на материална несправедливост и несправедливост на околната среда (environmental injustice) поради значителното усложнение (във време и усилия) на техния достъп до ресурсите, които са им необходими за тяхното препитание. В спомени рибарите днес описват липсата на път и ток на пристана на Ченгене скеле, означаващи, че в ранните дни, особено през първата година след насилственото преместване на лодките им там, е бил необходим ежедневен преход от четири километра пеша от най-близката точка на пътя, носейки цялата рибарска екипировка и горивото за лодките (Интервю, 2024). В този смисъл техният труд и достъп до морето са обезстойностени за сметка на индустриалната визия за развитие на Бургас, предпочитана от съвременните им социалистически управленски елити.

От своя страна тази градоустройствена визия създава дългосрочна среда на несигурност за рибарската общност. Трудните условия на място в Ченгене скеле скоро принуждават рибарите да изградят със собствени средства помощни сгради в непосредствена близост до каналите, от които тръгват лодките им. Първоначално тези сгради са предимно бараки, но постепенно те прерастват в (или в някои случаи биват заменени от) масивни постройки и в крайна сметка в къщи. Тежестта на ежедневния преход от и до Бургас принуждава както самите рибари, така и семействата им – в които жените често участват в цялостния труд, съпровождащ риболова, например като плетат мрежи⁶ – малко по малко

⁵ За някои от корените на „агресивните програми“ на гео- и агроинженерство в социалистическия модел на градоустройство и управление на пространството вж. Josephson, 2016: 4. Мащабните проекти, изпълнявани въпреки социалната несправедливост и/или необратимата трансформация на околната среда, които изпълнението им предполага, са характерни и за западния свят, например при конструирането на магистрали през градове в САЩ – вж. напр. Gioielli, 2011. Все пак в социалистическия контекст тези преустройства, особено в контекста на града, имат свой собствен облик, изразен чрез по-големия си мащаб и идеологичното си скеле – вж. Zarecor, 2018.

⁶ Научната литература за дребномащабния риболов отдавна изтъква централната, но често пренебрегната перспектива на женския труд в риболова. Не само жените рибари, но и условията, които съпругите на мъжете рибари създават в дома, за да направят риболова възможен – напр. чрез плетенето на мрежи, управлението на ресурси, обработката на уловената риба и т.н. – рядко получават отражение в наративите и/или в законодателството, заобикалящо дребномащабния риболов (вж. напр. Gustavsson et al., 2021, или Kleiber, 2015). Трябва да се отбележи, че в културно-туристическия комплекс „Ченгене скеле“ ролята на жените в риболова присъства донякъде чрез експозиция, свързана с плетенето на мрежи, и донякъде чрез демонстрации на черноморска кухня.

да преместят живота си в залива през периода след 1973 г. Така Ченгене скеле се развива в едно неформално и до голяма степен самобитно селище. От самото начало то съществува в режим на законова несигурност. Макар рибарите да са принудени да преместят лодките си тук като част от градоустройствените планове за развитие на Бургас, мястото до голяма степен остава извън същите тези планови рамки на община и държава. Отношението на управляващите към новообразувалото се селище е противоречиво. Каналите са прокопани от „Трансстрой“ през 1973 г. и по-късно Общината отпуска средства за електрификация, но самите рибари са тези, които прокарат електричеството и осветлението със собствен труд. В продължение на десетилетия нито селището, нито къщите, построени в него, имат законов статут като такива, тъй като улиците и инфраструктурата са общински, но земята е държавна собственост, което възпрепятства получаването на планови решения на местно ниво (Интервю, 2024).

Тази несигурност е допълнително усложнена след края на социалистическия период, когато Ченгене скеле постепенно добива популярност като неформална вилна зона. Хора извън рибарската общност строят свои вили както в селището, така и в непосредствена близост до него, привличайки допълнително внимание към (не)законния му статут. Следват множество конфликти между местната общност и редица представители на местната власт, включително протести, спиране на тока в селото и заповеди и конкретни действия за събаряне на постройки (bTV Новините, 2010; Интервю, 2024). От значение тук са контекстът на по-широката обществена несигурност, свързана с ускоряващото се застрояване, особено на южната черноморска ивица през 90-те години на XX в. и 2000-те години, както и атмосферата на общественото недоверие, що се отнася до развитието на крайморската ивица (Antonova, 2024). В този смисъл узаконяването на рибарското селище се разминава с доминантния модел на развитие през същите десетилетия, който приоритизира строежа на инвестиционни и туристически имоти. Селището получава статут като такова едва през 2011 г., но узаконяването на рибарските постройки въпреки това остава един отворен проблем, за който откриването на културно-туристическия център сам по себе си не е решение.

Това, за което новият комплекс допринася обаче, е представянето на нова възможна градоустройствена визия от страна на местната власт – визия, в която Ченгене скеле за първи път играе по-централна роля. За разлика от предишните подходи към развитието на Бургас, в които рибарите и тяхното селище се разглеждат като проблем, дизайнерският процес на културно-туристическия център поставя на преден план традициите на местната общност и спецификата на самото селище с уникалните му къщи, разположени покрай три канала. Не само идеята за комплекса, но и архитектурният дизайн на експозиционните му помещения са вдъхновени от оригиналните къщи на селището и са консултирани с рибарите. Самата експозиция съдържа предимно експонати, дарени от местни хора, а туровете в повечето случаи се водят отново от рибари и други жители на селището (Интервю, 2024).

От ключова важност е да се отбележи, че за местната общност и особено за рибарите откриването на културно-туристическия комплекс и растящата популярност на неговия романтичен образ допринасят за частично усещане за сигурност. След десетилетия на законова несигурност спрямо статута на къщите си, местните припознават ролята на наратива за идиличния живот до морето в Ченгене скеле като вид защита. Медийното внимание към мястото от откриването на културно-туристическия комплекс включва задълбочени репортажи на БНТ и Нова телевизия и посещения на екипи от предаванията „Вкусът на България“ на bTV и „Европа отвисоко“ на National Geographic (БНТ, 2023; НОВА телевизия, 2024; bTV, 2023; National Geographic, 2022). Тъй като този тип внимание е директно зависимо от продължителното съществуване на селището в неговия автентичен вид, за местните жители медийният интерес донякъде гарантира статута на Ченгене скеле. Дизайнът на експозицията, вдъхновен от местните къщи и попълнен с експонати от местната общност, допълнително придава материално изражение на символичната роля на романтичния образ на Ченгене скеле като частичен гарант за сигурност.

Ново начало? Градоустройствени визии и наративи за човек – море в дискусии за бъдещето на Ченгене скеле

От една страна, кратката история на рибарското селище илюстрира как, до голяма степен, настоящият промотиран и романтичен образ на Ченгене скеле като място на идилични отношения между човек и море е изцяло новоконструиран. Иронично, по думите на местни рибари, заливът всъщност дори „не е морско място“, тъй като рибните ресурси в него не са добри. Нещо повече, само около десет процента от лодките в залива днес имат активно право да упражняват стопански риболов, а едва 5 – 6 души от цялото село се препитават изцяло с него (Интервю, 2024). Останалите лодки се използват предимно за лични цели, понякога за спортен риболов и разходки. Така рибарските традиции, които културно-туристическият комплекс в Ченгене скеле и селището като цяло представят, вместо вкоренени на точно това място, са недоброволно транспонирани тук преди едно поколение и днес са силно ограничени. Туристическият продукт, който се капитализира върху същите тези традиции, донякъде спомага за въвеждането на частична справедливост, но същевременно същият този продукт маскира и заобикаля по-проблематичната история на селището. Преселването на рибарите през 1972 г. не е централен фокус в експозицията на културно-туристическия комплекс.

Разбира се, рибарското селище Ченгене скеле далеч не е единственият контекст, в който нематериалното културно наследство на традиционните рибарски умения е капитализирано като двигател за нови приходоносни индустрии в крайбрежния контекст – особено за туризма (Nadel-Klein, 2003; Ounanian, 2019; Antonova and Rieser, 2019). Както тук, така и в световен план често самите рибарски общности разпознават стратегическата роля на туризма в контекста на

намаляващите рибни ресурси и ниската възвръщаемост от рибарския труд, но също както и в българския контекст, предизвикателствата за местната общност са както задържането на приходите от туризма на местно ниво, така и запазването на своя автентичен облик жив в ежедневието, избягвайки превръщането си в „музеен град“ (Ounanian, 2019). В контекста на Ченгене скеле тези предизвикателства са допълнително усложнени от намаляващото количество рибари, ниската приемственост на занаята и, не на последно място, все още неразрешения проблем със собствеността, който продължава да поставя местните рибари в реалност на несигурност.

От друга страна, историята на Ченгене скеле би могла да бъде разглеждана като пример за това как различните подходи на градския дизайн могат да допринесат за реинтеграцията на исторически маргинализирани занаяти и перспективи – в конкретния контекст на Ченгене скеле, насилствено и *пространствено* маргинализирания дребномащабен риболов – като ресурс за нови, по-устойчиви и по-справедливи начини на развитие. Настоящото ПИРО илюстрира ангажимента на Община Бургас към рибарската общност, документирайки обявяването на уменията на рибарите от селището за нематериално културно наследство, вписано „като елемент в Националната представителна листа на нематериалното културно наследство „Живи човешки съкровища – България“. Нещо повече, ПИРО заявява намеренията на общината за допълнително развитие на селището и комплекса в близкото бъдеще (ПИРО, 2021: 27–28, 203). В този смисъл Ченгене скеле е за първи път централна част от градоустройствената визия на града като културно-туристическа дестинация и като „синя икономика“, в която морето и отношенията човек – море са основен фокус на планирането за бъдещето.

Погледнато през призмата на градската политическа екология, тази оптимистична перспектива все пак оставя отворени въпроси за това на кого принадлежи планираното синьо бъдеще. Макар историята на културно-туристическия център да може да бъде разглеждана като източник на частична историческа справедливост и стъпка към по-силно усещане за сигурност за местната общност, много от проблемите на Ченгене скеле остават неразрешени. Дори след евентуалното си прехвърляне от държавата на общината статутът на земята би продължил да не позволява узаконяване на имотите; същевременно динамиките, създали среда на несигурност около развитието на черноморската ивица, все още имат силно влияние⁷. Нещо повече, цялостната история на селището е пример за тясната му зависимост от различните и променливи визии за развитие, налагани от управата на града през годините. Така Ченгене скеле – също като невидимите градове на Калвино – същевременно показва в общ план сложността на взаимоотношенията между историческата справедливост, културните измерения на връзките между хората и природните ресурси и дизайна на градската среда.

⁷ Вж. напр. Костадинова, 2025.

Литература

- БНТ – Българска национална телевизия (2023) „България в 60 минути“, предаване от 5 юни 2023, достъпно на <https://bnt.bg/news/balgariya-v-60-minuti-v-chengene-skele-318722news.html?page=33> (Достъп: 22 октомври 2025).
- bTV Новините (2010) „Рибари от Ченгене скеле: Отмениха незаконно разрешителните ни за строеж“, видеорепортаж от 10 ноември 2010, достъпен на https://btvnovinite.bg/597191217-Ribari_ot_Chengene_skele_Otmeniha_nezakonno_razreshitelnite_ni_za_stroej.html (Достъп: 22 октомври 2025).
- bTV (2023) „Вкусът на България“, предаване от 13 май 2023, достъпно на <https://www.btv.bg/shows/vkusat-na-bulgaria/videos/vkusat-na-balgarija-i-valshebstvoto-na-ribarskoto-selishte-chengene-skele-sezon-2-epizod-9-2-chast.html> (Достъп: 22 октомври 2025).
- Димитров, А. (1968) Докладна записка от Атанас Димитров – министър на хранителната промишленост до Секретариата на Централния комитет на българската комунистическа партия. Министерство на хранителната промишленост, изх. № КМ-579 от 14.X.1968г. ЦДА Ф1, оп. 35, а.е. 450, с. 13.
- Интервю (2024) Интервю с респондент, мъж, рибар, проведено на 15.11.2024 г.
- Костадинова, Д. (2025) „Рибарско селище край Бургас е сред държавните терени, попаднали в списъка за продажба“, епизод на предаване „Хоризонт“, Българско национално радио (БНР), 19 юли 2025, достъпен на <https://new.bnr.bg/post/102187151/ribarskoto-selishte-chengene-skele-krai-burgas-e-sred-darjavnite-tereni-popadnali-v-spisaka-za-prodajba> (Достъп: 23 октомври 2025).
- Николов, Д. (2024) Докладна записка от Димитър Николов Николов – кмет на Община Бургас, относно даване на съгласие за извършване на замяна на поземлен имот с идентификатор 32367.35.12 по КККР на с. Извор, трайно предназначение на територията горска, с НТП Широколистна гора, общинска собственост, с поземлени имоти в горска територия, държавна собственост. Община Бургас №53-00-258/9/19-07-2024.
- НОВА телевизия (2024) „Ничия земя“, епизод от 15 юни 2024, достъпно на <https://play.nova.bg/video/nichiya-zemya/season-10/nichiya-zemya-2024-06-15/632635> (Достъп: 22 октомври 2025).
- Община Бургас (2024) Културно-туристически комплекс „Ченгене скеле“ се разшири с атрактивна зона за детски игри и отдих. Платформа „Смарт Бургас“, 19 юли 2024, достъпна на <https://plan.smartburgas.eu/2024/07/19/културно-туристически-комплекс-чен/> (Достъп: 20 октомври 2025).
- ПИРО (2021) План за интегрирано развитие на град Бургас за периода 2021 – 2027, достъпен на <https://plan.smartburgas.eu/пиро-2021-2027/> (Достъп: 22 октомври 2025).
- Русев, И. (2003) Едно интересно описание на Черноморието от 1802 г. и бележките на неговия френски автор. – *Исторически преглед*, 59 (3–4), с. 103–118.
- Сотирова-Делчева, А. (2020) Рибарско селище „Ченгене скеле“ се превръща в „бургаската Венеция“. – *Economic.bg*, 3.10.2020, достъпна на <https://www.economic.bg/bg/a/view/ribarskoto-selishte-chengene-skele-se-prevryshhta-v-burgaskata-venecija-120977> (Достъп: 22 октомври 2025).
- Шишманов, Д. (2025) С нов туристически продукт Община Бургас ще популяризира старите традиции на местните рибари. Община Бургас, 26 септември

2025, достъпна на <https://www.burgas.bg/bg/novini/s-nov-turisticheski-produkt-obshtina-burgas-shte-populyarizira-starite-traditsii-na-mestnite-ribari> (Достъп: 20 октомври 2025).

- Antonova, A. S. (2024) Squinting like a state: Narratives of corruption, informal practices, and legacies of societal distrust on the Bulgarian Black Sea coast. – *Journal for Socio-Cultural Anthropology / Антропология. Списание за социо-културна антропология*, 11(2), pp. 26–46.
- Antonova, A. S. (2025) Regimes of value: Economic transformations, ecological livelihoods, and salt cooperatives on the Bulgarian Black Sea coast. – *Environment and Planning A: Economy and Space*, 57(2–3), pp. 287–306. Available at: <https://doi.org/10.1177/0308518X241295521>.
- Antonova, A. S. and Rieser, A. (2019) Curating collapse: performing maritime cultural heritage in Iceland's museums and tours. – *Maritime Studies*, 18(1), pp. 103–114. Available at: <https://doi.org/10.1007/s40152-018-0128-2>.
- Baker, S. (2010) *Written on the Water: British Romanticism and the Maritime Empire of Culture*. University of Virginia Press.
- Cantor, A. (2021) Hydrosocial hinterlands: An urban political ecology of Southern California's hydrosocial territory. – *Environment and Planning E: Nature and Space*, 4(2), pp. 451–474. Available at: <https://doi.org/10.1177/2514848620909384>.
- Couling, N. (2023) Losing Sea. Abstraction and the End of the Commons in the North Sea. – In: Schmid, C. and Topalovic, M. (Eds.) *Extended Urbanisation: Tracing Planetary Struggles*. Berlin: De Gruyter Brill, pp. 161–196. Available at: <https://doi.org/10.1515/9783035623031>.
- Ernstson, H. and Swyngedouw, E. (2019) *Urban Political Ecology in the Anthropocene*. London and New York: Routledge.
- Douglas, I. et al. (Eds.) (2022) *The Routledge Handbook of Urban Ecology* (2nd Edition). London and New York: Routledge.
- Gandy, M. (2022) Urban political ecology: a critical reconfiguration. – *Progress in Human Geography*, 46(1), pp. 21–43. Available at: <https://doi.org/10.1177/03091325211040553>.
- Gioielli, R. (2011) 'We must destroy you to save you': Highway construction and the city as a modern commons. – *Radical History Review*, 109, pp. 62–82. Available at: <https://doi.org/10.1215/01636545-2010-015>.
- Go to Burgas (n.d.) Културно-туристически комплекс „Ченгене скеле“. Туристическа платформа на Бургас „Go to Burgas“, достъпна на <https://www.gotoburgas.com/event/20294> (Достъп: 20 октомври 2025).
- Gustavsson, M. et al. (2021) Gender and Blue Justice in small-scale fisheries governance. – *Marine Policy*, 133. Available at: <https://doi.org/10.1016/j.marpol.2021.104743>.
- Josephson, P. (2016) Introduction: The Stalin Plan for the Transformation of Nature, and the East European Experience. – In: Olšáková, D. (ed.) *In the Name of the Great Work: Stalin's Plan for the Transformation of Nature and its Impact in Eastern Europe*. New York: Berghahn Books, pp. 1–42.
- Kleiber, D., Harris, L. M. and Vincent, A. C. J. (2015) Gender and small-scale fisheries: A case for counting women and beyond. – *Fish and Fisheries*, 16(4), pp. 547–562. Available at: <https://doi.org/10.1111/faf.12075>.
- Lefebvre, H. (2003) *The Urban Revolution*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

- Nadel-Klein, J. (2003) *'Fisherfolk under Glass? Memory and the Heritage Wars'*. *Fishing for Heritage: Modernity and Loss Along the Scottish Coast*. Oxford: Berg Publishers, pp. 171–212.
- National Geographic (2022) *Europe from Above*. Season 4, 18 September 2022.
- Ounanian, K. (2019) Not a 'museum town': discussions of authenticity in coastal Denmark. – *Journal of Tourism and Cultural Change*, 17(3), pp. 285–305. Available at: <https://doi.org/10.1080/14766825.2018.1456544>.
- Perreault, T. A., Bridge, G. and McCarthy, J. P. (Eds.) (2015) *The Routledge Handbook of Political Ecology*. London: Routledge.
- Rademacher, A. (2015) Urban Political Ecology. – *Annual Review of Anthropology*, 44(1), pp. 137–152. Available at: <https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-102214-014208>.
- Robbins, P. (2020) *Political Ecology: A Critical Introduction* (3rd Edition). Oxford: John Wiley & Sons.
- Simone, A. M. (2022) *'Introduction: Exposing the Surrounds as Urban Infrastructure'*. *The Surrounds: Urban Life within and beyond Capture*. Durham (N.C.): Duke University Press.
- Tzaninis, Y. et al. (2021) Moving urban political ecology beyond the 'urbanization of nature'. – *Progress in Human Geography*, 45(2), pp. 229–252. Available at: <https://doi.org/10.1177/0309132520903350>.
- Yanarella, E. J. (2009) Ecological wisdom and postmodern defiance in Italo Calvino's 'Invisible Cities'. – *WEIMARPOLIS Multi-disciplinary Journal of Urban Theory and Practice*, 1(2), pp. 65–80.
- Zarecor, K. E. (2018) What Was So Socialist about the Socialist City? Second World Urbanity in Europe. – *Journal of Urban History*, 44(1), pp. 95–117. Available at: <https://doi.org/10.1177/0096144217710229>.

Д-р Анна Антонова
 Център за околна среда и общество „Рейчъл Карсън“
 (Rachel Carson Center for Environment and Society)
 Университет „Лудвиг-Максимилиан“
 Леополдщрасе 11а,
 80802 Мюнхен, Германия
anna.antonova@rcc.lmu.de

Старите селски чешми – материални и социални аспекти на използването им в съвременността

Петър Петров

Old Water Fountains in Villages: Material and Social Aspects of Their Present-day Use

Petar Petrov

Abstract. This study examines local rules and practices surrounding the use of public fountains that were built in villages in the Gabrovo region of Bulgaria between the mid-19th century and the 1960s. Over the years, these fountains have transitioned from serving traditional purposes such as watering animals and washing textiles to providing water for irrigation of small private gardens and orchards and (in villages without a public water system) to supplying water to households. Since the water catchment systems and the fountains were constructed by local men, usually through collaborative efforts, current generations of local people view water and fountains as inherited local common-pool resources and (especially in times of drought and water shortage) tend to exclude users from the outside. Newcomers, mostly urban people who move to villages for a lifestyle change, become legitimate users by contributing to the maintenance, repair and cleaning of the fountains and their surroundings. Water-saving concerns materialize in the technical redesign of fountains: with taps replacing spouts to prevent continuous water flow. Water for irrigation is relocated according to locally negotiated rules. Only excess water is redirected to gardens and orchards; it is collected through hoses from overflow pipes or troughs/tubs. In villages where direct water collection from the tap is allowed, double-outlet taps are installed to facilitate sharing. This study is based on ethnographic fieldwork and archival research.

Keywords: hydrosocial relations, commons, water distribution rules, cost-benefit proportionality

В малък дол при крайните къщи на село, отстоящо от Габрово на десетина минути път с автомобил, се крие уникален кладенец¹ (ил. 1). Камъните във външната зидария на каптажа и резервоара съдържат над 25 житейски сентенции и морални, често религиозно нюансирани мъдрости и повели, част от които

¹ В Габровския край, както и в целия регион, който разглеждам тук, с думата „кладенец“ се означават плитките кладенци, от които водата се гребе с малък съд. Тя не се използва за дълбоките кладенци, от които водата се изважда с по-големи съдове и с помощта на механизми; те биват наричани герани. За яснота в изложението запазвам това местно лексикално оразличаване.

пряко или метафорично се отнасят за водата. Текстовете са издялани от създателя на кладенеца Никола Стойчев (1863 – 1943 г.) – строител, търговец, кръчмар и благодетел на селото. В някои от тях той дава и практически напътствия към тогавашните и бъдещите потребители. Върху един от големите камъни изписва името си, фиксира факта, че между 1885 и 1910 г. „*б водоисточника саморъчно ви направих*“, и се обръща към благодетелстваните: „*Поправейте ги да ги имате*“. Надпис върху друг камък, наред с другото, гласи „*Почистейте водата за здравието си*“.

При посещението ми през 2025 г. констатирах, че след повече от сто години въздействие ерозията беше нанесла щети, но междувремежно нечия ръка беше повторила буквите с черна боя, за да направи текстовете четими. Същата или друга ръка беше оставила и свой надпис върху един от малкото неизписани камъни. За редица други материални промени в хода на времето свидетелстваха някои замазки, фугирането, циментовите покривни плочи на каптажа и резервоара, няколко вертикални укрепващи елементи от цимент и растящият върху плочата на каптажа здравец. Знаци за това, че водоизточникът все още служеше някому, бяха електрическият кабел, хранещ потопена в резервоара помпа, и дълъг маркуч, който отвеждаше водата нанякъде.

Тези наблюдения, а и самите послания на Никола вероятно вече подсказват въпросите, които ще ме занимават в статията. Избрах този пример за увод съвсем неслучайно. В отделни надписи и в тяхната смислова съвкупност Никола свързва едни с други сфери и елементи от съвсем различно естество – природата (водата), инфраструктура (водоизточници), културни ценности, норми и материални дейности, с някои от които хората, водени от тези ценности и норми, въздействат върху природата и инфраструктурата: „опитомяване“ на водата и изграждане на съоръжения за използването ѝ, поддръжка и опазване. Той прави това от позицията си на културен инсайдер. Със същото обвързване на нещата, но, разбира се, от външна, дистанцирана позиция, се характеризира и съвременният научен подход при изследвания на използването на водата в разни общества и култури. Зачетем ли се в студиите на антрополози, социолози, географи, еколози и учени от *environmental humanities*, публикувани от началото на XXI в. насам, ще се натъкнем на понятия като *waterworld*, *waterscape*, *hydrosocial territory*, *hydrosocial network*, *hydrosocial cycle* и други подобни, в които прилагателното „хидросоциален“ присъства неизменно².

² Вж. напр. Boelens, 2015; Boelens et al., 2016; Boelens et al., 2025; Hastrup and Hastrup, 2016; Orlove and Caton, 2010; Strang, 2009. От десетките книги и стотици статии тук съм подбрал само няколко – онези, които в най-голяма степен ми помогнаха с изложените в тях теоретични концепции. Вж. също изследването на Сегон и Монова (2023) върху „хидросоциалния цикъл“ в локален контекст в България. Следва да се каже, че предходни изследвания в България са правени главно с фокус върху обичайноправните норми (в т.нар. традиционна култура) при изграждане и използване на водоизточници – вж. напр. Богданова, 1991.

Общото между всички тези понятия, които същевременно са названия на теоретични концепции, се състои в разбирането на водата като свързващ актант. Бен Орлов и Стивън Кейтън, например, опирайки се на идеята на Марсел Мос за тоталния социален факт, дефинират „водния свят“ като „тоталност на връзките, които водата може да има в дадено общество“ и подтикват антрополозите да разглеждат водата „не само като ресурс, но и като субстанция, която свързва много сфери на социалния живот“, т.е. политика, институции, икономика, морал, религия и т.н. (Orlove and Caton, 2010). Именно поради тази тоталност съвременните изследвания, насочени към използването на водата, се отличават с всеобхватност на погледа, дори когато са съсредоточени върху частни проблеми. В ползрението попадат самата вода като природна даденост; ценностите и нормите, свързани с нея; изграждането и поддържането на инфраструктури; отнасящите се до водата и инфраструктурата права, собственост, достъп (включване/ изключване) и разпределение; организацията, режимите и правилата, както и стратегиите и практиките на използване; социалните отношения, които се формират при използването или правят използването възможно, и множество други. Отново с оглед на тоталността особен акцент се поставя върху обстоятелството, че при използването на водата хората встъпват едновременно в отношения помежду си (междоличностни, междугрупови) и в отношения както с природата, така и с хидротехническата инфраструктура.

На следващите страници ще споделя наблюдения и разсъждения от проучванията ми върху съвременното използване на *публични чешми*, представляващи *обща блага*, в села в общините Габрово, Дряново и Трявна. Ограничението, което поставям с понятието „обща блага“ (commons) в социалния и икономическия му смисъл (вж. Ostrom, 1990)³, трябва да подсказва, че разглеждам само онези водоизточници (включват както технически усвоените извори, така и изградените съоръжения), които са общодостъпни и чието безплатно използване се основава на местни неформални договорености и правила. Основната разлика спрямо други публични водоизточници се състои в това, че тук водата не е стока и потреблението не се регулира от извънместни норми (закони, общински разпоредби, изисквания и тарифи на ВиК и т.н.). Във фокуса ще стоят инфраструктури – материални елементи на „водния свят“, но както стана ясно от изложеното дотук, инфраструктурите и водата са немислими без отчитане на взаимовръзката им и още по-малко – без отчитане на взаимоотношенията, в които те поставят хората, така че отделям еднакво внимание на материалните обекти и социалните отношения и практики.

³ Част от казусите, които Е. Остром използва за разсъжденията си върху логиката на колективните действия при боравенето с обща блага, са свързани с използването на водни и хидротехнически ресурси – напоителни системи в разни точки на света и съответно в различни култури.

Проучванията си осъществих в 111 села⁴ в периода 2023 – 2025 г., но по други изследователски поводи имам наблюдения върху региона от 2014 г. насам. Броят на проучените чешми е 241, но за нуждите на тази статия използвам наблюденията си върху 155 от тях – онези, които биват използвани⁵. В някои села има само една чешма, в други – по две-три, в трети – повече, до максимум девет, като броят не зависи от големината на селата в териториално и демографско отношение, а от наличието на извори и местни инициативи за усвояването им. Посетих някои села само веднъж, други – по два до четири пъти в зависимост от нуждите на изследването. В редица села никога не се отвори възможност да се срещна с хора, тъй като, както ще стане дума, техните обитатели са малко на брой или са само временни. В тези случаи изводите ми се основават изцяло на интерпретация на документирания от мен материален облик на водоизточниците. Тоест разглеждам чешмите като обекти, в които са се материализирали човешки практики, но правя това и за чешмите в селата, в които намерих събеседници. Тук се основавам на подходи от новите изследвания на материалната култура, които отчитат свойствата на вещите да обективират хабитуси, лични и социални идентичности, възгледи и вкусове (вж. напр. Tilley, 2006).

Основната част от проучванията осъществих в изпълнение на научен проект, занимаващ се със съвременните процеси на „бягство“ от града и „връщане“ към селото⁶. На пръв поглед може да изглежда странно, че селските чешми биха могли да намерят място в такова изследване; затова още тук ще подхвърля, че „новите селяни“ стават актьори при поддържането и използването на чешмите. По друг проект през лятото и есента на 2025 г. заедно с инженер по ВиК технологии и архитект направихме комплексно проучване на 52 от чешмите, при което взехме под внимание техните многостранни аспекти, характеристики и функции: чешмите като техническа инфраструктура, архитектурни обекти и градообразуващ фактор; практиките за каптиране на извори, изграждане и поддържане на чешми; произхода и качествата на водата; начините на използване на чешмите⁷. В допълнение към теренната работа, съм анализирал краеведска литература и архивни източници.

⁴ Тук влизат и няколко бивши села, които през третата четвърт на XX в. са присъединени като крайни квартали на Габрово и Плачковци, но и до днес са запазили известна обособеност.

⁵ Изключвам 86 други, които са изоставени по разни причини – пресъхване, слаб дебит, замърсяване или недобър вкус на водата, непоправими повреди от природни сили или злосторници и др.

⁶ Под заглавието „Софийският съсед, комшията от Германия: контраурбанизация, социокултурно взаимодействие и местни трансформации“ той се реализира в Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей – БАН с ръководител гл. ас. д-р Десислава Пилева и се финансира от Фонд „Научни изследвания“ при МОН.

⁷ Проектът „Мултидисциплинарно изследване на чешмите като архитектурно-инфраструктурен обект и хидросоциален елемент с културна значимост“ се финансира от Центъра за научни изследвания и проектиране на Университета по архитектура, строителство и геодезия. Благодаря на инж. Радослав Тонев и на арх. Иван Колев за плодотворните дискусии по време на теренните ни проучвания, които имат свой принос за тази статия.

За селата, хората, чешмите и водата

За да бъде разбрана днешната роля на селските чешми, са нужни някои географски, исторически, политически, демографски и технически пояснения. Селата в трите общини са белязани от силно обезлюдяване. Този процес има дълга история: започва още в началните десетилетия на XIX в., когато неблагоприятните географски и климатични условия подтикват балканджиите към преселване в равнините; добива по-голям мащаб през двете десетилетия след 1878 г., когато изселващи се турци освобождават селищни терени и земеделски земи в равнините, и още по-голям от началото на 20-те години на XX в. нататък, когато индустрията (особено в Габрово) привлича в градовете все повече селски жители. Демографският срив в селата обаче настъпва при форсираната индустриализация на Габрово, а и на Трявна и Дряново след национализацията от 1947 г. В социалистическия период обезлюдяването се предопределя и от благоустройствената политика на държавата, която в тогавашния Габровски окръг поставя на дневен ред мероприятия за „ликвидиране на колибарството“. Поради липса на финансови и технически възможности за благоустрояване на всички села, усилията и средствата са били насочвани само към онези, които са били оценени като перспективни. Според очакванията на окръжните ръководители подобренията условия за живот в тези села трябвало да подтикнат жителите на околните колибарски села, оценени като неперспективни и незаслужаващи разходи за благоустрояване, да се преселят в тях, с което малките села щели да се „ликвидират“ по закономерен, „естествен“ начин. През 1985 г. от общо 300 села в трите общини едва 35 имат над 100 жители, а само 7 от тях са с над 500⁸. Днес селата, които за местните условия се смятат за големи, са още по-малко. Вместо статистически демографски данни ще посоча един факт, който говори за демографските особености: от 2014 г. насам броят на училищата в селата в трите общини е нула. Разбира се, трябва да се има предвид, че повечето от селата поначало са били малки колибарски селища – в доста от тях никога не е имало повече от десет къщи.

Ако се изключат двадесетина села призраци – села, които присъстват в Националния регистър на населените места, но реално представляват руини, обезлюдените села не са лишени от живот. Напротив, дори много от селата с нула жители са неочаквано оживени, поне понякога. Техните последни обитатели, които вече живеят в градовете, но все още не са продали къщите си, и потомците им ги посещават периодично или остават в тях през топлите месеци, било то с цел отдых или за да нагледат градините и пчелините, които поддържат в дворовете. В допълнение се появяват градски хора, решили да живеят „на село“. Обезлюдяването и някогашното negliжиране на малките села има един неочак-

⁸ Петдесет години преди това, при преброяването през 1934 г. броят им е бил двойно повече – 13.

ван ефект, който се проявява през настоящия век. Следствие от двата процеса е, че в множество села през втората половина на XX в. строителството на нови къщи до голяма степен (а в някои села – напълно) замира, а престрояването или модернизиранието на съществуващите сгради като цяло не е довело до драстични промени в облика. Не е осъществявана и регулация на улиците и дворищата, която по правило е съпътствана от събаряне на сгради и дувари, както впрочем и на чешми. Всичко това е въздействало – така да се каже – консервиращо върху улиците (на редица места калдъръмени), къщите, плевните, дуварите и чешмите и в съвременността (сякаш по ирония на съдбата) точно селата, от които местните хора са бягали и чието развитие не е било приоритетно, стават привлекателни за хора от близки и далечни градове, както и от чужбина. Те откриват в тях материални обекти от едно минало, което ги вълнува, разпознават в тях социално-конструирани образци на възрожденска или селска архитектура и съответно се радват, че селото, в което са избрали да си купят къща за основен или втори дом, носи „възрожденска атмосфера“ или „автентична селска атмосфера“⁹.

Почти всички села в трите общини се намират в Предбалкана, други няколко – в Стара планина. Теренът, на който те са разположени, обикновено е пресечен и наклонен, прорязан е от долове. Изворите, хранящи чешми, се намират по склоновете на възвишения и най-вече по склоновете, спускащи се към долове. Тъй като движението на водата във водопроводите е гравитачно, чешмите са построени под каптираните извори, обикновено недалеч от тях, в гънки или на подравнени площадки на същите склонове. Затова повечето се намират в долове, т.е. извън застроената част на селата, но недалеч от къщите – на разстояние от 20 – 50 до 200 – 300 метра от тях. Към чешмите се спускат черни пътища или пътеки, някои от които в края преминават в стъпала надолу към чешмата. Други са разположени на улица или на междуселски път, който изпълнява и ролята на главна улица, като някои попадат в застроените части, но тези чешми не се отличават от онези в доловете, защото и те са позиционирани на/ под скат, по който се доставя водата¹⁰. Затова и в двата случая от едната или (в зависимост от гънките на терена) и от двете страни на телата на чешмите са изградени подпорни зидове, някои от които (отново в зависимост от особеностите на терена) от своя страна образуват чупки под прав или по-широк ъгъл.

Разгръщането на зидовете в една или друга посока се е предопределяло и от функциите на дадена чешма. Онези, които са служили не само за снабдяване на домакинствата с вода, но и за водопой, имат повече от едно корито. От около

⁹ Всичко казано дотук съм разработил подробно и с посочени източници на друго място – вж. Петров, 2025.

¹⁰ С единични по-ранни изключения, в централните части на селата чешми се строят едва от 50-те години нататък, предимно в по-големи села, в които се осъществява регулация и/ или водоснабдяване. Тези чешми вече се позиционират без оглед на естествените условия и имат свободни обеми, тъй като се хранят от местната водопроводна система.

1920 г. нататък при строежа на нови и разширяването на стари чешми започват да се изграждат големи по площ плитки корита от бетон за пране на черги, вълнени и други обемисти текстилни вещи, а при някои чешми се оформя и втори сектор – с малки циментови корита за пране на памучни и други леки тъкани. Добавянето на корита обуславя добавянето и на нови зидове – зад и евентуално встрани от коритата. В резултат на многократно преработване и доработване, при редица чешми се формира голям комплекс от съоръжения и зидове (ил. 2).

Впуснах се в това описание, за да направя разбираеми две важни следствия за съвременните развития. Първо, архитектурно-строителният ансамбъл придобива (особено сред „новите селяни“) значението на културна ценност. Второ, поддържането на чешмите, било то заради придадената им културна или естетическа стойност или заради използването на водата, изисква множество грижи, особено за по-големите чешми.

Отново поради нуждата от разбиране на днешни (въз)действия ще прихитрям още една картина – на историческото минало на водоизточниците. В изследването си на османски обществени чешми на територията на днешна България Любомир Миков представя тезата, че чешмите като съоръжение за използване на вода се въвеждат и утвърждават от османските турци, под влияние на което през XVIII – XIX в. сред българското население „културата на изворната вода“, т.е. използването на вода от извори и кладенци, се подменя от „културата на течащата вода“, т.е. на чешмяната вода (Миков, 2020)¹¹. Не може да се каже със сигурност кога е започнало изграждането на чешми в селата извън онези, които се развиват в градове, например Габрово, където най-старата запазена е от 1762 г. Натъкнах се на едва четири от османския период – изградени първоначално между 1849 и 1872 г., но преработени в значителна степен през 20-те и 30-те години на XX в. Чешмите от края на XIX и началото на XX в. също не са много на брой. Основни водоизточници в този период продължават да бъдат съществуващите кладенци и герани, продължават да се изграждат и нови¹².

В изследвания от мен район културният преход (в смисъла, даден от Миков) се проточва доста дълго – докъм края на 60-те години на XX в., като в трите десетилетия след 1920 г. той е особено интензивен и масов. Именно през тези години са построени повечето от съществуващите днес селски обществени чешми, като част от тях всъщност представляват преработени кладенци. Прехо-

¹¹ Не само защото и чешмите се хранят с изворна вода, бих преформулирал понятията на Миков с оглед не на обекта „вода“, а на действията на субекта. Би могло да се каже „култура на загребването“ и съответно „култура на точенето“ на вода.

¹² Съдбата на кладенците взема различни траектории. От 20-те до 70-те години на XX в. част от тях са преустроени в чешми, каптажи за новостроящи се чешми или каптажи за местни водоснабдителни системи. Останалите служат за набавяне на питейна вода до не по-късно от 80-те години, след което някои са изоставени, а други се използват и до днес, но само за поливане и други непитейни нужди, от живеещите в близки до тях къщи чрез помпане на водата. От проучените от мен 26 все още съществуващи кладенеца само четири бяха използвани активно.

дът вече бива направляван и от политически фактори – политиките и мероприятията на централните и общинските власти за благоустрояване и хигиенизиране на селата. Най-съществена роля като двигател и ресурс изиграва временната трудова повинност (ВТП) – данъкоподобна форма на полагане на труд в полза на общините, въведена през 1920 и съществувала до 1951 г., след което е заменена от форми, наречени „доброволен труд“ и „самооблагане с труд“¹³. В много строителни надписи е упоменато, че дадената чешма е построена, обновена или поправена „от трудоваците“, „от трудовата група“ или (по-общо) „от селяните“ или „от жителите“ на селото (ил. 2), „от временната трудова“, „с трудова повинност“ или „по трудов начин“, а от края на 40-те години нататък – от местната организация на Отечествения фронт. Цялостното изписване на имената на строителите е рядкост; в много случаи те са оставили само инициалите си, а в още повече не сторили дори това. Количеството на съхранените архивни документи, които дават по-детайлна представа за самото строителство и бюджета му, е оскъдно. По тях¹⁴ все пак може да се съди, че работата не е била лека, тъй като е включвала и собственоръчно набавяне на материали (извън онези, които не могат да се произведат и трябва да се купят, напр. цимент, арматурно желязо и тръби). При липса на речен пясък в близост подлежащите на ВТП мъже е трябвало да го добиват и доставят от места, отстоящи на десетина километра от селата им. Ако по-богатите бюджети на градските общини са позволявали закупуване на взривни материали за добив на камъни за зидарията в числящите се към градските общини села, то в селските общини камъните са били ломени с ръчен труд. Както ще стане дума по-нататък, фактът, че чешмите са резултат от труда на местни хора, бива привеждан от днешните местни жители като аргумент в защита на изключителното им право за използване на ресурсите.

Ще завърша с няколко думи за водата, която всъщност е от централно значение. Има няколко десетки села без водоснабдяване (резултат от политиката на negliжиране на малките села), но повечето села са водоснабдени – главно чрез собствени, местни системи, изградени от 30-те години нататък с общ труд

¹³ Изпълнението на задължителната (но с възможност за откупуване) ВТП се регулира с три последователни във времето закона: за трудовата повинност от 1920 г. и за временната трудова повинност от 1938 и 1948 г. Промени в тези закони водят до известни вариации на възрастовите граници на подлежащите на ВТП мъже (в някои периоди – и жени) и на броя на дните, в които те са задължени да работят, но, общо взето, възрастовата група при мъжете е била от 20 до 40 (понякога до максимум 50) години, а броят на дните – 10 за пешаците и 5 за коларите. Извършваните работи са били планирани и отчитани по йерархичен ред – от общинско до централно (Дирекция на трудовата повинност) равнище. С указ на Президиума на Народното събрание от 1955 г. на мястото на отменената през 1951 г. ВТП е въведена възможността с решение на общи събрания на жителите да се полага „доброволен труд“ за благоустрояване на селищата, също 10 дена в годината, а приетият през 1958 г. Закон за самооблагане на населението заменя тази форма със „самооблагане с труд“.

¹⁴ Например планове и отчети за ВТП в общините Трявна за 1936 – 1939 г. и Кметовци за 1942 – 1944 г. в Държавен архив – Габрово, ф. 8К, оп. 1, а.е. 49, и ф. 20К, оп. 1, а.е. 27.

на населението, предимно в социалистическия период. Повечето от тези системи обаче вече са в съвсем окаяно състояние, често дължащо се на недобро техническо изпълнение още при създаването им, така че те не са атрактивни за регионалното ВиК дружество – Габрово, тъй като носят повече загуби, отколкото печалба. Затова немалка част от местните водоснабдителни системи не са включени в капитала на ВиК и съответно не се обслужват¹⁵. Засушаването допълнително усложнява живота на старите и новите селски жители. В седем от селата, в които провеждах проучванията си, през сухите лета на 2024 и 2025 г. бяха въведени режими на водоподаването; в едно от тях вода се доставяше с водоноски. Проблеми възникват и поради усиленото потребление в дни и сезони, в които селата имат повече обитатели: „*капе едвам едвам*“, оплака ми се новоселка. Потърпевшите, предимно новоселците, ги решават индивидуално – чрез сондажи за осигуряване на собствен водоизточник, изграждане на системи от цистерни и помпи за повишаване на налягането и на системи за събиране на вода от покривите. Не е неочаквано, че в такава ситуация публичните чешми се радват на потребителски интерес.

Дебитът на изворите на чешмите обаче също се влияе от климатичните промени. В краеведската литература има данни за пресъхване на някои чешми в сушави лета в ранните десетилетия на XX в., но сто години по-късно ситуацията е доста по-обострена. Разликата в дебита на самите чешми е видима при сравнение на снимки на струята на една и съща чешма, които съм правил в различни месеци, а две от замерванията на дебита на 20 от проучваните чешми през 40 дни (в средата на юли и в края на август 2025 г.), извършени от инж. Тонев, показаха намаление от 40% до 60% при 6 чешми, 60 – 80% при 9 и 80 – 100% при 4; само при една намалението беше малко – 25%. Едновременно с тези промени се променя и отношението на хората към водоизточниците. Все по-често вместо запушени с чепове чучури могат да се видят канелки със спирателни кранове, които говорят за пестеливо отношение към водата.

Теренни прозрения

Теренните ми проучвания не протичаха гладко. Местните хора проявяваха недоверие към мен и съмнения в добронамереността на интереса ми към чешмите и кладенците. Най-често бях подозиран в иманярство. Буквално минута-две след като съм бил забелязан да разглеждам по-обстойно някоя чешма, да я обикалям от всички страни, да се задържам на някое място и да правя снимки

¹⁵ Като пример ще посоча един микрорайон с 21 предимно малки села, повечето от които посетих. Те се намират недалеч от Габрово, на платото Стражата, в частта му западно от пролома на р. Янтра. Седем не са водоснабдени; останалите 14 се снабдяват от общо 10 местни системи, но само 3 системи се обслужват от ВиК. Как жителите на села с необслужвани системи организират поддържането на инфраструктурата и използването на водата, впрочем, би бил интересен изследователски въпрос.

или да си записвам нещо в бележника, а понякога и да разчиствам бурени край корита или зидове, за да огледам по-добре съоръжението, някой идваше при мен, за да провери какво върша и защо. В няколко случая това беше сторено не от стари местни жители, а от градски хора, заселили се през последните години, което сигнализираше, че те вече си бяха създали връзка с новото място.

Част от опитите ми да подхвана разговор на улицата или (в по-големите села) в магазин или кръчма се проваляха именно заради подозренията, които интересът ми будеше. При по-късно запознанство с кмета на дряновско село разбрах, че е бил информиран за обстояния ми разговор с възрастен местен мъж за чешмите в селото при мое предходно посещение. Роднина на този мъж се появи за кратко по време на разговора ни, чу за какво си общуваме и още тогава изказа убеждението си, че не съм воден от добри намерения (смяташе ме за иманяр). Очевидно опасенията ѝ, че мога да причиня щети на чешмите, са били толкова силни, че са я накарали да ги сподели с кмета. Понякога никой не идваше да инспектира действията ми при чешмите, но скоро след това разбирах, че те не са оставали незабелязани. При опити за разговор след оглед на чешми първата словесна реакция често беше: „*Видях те да снимаш чешмата*“. Тази бдителност бележеше свой връх в няколко съседни едно на друго селца край Габрово, част от жителите на които се бяха уговорили да снимат с телефоните си всеки подозрителен човек, навъртащ се около някоя от многобройните чешми там.

Тъй като в тези селца чешмите ми се сториха подходящи за включване в базата данни, която подготвихме по споменатия мултидисциплинарен проект, помолих кметската наместничка за съдействие по някои въпроси. Тя пожела – учтиво, но много настоятелно – да не провеждаме проучвания във въпросните села и да не публикуваме нищо за чешмите в тях, защото се опасяваше, че информацията и снимките, поместени в публична база данни, списание или книга, биха донесли на селата вреди, а не ползи.

След първите два-три терена бях изнервен, че работата ми не върви добре, но и осъзнах, че зад повтарящото се отношение на местните към мен трябва да се крие „нещо“, което ги кара да действат точно по този начин, и че те от своя страна също трябва да са били изнервени – от моите действия. Постепенно се открииха причините за техните действия. Те споделяха с мен за лошия си опит или последствията, произтичащи от боравенето на външни, непознати лица с чешмите. Най-разрушително се оказа иманярството. Именно затова най-често съм бил подозиран, че съм иманяр, търсещ информация, за да идентифицира обекти за набезите си. В разговорите научавах за много чешми, унищожени от иманяри, а и при обходите си, особено в доловете, самият аз видях десетки разбити чешми и кладенци. Интересът на иманярите към чешмите като възможно скривалище или нишан е доста стар, но през последните два-десетина години става все по-голям. За физическото унищожаване или повреждане на чешми допринася и сравнително новият интерес към каменната зидария. Чешми, в тялото на които има камъни или плочи с декорация или надписи, биват разби-

вани, за да се извади съответният камък и да му се намери ново декоративно приложение в дуvara или зида на долния кат на нечия вила или „селска къща“. Впечатляваща чешма, която неслучайно носи името Голямата чешма, в едно от селата в административния обсег на споменатата кметска наместничка, е била частично разбита през 2018 г. с (постигната) цел да се извадят три камъка с орнаменти, християнски символ и ктиторски надпис, в който годината 1867 е изписана по атрактивен (за околото на днешни потребители), рядко срещан в района начин – с кирилски цифри. С общи усилия на кметската наместничка и други местни хора тялото на чешмата е поправено, но на мястото на ценните камъни вече стоят обикновени. Случилото се и преживяното обясняваха защо тя, макар и да се гордееше с чешмите в родното си и в съседните села, не искаше те да получат допълнителна публична известност.

Тя се опитваше да предотврати разширяването на кръга на знаещите също и за да опази чешмите и водата от приток на нови външни потребители. Трите чешми в друго село в същия административен обсег, намиращо се на междуселищен път, вече бяха станали удобно място за снабдяване с големи количества вода. Пълният се дори цистерни, с което се намалява водният обем, оставащ на разположение на местните. Пространството пред едната от тях изглеждаше доста занемарено, дори мръсно. Бях склонен да отдам това състояние на липсата на интерес и загриженост сред местните, но се оказа, че замърсяването (далеч не само с фасове и амбалаж) се причинява от пристигащите от Габрово или други близки места потребители, докато чакат цистерната или бидоните им да се напълнят. За по-лесно пълнене на големи/ високи туби, които при пълно корито не могат да се поберат под чучура, съдовете се поставят на дъното на коритото, като преди това водата от него бива източвана. Последствията са обилни локви пред чешмата и същевременно липса на вода за поливане – местните често отвеждат излишната вода в коритата към градини. Още по-неприятни за тукашните хора са резултатите от миенето на автомобили. Затова наред с обичайните табели „Пази чистота“, които те поставят, при чешмите често могат да се видят табели „Забранено миенето на автомобили“. Пред чешма в „ухо“ на междуселищен път, който е и главна улица на друго село, е била предприета далеч по-драстична мярка: в асфалта са били забити и укрепени шест метални колчета с опънати между тях вериги, с което спирането на автомобили в „ухото“ е било възпрепятствано. Нерегламентираното пътнo съоръжение обаче е трябвало да бъде отстранено, така че местните разчитаха само на забранителната табела. Понякога дори наточването на неголямо количество вода предизвиква бърза и остра реакция. Самият изследователски екип (външни хора!) изпита такава, когато трябваше да напълни една 12-литрова кофа за измерването на дебит, температура и електропроводимост. От най-близката до чешмата къща дотича жена, завъртя спирателния кран и не позволи кофата да бъде допълнена. Тук следва да поясня, че тази реакция дойде в горещ юлски ден, в края на който жената се готвеше да полее краставиците си. С оглед на данните за намаления дебит на чешмите, които представих по-горе, може да се приеме, че в сухо

време и съответно при малки количества вода в резервоарите контролът върху потреблението става по-строг.

Местните проявяват чувствителност срещу външни потребители дори когато самите те въобще не използват водоизточника, до който някой външен се е добрал. Това са предимно случаи, в които дадена чешма (обикновено в дол, извън застроената част) е изоставена отдавна поради недобро качество на водата или друга причина. Теренът около такива чешми постепенно обраства и те стават труднодостъпни, но биват откривани и усвоявани от разположени в района ферми или малки предприятия като ценен водоизточник за стопански нужди. Обичайната реакция на местните е отстраняване на маркучите и тръбите, които отвеждат вода от чешмата.

Крайна, но често предприемана мярка срещу външни потребители е запечатването на чешми, с което обаче те стават неизползваеми и за местните. Тези случаи са по-особени и се отнасят само за чешмите, които поначало изключих от обсега на тази статия: чешми, чиято вода в някакъв момент назад в десетилетията е била превърната в стока, т.е. вече не е безплатна. Именно това изостря проблема още повече. Става дума за стари чешми, които при водоснабдяването на дадено село са били включени във водоснабдителната система. Затова и повечето от тях имат водомер. Прекомерното потребление изправя местните пред въпроса за заплащането на водата, който се оказва неразрешим, и затова те се спират на решението канелката да бъде отстранена и довеждащата тръба да бъде запечатана или (по-рядко) на по-мекия вариант, който им дава възможност за по-нататъшно използване на чешмата – поставяне на спирателен кран в шахта или в прикрита ниша, чрез който се осъществява контролирано подаване на вода към чешмата.

Казаното дотук и сходните резултати от наблюденията и разговорите ми в десетки села ми дават основание да обобщя, че местните, включително новоселците, се стремят, понякога след специално уговаряне, най-малкото да следят кой и за какво използва чешмите/ водата и в една или друга степен да контролират и дори да възпрепятстват достъпа на външни за селото потребители, като не липсват и случаи на търсене на защита или санкции чрез сигнали до общинските администрации и органи на МВР и прокуратурата. Това означава, че защитата на чешмите от външно посегателство или потребление се превръща или вече се е превърнала в социално действие.

Тази защита се осъществява и чрез наративи. Рядко попадах на човек, който да може да произведе по-детайлен разказ за историята на някоя чешма, като надхвърли съобщаването на фактите, фиксирани в строителните или ктиторските надписи, но всички знаеха поне най-общо, че изворите са били каптирани и чешмите – изградени от жители на селото, а някои можеха да разчетат в изписаните инициали имената на строителите или да изтъкнат дадена личност (инициатор и/ или спомоществовател на строежа) като благодетел на селото, за когото се говори и до днес. Имаха и най-общо знание (отново без детайли) за това, че определени чешми са били построени чрез общ труд по линия на ВТП

или самооблагането. „*Нашите деди са ги строили*“ беше лаконичното, но гордо обяснение, дадено ми от жителка на малко габровско село, в което никога не е имало повече от 20 къщи, но затова пък има три чешми. Подобни кратки изрази, обикновено поднасяни с емоционална интонация, чух в много други села. Смятам, че именно обстоятелството, че чешмите са били създадени от знайни или незнайни местни жители, и то най-често чрез колективна работа, дава на днешните местни жители опора за създаване и поддържане на концепцията за местна колективна собственост по наследство както върху чешмите, така и върху водата. На инфраструктурите и ресурса се гледа като на общо наследство от предците, като на *наследено общо благо*.

В някои села концепцията се крепи и на предания, отвеждащи към далечното време на заселване. Най-често срещаният сюжет е този за основаването на село от овчар, избрал мястото в близост до намерен от него извор (с вариант – овцете открили извора), при който по-късно била изградена съществуваща и до днес чешма. В същата посока работят и новосъздадени маркери: на фасадите на някои стари чешми са добавени вторични (нови или „реставрирани“¹⁶) строителни надписи, които изрично сочат, че градежът е дело на жителите на селото.

Очертаването на кръга на легитимните потребители и същевременно изключването на „другите“ всъщност са действия, обвързани с първия от осемте принципа, които Е. Остром формулира като основополагащи за успешното управление на общите блага – „ясно дефинирани граници“ (Ostrom, 1990: 91–92), като с „граници“, които трябва да бъдат „затворени“, тя има предвид както тези на общия ресурс, така и онези на потребителите. В този смисъл предприеманите действия, включително наративните, могат да бъдат интерпретирани и като защита на границите на наследеното общо благо.

Проблемите обаче не идват само отвън. Както отбелязах мимоходом, цялата инфраструктура, а тя включва множество елементи (каптаж, водопровод, евентуално междинен резервоар, резервоар във или зад тялото на чешмата, утаителна/ разпределителна камера, чучур или канелка, преливник, корита, шахта и отвеждащ излишната вода канал или вада, зидано или бетонно тяло, подпорни зидове и др.¹⁷), изисква периодични грижи, т.е. полагане на труд и влагане на материални и/ или финасови средства за ремонти, замазки, подмяна на тръби, канелки и други части и т.н. Същото се отнася за околния терен – не само за площта пред чешмата, но и за тази зад/ над и встрани от нея, например защото почвата по склоновете е податлива на свличане или защото влагата край чешмата благоприятства за развитието на буйна растителност. Освен това, за чешми,

¹⁶ При ремонт на чешми понякога се предприема възобновяване на повредени от ерозията надписи. „Реставрираните“ текстове невинаги съответстват на оригиналните, било то поради неправилен прочит на почти заличили се думи/ букви или поради целенасочено направени добавки или промени.

¹⁷ Не всеки от тези елементи присъства задължително; зависи от техническите специфики на всяка чешма.

които не са улични, е нужно и поддържане на подстъпите към тях – път или пътека, често и стъпала. Обемът от работа зависи от индивидуалните особености на всяка чешма и физическото ѝ обкръжение – отдалеченост, местоположение, площ на терена, размери на чешмата, брой на коритата, разстояние между нея и каптажа или междинния резервоар и т.н. Разбираемо е, че поддръжката на една по-голяма чешма с няколко корита, повече зидове и обширна или вкопана площадка пред чешмата изисква много повече усилия и средства, отколкото тази на малка чешма с едно корито. Така или иначе, някой трябва да инвестира време и труд, а понякога и средства, за да може чешмата да бъде използвана. И точно тук възниква проблемът, че не всеки от местните потенциални потребители има готовност да сътрудничи.

Жената, която възпрепятства пълненето на кофата ни, използва случая да сподели горчивия си опит с подмяната на водопроводните тръби от каптажа до чешмата преди 30 години: мнозина от местните заявили участие в начинанието, но малцина се явили, когато трябвало да се копае по баира. Същевременно тя подчерта, че нейното семейство не само участвало в тази тежка работа, но и се погрижило за ремонта на зидарията и коритата на чешмата (в цимента е изписана 1996 г.), а съвсем наскоро – и за подмяната на овехтялата канелка с нова. Извършеното от семейството съвсем очевидно ѝ даваше по-специални права на потребител – да отвежда вода към зеленчуковата си градина с маркуч. Забележително беше също, че изминалите почти 30 години не бяха заличили от паметта неучастниците.

Тук нещата опират до втория принцип, който Остром формулира – „конгруентност на правилата за присвояване и предоставяне“ (Ostrom, 1990: 92). От краткото пояснение става ясно, че с тази формулировка Остром има предвид съотнесимостта на правилата за потребление на общия ресурс и на правилата за поддържането му чрез труд, материали и пари, а пример от практики за напояване във Филипините (с. 87) илюстрира конкретно проявление на принципа: разпределението на водата да е пропорционално на вложеното. В по-сетнешни изследвания, тествачи модела на Остром, този принцип бива формулиран като „пропорционалност на правата и задълженията“ или „на ползите и разходите“, а резултатите от теренните проучвания показват, че от гледна точка на потребителите на общи блага точно този идеален принцип се явява централен, при все че липсва единодушие за това колко сполучливо той се прилага (Trawick, Ortega Reig and Palau Salvador, 2014: 97, 102)¹⁸.

Наблюденията ми не са достатъчни, за да мога да кажа дали и доколко се контролира достъпът на местни жители, които нямат принос за поддръжката, т.е. дали границите, дефиниращи потребителите, не преминават и вътре в селата. Имам предвид не напълването на някакъв съд на място, а използва-

¹⁸ В това изследване върху моралната икономика на напоителни системи в провинция Валенсия американският антрополог Пол Травик прави сравнения с резултати от свои предходни изследвания със същия фокус в Перу.

нето на по-големи количества вода, обикновено чрез отвеждането ѝ до къщи, дворове и градини – за поливане, някакви строителни или битови дейности или при варене на ракия. При 16 чешми се натъкнах на такова отвеждане и проследих маршрута на водата. Във всички случаи маркучите водеха до (сравнително) близки до чешмите дворове, рядко на повече от сто метра, и то предимно когато самата чешма беше отдалечена от най-близките къщи. Наблюденията ми показват също така, че именно обитателите на къщи и стопаните на градини, които се намират в близост до чешмите, са тези, които се грижат за тях, независимо от това дали отвеждат вода, или не. Неколкократно виждах мъже, които косяха тревни площи край дворовете си, да отиват с косачката и до близка чешма и да окосяват площта пред нея. Документирах и грижи за пътеките (косене, оряване на храсти и стърчащи клони) към по-отдалечени чешми (извън застроените части), като и в тези случаи мъжете, които бяха положили тези усилия, се оказваха потребители на чешмяната вода, при това къщите им (крайни в застроената част) бяха най-близо до съответната чешма. Грижите включваха също периодично почистване на коритата от жабуняк, гниеща органика и варовикови наслагвания, особено в случаи, в които отвеждането на вода с маркучи се осъществяваше от корито. Попадах и на обитатели на близки до чешми къщи, които периодично купуваха и поставяха дезинфекционни средства в резервоарите. Двама (и двамата – новоселци) дори се възползваха от наличието на ВиК специалист в екипа, за да се информират за „правилните“ действия, като единият планираше и физическо почистване на резервоара¹⁹.

Позволявам си да прокарам заключението, че близостта до чешма и същевременно полаганите грижи за чешмата, обкръжаващия я терен и пътеките до нея дават на съответните хора правото да потребяват по-големи количества вода или, иначе казано, правят това потребление легитимно. Именно чрез грижите новоселците, които няма как да имат дял от общите блага по наследствена линия, легитимират позицията си на потребители. В повечето села, особено на фона на застаряването на завареното местно население, те всъщност са основен двигател за поддържането, обновяването и облагородяването на публични пространства и инфраструктури, в това число и на чешмите. Ремонтите на тела на чешми, корита и зидове са главно тяхно дело. Често те предприемат тези действия още при строителните работи по купените от тях къщи. Сред

¹⁹ Може да се обобщи, че в една или друга степен чешмите и теренът им биват поддържани – в повечето случаи периодично (според наличното време), не постоянно. При едно посещение, например, виждах обрастване около дадена чешма и/или жабуняк в коритата, а при следващо ги заварвах почистени. При чешми с повече корита грижи се полагат главно за коритото под чучура и евентуално за съседните му едно или две. Поради това, че рядко биват използвани за нещо, на перилните корита съответно рядко бива отделяно внимание. Почистването им по-скоро преследва естетически цели – открояване на цялостната архитектурна и строителна структура на комплекса.

онези, които целенасочено избират села с „възрожденска“ или „селска“ архитектура и „атмосфера“, ангажираността с чешмите (понякога не само техническа и хигиенна, но и естетическа – ил. 2) произтича от значимостта, която те придават на цялостния материален облик на селото. Тоест грижите за чешмите се диктуват не непременно или не само от необходимостта те да бъдат използвани, но и от възприемането им като ценни стари обекти в селския пейзаж. Това личи особено ярко при някои от онези улични чешми, които въобще не се използват, тъй като по една или друга причина отдавна са сухи. На тях обаче е възложена задачата да бъдат елемент в цялостната архитектурна среда, така че и за тях се полагат грижи. В няколко села забелязах, че нуждата от по-солидни ремонти и подобрения беше довела до общи действия на малки групи, в които в отношения един с друг влизаха новоселци, които преди това не са се познавали, станали са случайно съседни поради избора си на село/къща, както и стари местни жители. Тоест необходимостта от поддържането на хидротехническата инфраструктура създава и на свой ред поддържа (нови) социални взаимоотношения.

В пет малки села (всичките без водоснабдителна система) и в едно по-голямо констатирах водоснабдяване на къщи от публични чешми. Впечатляващ беше случаят в тревненско селце, в което след Ковид кризата от 2020 – 2021 г. се беше заселило младо семейство от София. Двете селски чешми се намират в дол на няколкостотин метра от застроената част. Със система от маркучи, резервоари и помпа мъжът беше снабдил новозакупената си къща с вода от едната от тях. Същевременно беше инсталирал на улицата пред двора си малка, индустриално произведена чешма с изображение на светеца, чието име той носеше, и, отделно от това, подаваше по маркуч вода до къщата на самотно живееща жена, която беше особено благодарна²⁰. След довеждането на вода като общо благо от дола до центъра на селото и благоденствието към местна жителка потреблението за нужди на семейството трудно можеше да бъде оспорвано. В другите пет случая за водовземаването бяха приложени техники, които оставяха възможност за наливане на вода от канелките на чешмите, т.е. нямаше цялостно присвояване. В три от тях от една чешма се снабдяваше само по една къща, в другите два – по три къщи, като мъжете от „тройките“, както разбрах, а и както сам се убедих при наблюдение на ремонт на разпределителна шахта в едното от селата, работят заедно при нужда. Това е още един пример за социални взаимоотношения около водата.

Споменатите 16 случая на временно отвеждане на вода за определени нужди очертават следната техническа и същевременно социална картина. При четири чешми (с канелка) край на маркуча беше надянат на преливната тръба (ил. 3),

²⁰ Връзките между нови и стари жители често се установяват чрез предоставяне на услуги (напр. нарязване или нацепване на дърва, извършване на малки ремонти) от страна на първите, които обикновено са по-млади и по-действени и разполагат с по-ефикасни технически средства.

а при пет той имаше цедка и лежеше потопен в корито, което се пълнеше от постоянно течащ чучур или преливник (ил. 4). Така в девет от случаите към имотите се отправяше само излишна вода – тази, която не може да се побере в резервоара и изтича. Според мен това е свидетелство за постигната договореност, за поведение, водещо се от установени правила и/или морални императиви, а повторемостта, която констатирах както на различни места, така и при едни и същи чешми при неколнократни посещения, може да се интерпретира като знак за това, че въпросната практика е станала обичайна. В други четири случая се ползваше вода от резервоара, но, подобно на онези пет на черпене на вода за водоснабдяване на къщи, беше намерено техническо решение, позволяващо едновременно отвеждане на вода и наливане на мястото. За разлика от по-сложните и най-разнообразни системи на водовземане за къщи, то беше съвсем просто и еднотипно: на мястото на първоначален чучур или обикновена канелка беше монтирана двойна канелка със спирателен кран за всяко от разклоненията ѝ²¹. Това техническо приспособление също свидетелства, че поводите за конфликти или конкуренция при използването на инфраструктурата и разпределението на водата са минимизирани чрез договаряне на правила. Случаите на отвеждане на вода от обикновена канелка, т.е. без възможност друг да използва чешмата в същото време, бяха само три, при това в два от тях и имотът, и чешмата се намираха на обособени места в периферията на селата, а в другия (в споменатото съвсем малко селце с три чешми) не съществуваха условия за конкуренция и спорове.

Изводи

От десетилетия (от три до пет в различните села) публичните чешми са загубили част от някогашните си роли – да служат за водопой и пране и да бъдат място за общуване, но са придобили нови – да напояват градини и да снабдяват къщи с вода. Затова като водоизточници те продължават да бъдат средоточие на взаимосвързани взаимоотношения – социални, материални и с природата. С тавтологичното подреждане на думи искам да подчертая едновременното пресичане на природната, социалната и материалната (в частност техническата) сфера. Примерите с двойните канелки и поставените на преливници маркучи онагледяват тази преплетеност. Тези съвсем прости технологии са обвързани с водата като природна даденост, която не е неизчерпаема и чието наличие и дебит в съвременността все по-силно се влияят от климатичните промени. Същевременно те са обвързани със социални норми и отношения, възникващи и поддържани с цел относително справедливо разпределение на водата. Ако методологически се възползваме от свойството на вещите да обективират

²¹ Двойни канелки имаше на повече чешми; четири са само чешмите, при които констатирах използване на канелките.

културни нагласи, то в тези две технически приспособления за усвояване на водата може да се види материализация на пестеливо отношение към водата и същевременно на социално или морално отговорно отношение към възможни други потребители²².

Местните жители гледат на публичните чешми като на общо благо, върху използването на което имат изключително право, полагащо им се поради обстоятелството, че материалните обекти са създадени с труда и средствата на предходни поколения местни жители. Формират концепция за наследено местно общо благо, която направлява отношението и действията им спрямо външни за селата потребители. Вътре в селата приносят на отделни лица/ семейства или на малки групи за поддържането на общото благо в добро състояние им гарантира използването на по-голямо количество вода. Именно чрез полагане на грижи за чешмите новопоявилите се градски хора, купили си къщи в селата за свой основен дом или вила, стават легитимни потребители.

Литература

- Богданова, С. (1991) Обичайноправни норми при използване и поддържане на водоизточници. – *Българска етнография*, 2, с. 10–21.
- Миков, Л. (2020) *Османски обществени чешми в България (XV–XIX век)*. София.
- Петров, П. (2025) Пришълци в обезлюдели малки планински села. Въздействия на и върху материалността. – *Българска етнология*, 51(1), с. 27–44.
- Сегон, Р. и Монова, М. (2023) Между одомашняване и остоковяване: минерална вода, инфраструктура и напрежения в хидросоциалния цикъл на Велинград. – *Антропология*, 10(2), с. 9–45.
- Boelens, R. (2015) *Water, Power and Identity. The Cultural Politics of Water in the Andes*. Routledge.
- Boelens, R. et al. (2016) Hydrosocial Territories: A Political Ecology Perspective. – *Water International*, 41(1), pp. 1–14.
- Boelens, R. et al. (2025) Hydrosocial Territories: Imaginaries, Materialities, and Struggles over Knowledge, Order and Meaning. – *Water International*, 50(5), pp. 426–462.
- Hastrup, K. and Hastrup, F. (eds.) (2016) *Waterworlds. Anthropology in Fluid Environments*. Berghahn.
- Orlove, B. and Caton, S. (2010) Water Sustainability: Anthropological Approaches and Prospects. – *Annual Review of Anthropology*, 39, pp. 401–415.
- Ostrom, E. (1990) *Governing the Commons. The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge University Press.

²² Случайно или не, в десетките села, които посетих, не установих неограничена или прекомерна експлоатация, диктувана от индивидуалистични интереси, която да води към постулираната от Гарет Хардин „трагедия на общите блага“. Това не означава, че такива случаи не съществуват.

- Strang, V. (2009) *Gardening the World. Agency, Identity and the Ownership of Water*. Berghahn.
- Tilley, C. (2006) Objectification. – In: Tilley, I. et al. (Eds.) *Handbook of Material Culture*. Sage, pp. 60–73.
- Trawick, P., Ortega Reig, M. and Palau Salvador, G. (2014) Encounters with the Moral Economy of Water: Convergent Evolution in Valencia. – *WIREs Water*, 1(1), pp. 87–110.

Доц. д-р Петър Петров
Институт за етнология и фолклористика
с Етнографски музей
Българска академия на науките
ул. „Московска“ 6А
1000 София, България
petar.petrov@iefem.bas.bg

Земя, от която няма връщане: аграрни трансформации и българското село

Джейн Хибърт-Николов

Land of No Return: Agrarian Transformations and the Bulgarian Village

Jane Hibbert-Nicolov

Abstract. Bulgaria's history and culture are not widely studied in Great Britain, however the widespread European phenomenon of depopulated and even abandoned villages resulting from modernisation and industrialisation of agriculture and also affecting rural Bulgaria is also now attracting attention. In the space of fifty years after World War Two, Bulgarian agriculture and with it the rural community underwent two radical transformations: the collectivisation of virtually all agricultural land and property from 1945 to 1960 and from 1992 – 1995 the return of most land and farming to private ownership. Both reforms were political and ideological and both resulted in radical change to rural identities.

Keywords: collectivisation, reform, decollectivisation, post-communism, landscape, village, modernisation, memory

Увод

Заглавието на моето изследване „Земя, от която няма връщане“ има за цел да отрази радикалното естество на двете най-важни аграрни реформи: колективизацията между 1945 и 1960 г. и деколективизацията след 1989 г., всяка от които по реда си пренаписа и обезсмисли предишния социален и икономически живот на селото и околната му среда, в същото време оставяйки разпознаваеми следи от последователни минали периоди. Трансформацията на българското село споделя характеристиките на феномен, който засяга много бивши аграрни общества в Южна Европа. Големи части от Централна Испания, например, показват същите особености днес: празни, често разпадащи се села, застаряващо население, отдалечаване на основни социални услуги от селските райони, преобладаващо монокултурно земеделие и индустриално животновъдство. Има ли все пак специфични исторически, социални и политически характеристики, които превръщат България в специален случай? По-скоро като историк, отколкото като социолог, моето изследване ще бъде основано на архивни материали и първични източници в комбинация с разказани истории там, където е приложимо или възможно.

България в британските възприятия и академични среди

През 1919 г. английският журналист Лелънд Бъкстън пледира за справедливо отношение към България по време на преговорите за Ньойския договор в малка книга, озаглавена *Черната овца на Балканите* (Buxton, 1920)¹. Нейното заглавие спокойно може да обобщи доста отдалеченото историческо отношение на Великобритания към страната, дори преди Първата световна война. Някои наблюдатели (не напълно сериозно) свързват обезценяването на България в британската дипломация с 1886 г., когато руснаците провеждат кампания по отстраняването на Александър Батенберг като княз на България, което предизвиква гнева на кралица Виктория и впоследствие води до ненавист към неговия наследник Фердинанд Сакскобургготски (Constant, 1979).

Британските изследователи и автори, които избират България за свой обект на интерес, често се чувстват принудени да подчертаят колко слабо позната е България в англоезичния свят – особено във Великобритания. Може да бъде простено, ако някой си помисли, че щом за дадена страна е написано малко, то трябва да има причина за това. Понякога самата страна има вина за това; нейната „политическа история е спомогнала да затъмни в немалко случаи и без това неясните западни възприятия“ според Джон Ламп, който цитира пренебрежителните коментари на Чърчил за „Тази злочеста България“ (Lampe, 1986). Ричард Дж. Крамптън, автор на най-изчерпателната история на България на английски, загатва, че идеите „България“ и „български“ са „нестабилни“ отчасти благодарение на късното откъсване на страната от Османската империя и последвалата намеса на Великите сили при определянето на нейните граници (Crampton, 2002). Той изтъква, че „през втората половина на двадесети век България беше вероятно най-малко позната от всички източноевропейски държави“ във Великобритания (Crampton, 2007). Няколко десетилетия след написването на тези думи и дори с наличието на значителна българска диаспора във Великобритания, както и на множество емигранти, включително и изтъкнати български учени в англоезичните САЩ, те все още звучат като истина.

Крамптън обяснява тази липса на познания с помощта на географията – Великобритания и България се намират на противоположните краища на Европа, както и с липсата на културен контакт. Някоя изтъкната българска фигура от Възраждането през XIX в., с изключение на журналиста и политик Александър Екзарх (1810 – 1891), не посещава Лондон, за да популяризира българската кауза. Геополитиката също повлиява на отхвърлянето на България от страна на британската дипломация. От 1878 г. насетне тя е решена да защити своята империя в Далечния изток посредством ограничаването на способността на Русия да се възползва от оттеглянето на Османската империя от Балканите. Историкът Макиел Кил нарича това „несигурната географска ситуация на българската държава на кръстопътя

¹ Бъкстън (1884 – 1967) се застъпва за България в Ньой.

между Изтока и Запада“ (Kiel, 1985). Крамптън също изтъква, че докато в англо-езичния свят България си остава обгърната в неизвестност, повече внимание се отделя на Албания и бившите югославски републики, благодарение на военната роля на Великобритания в антигерманските партизански движения на Балканите през 1943 – 1944 г. Изследванията на Балканите в Обединеното Кралство следват тенденцията да се фокусират върху териториите, където са били активни бойците от „Специални операции“: бивша Югославия, Албания и Гърция. Майор Франк Томпсън може и да е известен в България, но не и в родината си.

От 80-те години на XX в. посткомунистическата диаспора от български учени е основно свързана с Централна Европа и САЩ. Тук особено важна е работата на професор Мария Тодорова при оформянето на разбирането на англо-езичния учен както за българска история, така и за тази на Балканите като цяло – от историческа и културна перспектива. В същото време тя, както и други, се фокусира върху социалните, политическите и историческите последици върху мюсюлманските малцинства на Балканите и отношението към тях в България по време на комунистическия режим.

В наши дни терминът „Балкани“ често означава „Западни Балкани“, което изключва членовете на Европейския съюз България и Румъния. „Центърът за проучване на Балканите“ в Голдсмит Колидж към Лондонския университет ограничава фокуса си върху Албания, бившите югославски републики и Гърция, въпреки че Мария Тодорова е член на Външния консултативен съвет на Центъра. За интересуващите се от България обаче, Факултетът по славянски и източноевропейски филологии (ФСИФ) към Университетския колеж Лондон (УКЛ), част от Лондонския университет, доскоро предлагаше курсове по български език и литература, водени от д-р Йорданка Велкова от Факултета по славянски филологии към Софийския университет. ФСИФ наскоро значително разшири своя български отдел с важни публикации в областта на българската история, социология, икономика и култура. Въпреки всичко, за британския учен, който има интерес към българската история и общество, не съществува общност от учени и експерти със сходно мислене, с които да обменя идеи. В резултат на което това е едно доста самотно преживяване и това е причината събития като конференции и семинари, организирани от български организации като Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей при Българската академия на науките, да бъдат от такава важност.

За автора

След дипломирането ми в Университета в Кембридж, където учих руски и френски, се присъединих към международен екип от икономисти и историци в колежа „Сейнт Антъни“, Оксфорд, като асистент-изследовател. Под ръководството на професор Майкъл Кейзър членовете на екипа работеха по многотомна икономическа история на Източна Европа 1919 – 1975 (Kaser, Radice, 1985 – 1986.) За пръв път посетих България през есента на 1972 г. със стипендия от

ЮНЕСКО за провеждане на проучване за екипа на проф. Кейзър. Задачата ми беше да проследя статистически и исторически източници в Софийския университет и в Института по балканистика към Българската академия на науките. Едно от предимствата на стипендията на ЮНЕСКО беше получаването на прекрасно обучение по български език, за което съм благодарна и до днес.

Един от членовете на екипа беше професор Любен Беров и разговорите с него възбудиха интереса ми към България. След завръщането ми от София през 1973 г. бях избрана да се присъединя към международна компания, която, подобно на много други по това време, се опитваше да изгради търговски отношения със страните от Съвета за икономическа взаимопомощ (СИВ). Това беше свързано с чести пътувания през следващите осем години до България и други източноевропейски страни. Продължих да работя в търговски дружества до момента, в който станах директор на Британско-българската търговска камара (ББТК) в началото на 90-те, в периода, в който Иван Станчов и Стефан Тафров бяха посланици на България в Лондон. Тази позиция съвпадна с исторически промени в България, включително кампанията за приватизация, а аз имах възможността да срещна множество влиятелни българи, включително и бившия президент Петър Стоянов. След напускането ми на ББТК ръководих базирания в Лондон Преводачески институт.

Започнах да пътувам до България по лични причини през 80-те години след сключване на брак с български гражданин, а отношенията ми със страната продължиха на лични начала. През последното десетилетие обаче промените, засягащи местата, които познавах добре през онези години, в частност района около Видин, както и планините около София, започнаха да ми правят страхотно впечатление. Реших да възобнова своята академична дейност и през 2017 г. завърших магистърска степен по „Модерна европейска история“ в Колеж „Бъркбек“ към Лондонския университет, а в момента работя по докторантура.

Ролята на селото

Към края на XIX в. българското село е един от най-познатите аспекти на българския културен и социален живот като люлка на традиции и източник на идентичност в едно преобладаващо аграрно общество. И не само че то е средата, в която се развиват събитията в литературни творби от пантеона на български автори от Иван Вазов до средата на XX в., но също е и предмет на дискусия от страна на обществени коментатори, журналисти и философи като Пенчо Славейков, Боян Пенев, Константин Гьлъбов, Константин Петканов, за да споменем поне няколко.

През 1944 г., когато на власт идва правителство, ръководено от комунисти и подкрепено от Съветската армия, селото продължава да играе важна, макар и намалена и променена роля. Въпреки че наративът се променя радикално, селото си остава със съществена важност за политическия, икономическия, литературния и артистичен дискурс. Трансформацията на селото през последните

тридесет години – от 1990 до сега – обаче беше поразяваща. Станах свидетел на картини на изоставяне и празнота в Северозападна България, селата около София и тези в Странджа. Някои места изглеждаха, че са преминавали през загуба на своята цел, докато други бяха придобили нова цел и образ, често за средната класа от градски туристи (ил. 1).

Източници и други научни дейности

Доброто познаване на българския език и лингвистичните умения при работата с диалектни вариации са жизненоважни за англоезичния изследовател. Регионалните държавни архиви във Видин, София и Бургас съдържат оригинална документация, включваща снимков материал от 1947 г. до деколективизацията и закриването на системата на ТКЗС през 1990 г. Освен това, Националната библиотека в София и регионалните архиви съдържат богати колекции от вестници и списания – както национални, така и регионални. Институтът за етнология и фолклористика с Етнографски музей при БАН също разполага с ценни колекции от документи и снимки.

След 1989 г. и националната, и местната преса следват постоянно еволюиращото градско мислене на последователни правителства, които се опитват да постигнат съгласие относно намирането на решение за ситуацията със селото. Те отразяват и нарастващата обществена ангажираност при реституцията на земя и имущество, принадлежащи на системата на ТКЗС. Архивите на националната преса за периода 1990 – 1993 г. в Националната библиотека в София предлагат картината на нарастващия дебат относно бъдещето на собствеността на земята и селскостопанската политика ден по ден, както и публикуваните нови закони на фона на бързо сменящите се политически събития.

Повечето проучвания на колективизацията в Източна Европа, издадени на английски език, се занимават с изучаване на механизмите на процесите и вземането на решения, икономически, законови и политически структури, продуктивност, ефективност и други прагматични въпроси². Разказите за деколективизацията описват процеса наобратно: например проблеми със собствеността на земята и реституцията, адаптация към глобалната пазарна икономика и интеграция в европейските политики (Begg, Meurs, 2001). Далеч по-трудно е да се намерят исторически проучвания за това как колективизацията и деколективизацията влияят на отделните хора и общностите, които живеят и работят в селата по време на процесите и след това.

Изпъкват четирима български изследователи на колективизацията: икономистът Владимир Мигев, историкът Михаил Груев, етнологът Яна Янчева и историкът Калин Йосифов³. За щастие на англоезичните, Михаил Груев и Яна

² Вж. напр. Iordachi and Bauerkämper, 2014; Pryor, 1992.

³ Вж. Мигев, 1995; Груев, 2009; Gruev, 2014; Gruev, 2019; Yancheva, 2015; Янчева, 2015; Йосифов, 1999.

Янчева са публикували трудове за колективизацията на английски, базирани на техни по-задълбочени изследвания на български език. И двамата предоставят ценни наблюдения на човешкия опит, свързан с колективизацията и обществената промяна (Gruev, 2014; Gruev, 2019; Yancheva, 2015).

Един западен учен – американският антрополог Джерълд Крийд, изиграва важна роля, за да бъде разбрана българската кооперация както в нейния разцвет, така и при упадък и след 1989 г. (Creed, 1998). До 1995 г. и публикуването на историята на колективизацията в България на Владимир Мигев е трудно за учените, било то местни или чужди, да изследват колективизацията до каквато и да е дълбочина отвъд публикациите, направени от икономисти, одобрени от държавата, и пресата, контролирана от държавата, които бяха базирани на марксистките и ленинските принципи за „прогрес“ (Nikova, 2009: 285). Крийд не е първият американски антрополог, който изучава българското село. Преди Втората световна война Ървин Т. Сандърс се заселва в село Драгалевци близо до София и предоставя някои описания на английски за ежедневието в предвоенното българско село, които са извън страниците на преведените романи и разкази (Sanders, 1949). ТКЗС-то, което Крийд описва, е в Замфирово, Северозападна България. То е ръководено от местни функционери на комунистическата партия, свързани с изтъкнат бивш комунистически партизанин. Наблюденията на Крийд за Замфирово са направени през призмата на човек от Запада, въпреки че са прекалено повлияни от социалистическия контекст. Освен работата на Крийд, американската антроположка Катрин Вердери също пише обширно с ценни прозрения относно опита си с колективизацията в Румъния, за който могат да се направят доста паралели с този в България (Kligman, Verdery, 2011).

След 1989 г. се появиха широка гама книги и произведения, които изследват традицията, трансформацията на селото, околната среда, селското стопанство. Освен това, икономическите и социално-политически творби, изследващи както комунистическия период, така и последвалия го така наречен преход, предлагат важно измерение. Тук бих искала специално да спомена историци и социолози, които се занимават с изследване на спомените, в частност професор Ана Лулева и групата учени около професор Ивайло Знеполски (Знеполски, 2010). Също така трябва да добавя и ценния принос на изкуството и литературата, както и на документалните и пълнометражни филми и на документалните и културни поредици на БНТ, като *Култура БГ* и *История БГ*, достъпни в интернет, към което можем да добавим и множество видеоматериали в YouTube. В областта на литературата Ивайло Петров е рядък белетрист, който отразява социалните ефекти на колективизацията, например в своите романи *Хайка за вълци* и *Мъртво вълнение* (Петров, 2021; Петров, 1961). Посмъртният роман на Илия Николчин *Трусът* (Николчин, 2016) също дава важен поглед върху преживявания опит на колективизацията в едно мирно планинско село, както и романите на Тодор Ризников, които засягат горянското движение (Ризников, 1965; 2012). Унищожителният ефект на модернизацията от сталинската ера, проява на която е и колективизацията, бива разкрит в *Спомени за коне* на Йордан Ра-

дичков, припомняйки за огромните и често разрушителни хидрологични проекти през първите десетилетия на комунистическия период (Радичков, 2020). С огромна стойност са и интервютата с хора, преживели последвалия преход. Накрая, и застроената среда в селата, и околностите им все още носят свидетелствата на промяната от 80-те години: сгради, видове растителност, разрушени сгради и такива с променено предназначение и т.н.

Казуси „Case studies“

За моето изследване съм избрала три села или групи села за наблюдение с различни истории, география, дейности и съдби.

Първо, група дунавски села, бившето ТКЗС „Златен рог“ във Видинския регион, заедно с две други в близост до град Кула. Те представляват добър пример за това как, първо, предвоенният традиционен селски живот бива лишен от цел и смисъл от колективизацията, и как след това деколективизацията лишава от смисъл социалистическото общество, наложено на негово място. Двете политики и политически убеждения, които ги създадоха, са увековечени в пейзажа и околната среда на селата. Те вече са загубили смисъл и значимост и са заменени от маргинализация и пустота.

Второ, в района на Странджа избрах село, в което по време на социализма функционира ферма за овце към местното Държавно горско стопанство, която подsigурява работниците с млечни продукти. Продължаването на традиционното планинско земеделие означава, че твърде малка промяна настъпва в селото, чиято традиционна живописна архитектура е добре запазена. След 1990 г. обаче селото страда от силна миграция, като домовете биват изоставяни, а в него остава застаряващо население. Близостта до черноморските крайбрежни курорти и благосъстоянието на град Бургас и пристанището предлагат нова самоличност (ил. 2). Накрая, едно голямо планинско село Железница, разположено между планините Витоша и Плана в близост до София, представлява пример за село, което, докато се модернизира, запазва своята същинска природа и поддържа броя на своето население благодарение на местоположението си. В същото време обаче околната планинска среда губи своята полезност след изчезването на бившето ТКЗС и се превръща в пример за непланирано възраждане на природата и промяната на пейзажа.

Колективизация и деколективизация

Българското земеделско общество е изложено на постоянна промяна в продължение на век и половина: от изграждането на нация, автаркия и аграризъм в края на XIX – началото на XX в., социалистическа колективизация през 50-те и 60-те години на XX в. и неолибералните реформи след 1989 г. до сега, до Общата политика за селско стопанство на ЕС през XXI в. и политиките за опазване на природата и пейзажа. От тези промени обаче колективизацията, заедно с

последвалата деколективизация, са с най-голямо влияние. Водещият историк на колективизацията Михаил Груев я свързва директно с ефектите, на които станал свидетел при завръщането си в България. Той я описва като „най-радикалния и всеобхватен социален катаклизъм в модерната българска история“, поставил основите на „ежедневното обезлюдяване на умиращото българско село“⁴.

Аграрните революции: тази от 1948 г., която налага колективизацията, и тази след 1989 г., която я ликвидира, са съзнателно наложени от държавата, като и двете по своето естество са с чужд и идеологически произход. Може да се каже, че природата на деколективизацията сама по себе си е проявление на живот след смъртта на колективизацията. Дори и ако законодателството от 90-те години търси частично съживяване на статуквото отпреди 1944 г., това е невъзможно за реализация заради широкообхватните и фундаментални промени, породени от колективизацията под управлението на Българската комунистическа партия (БКП), като консолидирането на типичните малки ниви и премахването на граничните маркери, както и промяната на предназначението на земята – за пътища, строителство или за засаждане на многогодишни култури.

Промяна на пейзажа

Могат да бъдат направени паралели с някои характеристики на земеделски трансформации, направени под колониално управление. Лизбет Ван де Грифт, Дитмар Унгер и Корина Мюлер коментират в своята книга *Живот със земята*, че колониалната история е повишила осъзнатостта за „дълбокото политическо естество на социалните отношения в провинцията и селските райони“ (Van de Grift, Müller, Unger, 2022). Може да се каже, че колективизацията има онтологичен ефект върху земеделието и пейзажа по подобие на този от колониализма. Колонизаторите в частност въвеждат основно европейски идеи за земеделие в новите владения, заличавайки в процеса изконните практики за обработването на земята и разбирането на околната среда, докато в същото време трансформират едно общество, което е било преди това базирано на тези бивши практики и разбирания. Пример за това е подмяната на традиционните методи за обработка на земята и пейзажа в Нова Зеландия през XIX в. с методи, култури и добитък, които са характерни за Северна Европа, откъдето идват британските заселници, но пък са чужди за местните хора и околната среда в Нова Зеландия (Campbell, 2020: 2).

Според историка на околната среда Йоаким Радкау, благодарение на наторяването и модерните земеделски техники, пейзажът се променил с безпрецедентна скорост „по-дълбоко от 1950 г., отколкото през предишните 1000 години“ (Radkau, 2008). Следователно вече не е възможно да станем свидетели на

⁴ Мартин Иванов. Непосилната цена на колективизацията. – *Култура*, бр. 33 (2825), 2 октомври 2009. Интервю с Михаил Груев.

зеделския пейзаж от времето преди колективизацията, освен в някои редки случаи. Промяната на пейзажа е следствие и на двете земеделски реформи, характеризирани в първия случай от създаването на огромни обработваеми масиви, а във втория – от възстановяването на бивши пасища, особено в райони на по-голяма надморска височина, в добавка към продължаващата експлоатация на огромни площи обработваема земя, сега вече под корпоративно управление. Поради тази причина документите от периода на колективизацията, съхранявани в регионалните държавни архиви, представляват такава ценност, тъй като са част от малкото свидетелства на очевидци на контрола над земята преди социализма (ил. 3).

Членството в Европейския съюз и прилагането на Общата политика за селско стопанство (ОПС) и други политики на ЕС, засягащи селската икономика и свързани със субсидии, не са с по-малка значимост, причинявайки промени от обработваеми земи до пасища за отглеждане на добитък, от лозя до поляни за отглеждане на пчели. Петър Петров, Иванка Петрова и техни колеги изследват ефекта на новооткритото място на България не само в европейската селскостопанска среда, но и в глобалната икономика (Петров, Петрова, 2018). Както отбелязва Петър Петров, „развитията, състоянията и продукцията на местното селско стопанство могат да бъдат разглеждани като *европейски продукти* на европеизацията“ в резултат на аграрната политика, регулациите и финансирането на ЕС (Петров, 2018: 12). Не по-малко важни са директивите на ЕС относно опазването на природата и пейзажа, като *Натура 2000* и инициативите, свързани със запазването на традиционните пейзажи – Европейската конвенция за пейзажите. Подобно на колективизацията и деколективизацията, директивите и инициативите на ЕС представляват хомогенизиране на българското селско стопанство и селското управление с практики и разбирания, произхождащи от другаде. Въпреки това, някои политики на ЕС, например идеята за земеделие с висока природна стойност (ВПС), започват да се прилагат с разбирането, че „в сърцето на почти всички екосистемни услуги, които селското стопанство осигурява, се намира полустествената растителност – предимно постоянни пасища и ливади, които не са били подобрявани посредством селско стопанство“ (The European Forum, 2011).

Такива инициативи биха могли да бъдат в значителна помощ на планинските земеделци, например, и биха запазили уникалните пейзажи (ил. 4).

Заедно с промяната на пейзажа идва и обезлюдяването и дори изоставянето на селата, което е един от най-поразителните ефекти от края на колективизацията. Комунистическият режим беше конфигурирал селото по начин, който да отразява новото общество, което той изгражда, въвеждайки характеристики, предназначени да създават хомогенност между града и селото: пренасочвайки леката промишленост, за да се поддържа заетост, осигурявайки транспортни връзки до градските центрове, стрейки училища, болници и читалища за утвърждаване на социалистическите нагласи и насърчаване на одобрените интерпретации на традиционната култура. Както отбелязва Михаил Груев обаче,

произходът на тази промяна е през 50-те и 60-те години, когато преселението от селото към градските центрове е започнато от някои, отчуждили се след загубването на земята си, и от други, откликнали на по-добрите възнаграждения, които дава градската и индустриална заетост (Gruev, 2019: 145).

На други места в Европа, като постфранкистка Испания, урбанизацията, намаляващата раждаемост и модернизацията на земеделието също довеждат до напускане на селските райони, бягство на младежта и обезлюдяване на селата. Испанските икономически историци Фернандо Колянтес и Висенте Пиниля се опитват да докажат, че в случая на Испания гражданската война, закъснялата индустриализация и европейската селскостопанска хомогенизация довеждат до обезлюдяване на селата в няколко различни района (Collantes, Pinilla, 2011). Един от най-зле засегнатите се намира в Централна Испания, в Кастилия-Леон и Арагон, където животновъдството е почти напълно индустриализирано, а пейзажът е доминиран от зърнени монокултури. Резултатът е пуснати села с жители, понякога редуцирани до няколко десетки, главно възрастни хора. Фразите *La España Vacía* („Празна Испания“) или *España Vaciada* („Обезлюдена Испания“) са се превърнали в обичайни понятия. Главната разлика с България обаче е в това, че разрывът с традиционното земеделие и селския живот в българския случай е наложен отгоре посредством местни организации на БКП с подкрепата на специални отдели на службите за сигурност. При ситуацията в Испания, докато обществото и отделните хора може и да са се поддали на глобалния икономически натиск и на неустойчивото привличане на градския живот, то традицията, социалните нрави и самоличността поддържат своята приемственост.

Градският поглед, памет и носталгия

Според Михаил Груев в неговата творба от 2009 г. *Преорани слогове* образът на българското село „поддържа присъствие в съзнанията на поколения, които са напълно откъснати от селото и чиито идеи са много различни от реалността на живота там“ и също така, че селото сега е предмет на „хегемонията на градския поглед“. Това по своята същност е романтизирано, повлияно от „градски предразсъдък и еволюционни предположения“, с други думи, непреклонния път към модерността, предречен както от капиталистите, така и от последователите на марксизма и ленинизма. Вследствие на това възниква объркване относно съжалението за миналото при много представители на по-старото поколение. Те съпоставят трудните години на преход и дори предизвикателствата на днешния ден със социалната сигурност, която са преживели през годините на социализма. Съмнително, но това беше наречено носталгия.

Пол Конъртън заявява: „Има неписано правило, че участниците във всеки социален ред трябва да имат споделена памет. До степеня, до която техните спомени от миналото на обществото се разминават, до тази степен нейните членове не могат да споделят нито преживявания, нито предположения“ (Connerton, 2003: 3). Колективизацията означава, че различните поколения па-

зят различни спомени от комунистическия период. Възниква значителна разлика между поколенията в селското общество през 50-те години. Докато по-старото поколение на родители, баби и дядовци се опитва да устои на опитите на властите да вкарат имуществото им в ТКЗС, техните пораснали деца виждат възможностите за образование или работа, които животът в града им дава с модерните си удобства.

Връзката на България с миналото може допълнително да бъде усложнена от кратките периоди между две важни промени на режими в рамките на един век и четири поколения. Вземайки под внимание броя и радикалното естество на промените във всеки един кратък период, това се превръща в силен пример за онова, което Пиер Нора нарича „ускоряването на историята“. В своята творба върху френската история *Les Lieux de Mémoire* („Местата на паметта“), Нора разяснява как „Нещата пропадат с нарастваща скорост в едно необратимо минало“, както и че хората чувстват, че „всичко е свършено“ (Nora, 1996). Преди всичко е било преживявано „в топлината на традицията, в тишината на обичая, в повторението на потомственото“. Изчезването на селската култура, която Нора счита за „основното хранилище на колективната памет“, представлява необратим разрыв. Важно е да се отбележи, че бързината е основна характеристика на процеса, задвижен в България от Закона за земята от 1991 г. и последващите поправки, което дава твърде малко време за задълбочен дебат и внимателно прилагане (ил. 5).

Темпоралностите на социализма: изгубване на миналото и бъдещето

Разривът в традиционното селско общество и семейния живот, причинен от колективизацията, измества бъдещите наративи на личността и общността относно техните отношения със земята, техния завет, тяхното наследство и едни с други. Комунизмът дава нов бъдещ наратив, който тълкува социалистическата трансформация на селското стопанство като основна стъпка към крайното утопично социалистическо общество в селските райони (Nikova, 2009). Четиридесет и пет години по-късно деколективизацията предлага една изцяло нова поредица потенциални версии на бъдеще, което прави неосъществими въобразените бъдещи възможности, които хората си представят през комунистическия период.

Бъдещето е присъщо на комунистическия светоглед от самото начало. В Русия самата революция от 1917 г. вдъхновява вълна от утопични и футурологични въжделения. В своето изследване на село Талпа антроположката Дима Канеф твърди, че темпоралността на социализма е превзела автономното време на предишния селски живот (Kaneff, 2004). Преди животът на селяните бил регулиран от църквата и земеделската година. Сега всички индивидуални и групови дейности са свързани с това, което Канеф нарича „мета-темпоралността“ на марксистко-ленинската програма, а впоследствие и интерпретацията на собствената траектория на България по темпоралния път, според Българската комунистическа партия (Kaneff, 2004: 8). Това включва наратив както за миналото,

така и за бъдещето. Както Канеф изтъква, „постсоциалистическата идеология не е специално свързана с определена версия на миналото“. Без познатия наратив от своето минало, с който хората живели в продължение на 45 години, селяните били хвърлени по течението, уязвими във времеви континуум: „Всеобхватният чадър, който миналото осигурявало при държавния социализъм, свързвайки всички области на обществения живот, вече не съществува“, пише Канеф. Несигурни за миналото си, тяхното бъдеще също е несигурно (Kaneff, 2004: 8).

Една от интерпретациите на реституцията е да стане условие за възкресяването на предишната увереност в един по-ранен пейзаж. Както отбелязва Катрин Вердери във връзка с опита при деколективизацията в източноевропейските страни, включително и България, „падането на комунистическите партии, за които мнозина смятаха, че са вечни, показва на хората, че тяхното разбиране на миналото е жестоко погрешно; в резултат на това, те потърсеха едно по-сигурно, използваемо минало, което да даде посока на техните траектории, а редът от периода преди комунизма е най-леснодостъпният“ (Verdery, 1996: 146). Подобно на модела на средновековните улици в Париж, който Уолтър Бенджамин си представя, докато се разхожда из безистените и булевардите на Париж от XIX в., или полята от средновековни хребети и бразди, заличени от английските закони за загражденията, понякога разкривани от снимки от въздуха, под огромните масиви на ТКЗС, а сега под днешните корпоративни стопанства е разположен друг по-ранен пейзаж, този от множеството малки ниви. Реституцията направи опит да игнорира четиридесет и пет години социализъм, като че ли това никога не се беше случило.

Предполагам, че е отнело тридесет години на последното поколение, израснало в комунизма, да се изправи срещу спомените от миналото и да изучи източника и ефекта на аномията на нацията. Като дете на последното социалистическо поколение, писателят Георги Господинов (роден през 1968 г.) задава въпроси за паметта, създаването на митове и идентичността, които са в основата на неговите романи, както в спечелилия награди *Времеубежище* (2020), така и в по-ранния *Физика на тъгата* (2000).

Морис Халбвакс предлага за размисъл идеята, че паметта се разгръща „в пространствена рамка“ и отбелязва: „Сега пространството е реалност, която е устойчива: понеже нашите впечатления препускат едно след друго и не оставят нищо след себе си в съзнанието, ние можем да разберем как да уловим миналото отново само като разберем как на практика то е запазено в нашата физическа обкръжаваща среда. Пространството е това, към което трябва да обърнем нашето внимание – пространството, което заемаме, прекосяваме, до което имаме постоянен достъп, или което по всяко време можем да възстановим в мислите и въображението си“ (Halbwachs, 1950: 140). Поради тази причина допускам, че за да възвърнем миналото на селото, вниманието би могло да се обърне към физическата околна среда, както природата, така и сградите в селото, и използвайки тези пространства, да се свържем отново и да създадем приемственост с миналото.

Заклучение

Деколективизацията предложи възможността да се помни колективизацията, но както коментира Яна Янчева, „последниците за паметта от колективизацията на земята не изиграха голяма роля при изследванията на паметта в Източна Европа, въпреки че те засегнаха голяма част от населението“ (Yancheva, 2015: 283).

Реституцията, по общо мнение, представлява справедлива разплата, след която колективизацията не следва да бъде обсъждана. Физическите паметници за нея са малко: първо, архивните свидетелства за земеделските общности, разбити от колективизацията и различаващи се по качеството си в зависимост от района; второ, малкото етнологични теренни изследвания, направени след 1989 г. и включващи устни свидетелства; трето, записите от разпитите на непокорни земеделци, пазени в архивите на Държавна сигурност; и на последно място, самата земя. И докато някои архиви, като тези във Видин и Бургас (източници за това изследване), съдържат подробни данни, то други, като тези в планинските села около София, са оскъдни или дори несъществуващи. Характерът и ракурсът не само на предвоенното земеделие, но също и на това по време на режима на ТКЗС/ АПК, могат да бъдат единствено разкрити или разбрани чрез наблюдение на селските райони или извлечени от лични спомени.

Моето изследване разкри, че не съществува „метанаратив“ или „всеобхватна история“ на колективизацията, въпреки нейната трансформативна значимост в историята на модерна България. Отвъд самия архивен материал, епистемичният ресурс на колективизацията в България е ограничен до работата на една шепа учени и иначе не е представлявал предмет на изследване. Колективизацията не е „забравена“, но не е и „запомнена“. Тя попада в друга категория, категорията да бъдеш „незапомнящ се“ в смисъла на преживяванията и събитията, които не са считани за достойни да бъдат запомнени. Подходите към колективизацията и нейния двойник деколективизацията са сведени до икономическата и политическа сфера на „аграрната“ реформа, игнорирайки социалния и културен подход, чийто пионер беше Михаил Груев.

Литература

- Господинов, Г. (2000) *Физика на тъгата*. Пловдив: Жанет 45.
Господинов, Г. (2020) *Времеубежище*. Пловдив: Жанет 45.
Груев, М. (2009) *Преорани слогове: колективизация и социална промяна в Българския Северозапад, 40-те – 50-те години на XX век*. София: Сиела.
Знеполски, И. (съст.) (2010) *Това е моето минало. Спомени, дневници, свидетелства (1944 – 1989)*. Том 1–4. София: Сиела.
Йосифов, К. (1999) *Тоталитаризмът в българското село: хроника на насилието*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

- Мигев, Вл. (1995) *Колективизацията на българското село (1948 – 1958 г.)*. София: УИ „Стопанство“.
- Николчин, И. (2016) *Трусът*. Пловдив: Жанет 45.
- Петров, И. (1961) *Мъртво вълнение*. София: Народна младеж.
- Петров, И. (2021) *Хайка за вълци*. София: Сиела.
- Петров, П., И. Петрова (съст.) (2018) *Агрокултурни трансформации в условията на европеизация и глобализация*. София: ИК „Гутенберг“.
- Петров, П. (2018) Предговор. – В: Петров, П., И. Петрова (съст.) *Агрокултурни трансформации в условията на европеизация и глобализация*. София: ИК „Гутенберг“, с. 7–15.
- Радичков, Й. (2020) Спомени за коне. – В: Радичков, Й. *Спомени за коне*. София: Nike, с. 187–270.
- Ризников, Т. (1965) *Ловецът на диви патици*. Т. 1. София: Народна младеж.
- Ризников, Т. (2012) *Ловецът на диви патици*. Т. 2. Варна: Славена.
- Янчева, Я. (2015) *Колективизация в българското село (1948 – 1970): Колективна памет и всекидневна култура*. София: ИК „Гутенберг“.
- Begg B., Meurs, M. (2001) Rural Change in Bulgarian Transitions. – In: Granberg, L., Kovách, I. (Eds.) *Europe's Green Ring*. London: Routledge, pp. 107–126.
- Buxton, L. (1920) *The Black Sheep of the Balkans*. London: Nisbet & Co.
- Campbell, H. (2020). *Farming Inside Invisible Worlds: Modernist Agriculture and Its Consequences*. London: Bloomsbury Academic.
- Collantes, F., Pinilla, V. (2011) *Peaceful Surrender: The Depopulation of Rural Spain in the Twentieth Century*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Connerton, P. (2003) *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Constant, S. (1979) *Foxy Ferdinand, 1861 – 1948, Tsar of Bulgaria*. London: Sidgwick & Jackson.
- Crampton, R. J. (2002) Bulgaria, 1948 – 1989. – In: Crampton, R. J. *The Balkans since the Second World War*. London: Longman.
- Crampton, R. J. (2007) *Bulgaria*. Oxford: Oxford University Press.
- Creed, G. W. (1998) *Domesticating Revolution: From Socialist Reform to Ambivalent Transition in a Bulgarian Village*. University Park PA: The Pennsylvania State University Press.
- Gruev, M. (2014) Collectivization and Social Change in Bulgaria 1940's – 1950's. – In: Iordachi, C., Bauerkämper A. (Eds.) *The Collectivization of Agriculture in Eastern Europe: Entanglements and Transnational Comparisons*. Budapest: Central European University Press, pp. 329–368.
- Gruev, M. (2019) The Bulgarian Village under Communism: Collectivization, Social Change, and Adaptation. – In: Znepolski, I. (ed.) *Bulgaria under Communism*. London and New York: Routledge, pp. 126–148.
- Halbwachs, M. (1950) Space and the Collective Memory. – In: Halbwachs, M. *The Collective Memory*. Translated by Francis A. Ditter and Vida Yazdi Ditter. New York: Harper and Row.
- Iordachi, C., Bauerkämper, A. (ed.) 2014 *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements*. Budapest: Central European University Press; <https://www.pol-int.org/pl/node/837#r5457>.

- Kaneff, D. (2004) *Who Owns the Past?: The Politics of Time in a 'Model' Bulgarian Village*. New York and Oxford: Berghahn Books.
- Kaser, M. C., Radice, E. A. (Eds.) (1985 – 1986) *The Economic History of Eastern Europe. 1919 – 1975*. Vol. 1 – 3. Oxford: Oxford University Press.
- Kiel, M. (1985) *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period: A Sketch of the Economic, Juridical, and Artistic Preconditions of Bulgarian Post-Byzantine Art and Its Place in the Development of the Art of the Christian Balkans, 1360/70-1700: a New Interpretation*. Assen-Maastricht: Van Gorcum.
- Kligman G., Verdery, K. (2011) *Peasants under Siege: The Collectivization of Romanian Agriculture 1949 – 1962*. Princeton: Princeton University Press.
- Lampe, J. (1986) *The Bulgarian Economy in the 20th Century*. New York: St Martin's Press.
- Nikova, E. (2009) Bulgarian Stalinism Revisited. – In: Tismaneanu, V. (ed.) *Stalinism Revisited: The Establishment of Communist Regimes in East-Central Europe*. Budapest: CEU Press, pp. 283–304.
- Nora, P. (1996) *The Realms of Memory*. Translated by Arthur Goldhammer. New York: Columbia University Press.
- Pryor, F. L. (1992) *The Red and the Green: The Rise and Fall of Collectivized Agriculture in Marxist Regimes*. Princeton: Princeton University Press.
- Radkau, J. (2008) *Nature and Power: A Global History of the Environment*, translated by Thomas Dunlap. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sanders, I. T. (1949) *Balkan Village*. Lexington: University of Kentucky Press.
- The European Forum (2011) The European Forum on Nature Conservation and Pastoralism. 'HNV Farming and Permanent Pasture – the Gap between EU Rules and Reality'. – *La Cañada*, No. 26; <https://www.agroecology-transect.net/innovation-hubs/high-nature-value-farming-in-western-stara-planina-bulgaria/>.
- Van de Grift, L., Müller, D., Unger, C. R. (2022) *Living with the Land: Rural and Agricultural Actors in Twentieth-Century Europe – A Handbook*. München and Wien: Walter de Gruyter Oldenbourg.
- Verdery, K. (1996) *What Was Socialism and What Comes Next?* Princeton: Princeton University Press.
- Yancheva, Y. (2015) 'Remembering Collectivization in Bulgaria'. – In: Pakier, M., Wawrzyniak, J. (Eds.). *Memory and Change in Europe: Eastern Perspectives*. New York & Oxford: Berghahn, pp. 283–297.

Джейн Хибърт-Николов, докторантка
Колеж „Бъркбек“
Лондонски университет
Лондон, Великобритания
janenicolov@aol.com

Исторически възстановки, публична история и памет

Евгения Троева

Historical Reenactments, Public History and Memory

Evgenia Troeva

Abstract. The study examines Bulgarian historical reenactments as a component of public history and as a distinctive mode of both producing and consuming the past. It focuses on representations of antiquity and the Middle Ages that are staged at historical festivals. Living history illustrates the dynamic process through which national origins, ancestors, and heritage are interpreted, reflecting diverse visions not only of the past but also of the present.

Reenactments in Bulgaria reveal a strong connection between the performances and local history; their narratives are retrospective and emphasize continuity. Attendance at such events contributes to the formation of cultural memory by enriching it with sensory experience. As an affective practice, living history fosters a sense of pride and instills in contemporary audiences the self-awareness of being heirs and/or descendants of a long-standing tradition. The ethnographic observations make it possible to distinguish two types of presentations within historical reenactments: one that concentrates on the nation's deep-rooted origins, and another that places emphasis on its cultural and historical heritage.

Keywords: reenactment, public history, memory, heritage

През последните десетилетия в България, както и по света, историците губят традиционния си монопол за интерпретиране на миналото (вж. Нора, 2004: 34; Дичев, 2016: 53–62). Историческите наративи се формират, разпространяват и трансформират от множество социални агенти и посредством разнообразни културни форми, като визуалното заема ключова позиция в репрезентирането на миналото (вж. Watson, Waterton, 2010). Значим културен сегмент в това поле формират историческите реконструкции. Те са „глокална“ практика, наблюдавана от изследователи на различни терени, където подкрепят или оспорват доминантни исторически наративи и допринасят за формирането на историческата и културната памет (вж. Agnew, Stab, Tomann, 2023). Представите за миналото подлежат на театрализация и перформативност (вж. Pawleta, 2017), като формите на историческото реконструиране са разнообразни и се разполагат в широко по отношение на жанра поле – от т.нар. жива история със заявен стремеж към автентичност, през живи картини и артистични реконструкции до атракции с минимално или липсващо приближение до миналото. Участващите в тях са в сходна позиция – от възстановчици със задълбочени интереси и познания за

историята (както историци, музейни служители, така и любители), през майстори на традиционни занаяти, актьори, аниматори. Възстановките са проява на перформативната същност на идентичността, която е не само нещо, което човек притежава, но и нещо, което преживява и изразява (Smith, Waterton, 2009: 48). Те често се провеждат на археологически и исторически обекти, които допринасят за емоционалното съпреживяване и дават основание самото наследство да бъде разглеждано като афективна практика (Wetherell, Smith, Campbell, 2018)

Настоящият текст е посветен на българските исторически възстановки, разбирани като част от публичната история (Samida, Willner, Koch, 2016: 4), като специфична форма за производство и консумация на история. Фокус на изследването са образи на миналото, които се предлагат на антични и средновековни исторически фестивали¹ с акцент върху т.нар. жива история. Живата история онагледява динамичния процес на осмисляне на националните корени, предци и наследство, отразявайки различни визии за миналото, както и оценки на настоящето.

Появата и развитието на историческото реконструиране в България е свързано с мемориализацията на събития от националноосвободителното движение на българите през Възраждането (Дичев, 2016; Казаларска, 2018; Алексиева, 2021). Този исторически сегмент е единственият положително възприеман аспект на османския период в историята на Балканите, докато османското наследство като цяло се осмисля негативно (вж. Лори, 2015). Възстановките улавят и възпроизвеждат тези специфики на културната памет, акцентирайки на героичната съпротива на българите срещу османската власт. През втората половина на XX в. спорадично започват да се организират и възстановки на средновековни сюжети, свързани с реабилитацията на Средновековието като основание за национално самочувствие. Истинският възход на историческото реконструиране настъпва след 1989 г., първоначално с дейността на колекционери и интерес върху събития от XIX и XX в. в рамките на Национално дружество „Традиция“. От началото на новото хилядолетие започват да се появяват също така редица клубове и асоциации с фокус върху по-ранни исторически периоди и култури.

Утвърдилата се в последните 50 години теза за траките като предци на българите и за българите като техни потомци и наследници² намира отражения в античния реенактмънт в страната. Свързването на етногенезиса на народите в Европа с праисторията или Средновековието е характерна псевдоисторическа теза (Geary, 2002: 11). В представите за българския етногенезис включването на траките към етническите предци осигурява ореола на автохтонност и древност на нацията, а участието на прабългарите в него дава перспективата за самобит-

¹ Личен теренен етнографски материал, събран в хода на наблюдения на редица исторически фестивали в периода 2013 – 2024 г.

² Анализ на историографски прочити и употреби на античното наследство вж. у Маринов, 2015; Лазова, 2016; Dumanov, 2019.

ност и отграничение от останалите славянски народи (вж. Brunnbauer, 2006: 54–55).

С фокус реконструирането на живота на античното население на днешните българските земи, и в частност на траките, са представянията на групите „Антична Тракия“ (Ямбол) (ил. 1) и „Ситалк“ (Пловдив), на сформираните от реконструктори от Плевен, Габрово, Севлиево, Димитровград т.нар. побратимени тракийски племена, на екипа реконструктори от Историческия парк (с. Неофит Рилски, Варненско), по-рядко на Прабългарската школа за оцеляване „БагаТур“ (Стара Загора). На антични фестивали често прозвучава наративът, че *„траките, заедно с други племена, формират българския етнос“*, както и изразът *„нашите предци траките“*.

Интересен случай на идентичностна проява предлага възстановчик, представящ образа на Спартак, с когото се идентифицира и извън времето на фестивала. *„Мисля, че в предишния живот съм бил гладиатор“*, споделя той, *„Спартак избрах, защото е от нашите земи, защото е трак... щом е роден в нашите земи, в нашите вени тече капка от неговата кръв“* (Фестивал „Пловдив – древен и вечен: история, етнология, култура и изкуство“, 2022 г.).

Презентирането на траките се мотивира с постиженията им в миналото и недооценяването им в съвременността: *„всеки знае хан Тервел, прабългарите, обаче никой не е чувал за траките.... А това са бащи корените на България“* (възстановчик от Ямбол). Респондентът споделя усещането си от участието във възстановката – *„чувствам се все едно съм преди 3000 години, аз съм трак. За момент забравям за XXI век“*. Основните елементи на тракийските реконструкции са битките, демонстрациите на оръжие, снаряжение, облекло, както и на религиозни обреди. Устойчиви образи във възстановките от ежегодния античен фестивал в Исторически парк, носещ названието „Одрюза – люлката на хилядите градове“, са тези на тракийския цар, неговото златно богатство и пира, който дава за гостите си – все сюжети, почерпени от извори и съчинения на траколози. В отделни интервюта с реконструктори се среща и все по-популярната в параисторическата литература теза, че траките не са изчезнали, част от тях са се изселили на север и впоследствие са се завърнали като славяни или като (пра)българи на Балканите, с което се отдава приоритет на автохтонистката теза за българския произход.

По-различен акцент има римският реенактмънт в страната, който е показателен за преосмислянето на наследството на Римската империя в днешните български земи (вж. Страхилов, 2021). Сцена на античните възстановки са руините на римски селища като Абритус/ Разград, Никополис ад Иструм/ Никюп, Никополис ад Нестум/ Гърмен, Нове/ Свищов, Сердика/ София. Утвърдени организатори и участници в тях са Сдружението за антични реконструкции „Mos Maiorum Ulpiae Serdicae“ (София), „Dux Anticae“ (Свищов), „Антична Тракия“ (Ямбол), „Ситалк“ (Пловдив). На фестивалите се представят реконструкции на събития, случили се в дадения регион (напр. смъртта на император Деций до Абритус; мисионерската дейност на готския проповед-

ник Улфила в Никополис ад Иструм; пребиваването на Константин Велики в Сердика – ил. 2), които са повлияли на европейската история. От друга страна, на вниманието на посетителите се предлагат стереотипни образи на римския свят като римски легион, битки с варварите, пазар на роби, антична мода, гладиатори, извършване на гадания и жертвоприношения, характерни за езическия период на империята. Римската цивилизация се презентира и с културни постижения, театъра, римското право, поезията, както и с превръщането ѝ в християнска държава.

С римските реконструкции историята на днешните български земи се поставя в контекста на европейската, а днешната периферна позиция на страната намира символна компенсация с престижното минало. *„Ние сме Европа, ние сме центърът, споделя възстановчик от Свищов, било е център, ще си остане център. Нищо, че в момента е това състояние“*. При занимаващите се с римски реенактмънт се усеща чувството на гордост и самочувствие, видим е акцентът към детайла, по-изразени са наративният и театралният елемент в издържания откъм познаване на изворите пърформънс. Същевременно ориентацията към този исторически период е израз и на разбирането, че, за разлика от националната история, която се възприема като манипулирана, римската, като световна история, е по-близка до реално случилото се.

Трябва да се отбележи, че реконструирането на античното минало на дадено селище невинаги се посреща с разбиране от местните жители. Такъв е случаят с крепостта „Туида“ в Сливен – град, свързван доскоро основно с възрожденското си революционно минало (Маринова, 2018). Крепостта е реставрирана по програмата за регионално развитие и благодарение на активната дейност на екипа аниматори постепенно в града е преодоляно предубеждението относно значимостта на древната история на региона и Античността и Средновековието са включени в представата за локална история и културно-историческо наследство: *„Сливналията започна да се осъзнава, че той не се е пръкнал през Възраждането, той има антично минало, има средновековно минало. Трябва да се гордее с това“* (Сливен, Фестивал „Помни славата“, 2022).

Отделен сегмент в античните фестивали формира разказът за късноантичния германски етнически компонент на Балканите. В готи се превъплъщават членовете на групите за антични възстановки „Ситалк“ от Пловдив и „Антична Тракия“ от Ямбол, които представят готски ритуали за плодородие. Друг предпочитан сюжет за презентиране е дейността на значимата за историята на християнството фигура на Вулфила (Улфила), който покръства готите и превежда Библията на езика им. В образа на св. Луп(ус), светец покровител на античния Нове, той е избран за патрон на групата „Dux Anticae“ от Свищов, която представя готите федерати, обитавали региона на Нове. Реенактор от групата разказва за готите като за *„забравените предци“*, които през социалистическия период по идеологически причини са пренебрегвани и които ни свързват със западната култура. *„В етногенезиса на българите готите имат доста съществен дял“*, споделя възстановчик от клуба (Фестивал на средновековните традиции, бит

и култура „Калето Мездра“, 2019 г.). Това е една теза³, която, към момента не много успешно, се опитва да си пробие път в историографията (вж. Милев, 2003). Израз на това е и неосъзнатото деление, с което е анонсирано участието на Сдружение „Антична Тракия“ на исторически фестивал – *„те ни представят нашите предци траките, както и готи и германи, живели при нас в този период“* (Фестивал „Пловдив – древен и вечен: история, етнология, култура, изкуство“, 2022 г.). В масовите представи готите не се осмислят като предци, за разлика от траките.

Мисионерската дейност на Вулфила се популяризира основно от Сдружението „Mos Maiorum Ulpiae Serdicae“ на фестивала в Никополис ад Иструм (до с. Никюп), където исторически е засвидетелствано заселване на готи. Групата презентира също готско християнско погребение и готска християнска сватба (ил. 3). Представящите тези обреди от жизнения цикъл през 2023 г. създават собствено Сдружение „Тервинги“, чиято цел е да покаже германското културно наследство от периода на прехода между Античността и Средновековието и по-специално да популяризира културата на тервингите/ вестготите. В историческото реконструиране германското начало се мисли не само като етнически принос към формирането на българите като народ, но и като произлизаща от него културна и цивилизационна свързаност. Без съмнение този възглед отразява и виждания за съвременното положение на страната, както и желание нейното бъдеще да бъде в общността на европейските народи.

Представянето на моменти от римския период от историята на Балканите предлага смислов мост към Българското средновековие. Такъв е примерът с група „Багачин“ от Лом, чиито членове правят възстановка на живота на кутригурите федерати на Римската империя. Според ръководителя на групата фокусът върху този период от историята се дължи на *„местен патриотизъм“*, както и поради факта, че има извори за заселване на „хуно-българи“ след смъртта на Атила на юг от Дунав като федерати. Впоследствие императивите на по-достъпното финансиране за реконструкции на престижното римско минало довеждат до промяна на профила на групата и ориентирането ѝ към класическия римски период.

Същевременно Източната Римска империя, трайно установила се в колективната памет на българите като обичайния враг на средновековна България – Византия, се реконструира като противник. Ромеите се преиграват напр. от Сдружение „Жива история“ (Шумен), като се представят за врагове на българите – *„нашите противници ромеите“*, анонсира участието им водещият на Фестивала „Преславни дни“ (НИАР „Велики Преслав“, 2019 г.).

Началото на националната история обикновено се свързва със създаването на българската държава, респективно и на българска народност (вж. Даскалов, 2018). В сферата на репрезентирането на средновековните предци отчетливо изпъкват прабългарите. Майсторка на плъсти от Варна разказва за прабългарите

³ Подробно изложение върху развитието на готската идея/ готицизъм в европейската историография с преглед и на българските автори вж. у Dumanov, 2009.

те в първо лице множествено число – „*ний* (сме дошли от) *Алтай, Памир, Хиндукуш, нашият ни произход и то не целия, второто ни пришествие е оттам... 9 държави има преди да дойдем тука, наши български държави...*“ (НИАР „Велики Преслав“, 2019 г.).

Популярни средновековни фестивали и събори са „Дни на предците“ (в НИАР „Плиска“ от 2012 г.), „Магическа Мадара“ (провеждан в НИАР „Мадара“ от 2016 до 2019 г.), „Калето – Мездра“, „Преславни дни“ (НИАР „Велики Преслав“), „Доблест и слава“ (Шуменска крепост), възстановката „Битката при Върбишкия поход“, историческият спектакъл „Българската армия – от Аспарух до наши дни“ (Варна), „Битката при Маркели“ (крепостта „Маркели“ до Карнобат) (все с основен организатор Сдружението за възстановяване и съхранение на българските традиции „Авитохол“ от Варна), „Помни славата“ (организиран от екипа на крепостта „Туида“, Сливен). Средновековните фестивали визуализират представата за българите като конен народ, демонстрациите по конна джигитовка с участници от конни клубове се прокламират като умение на „*наследниците на нашите предци*“ (ил. 4). На фестивалите се провеждат демонстрации на *средновековни* дрехи, бойни умения, въоръжение и занаяти. С подчертан фокус към подрастващите е дейността на Прабългарската школа за оцеляване „БагаТур“, обучаваща в аула си в Стара Загора на езда, боравене с бич и меч, стрелба с лък (ил. 5). Същевременно на фестивали и различни чествания в страната Школата се представя със спектакли на историческа тематика, без стремеж към автентичност, какъвто заявяват практикуващите т.нар. жива история.

От 2013 г. насетне обичайни за средновековните фестивали и археологически резервати стават изложените юрти с реконструкции на бит и покъщнина на прабългарите. Поставянето им обаче предизвиква и дебат за създаденото визуално противоречие между каменното строителство (на първата столица Плиска) и юртите – дебат, осветляващ въпроса за това как се виждат цивилизационно предците (Троева, 2020).

За разлика от прабългарите, свързани с държавност, величие, мъжественост и сила, славяните са почти незабележими в историческото реконструиране. За този факт оказва влияние спадът им в йерархията на предците в постсоциалистическия период. На средновековните фестивали, които посетих, срещнах реконструктори на славяни, или по-точно на славянки, само в два случая. И при двата става дума за майсторки шивачки (от София и от Варна), които представят ушито от тях *славянско* облекло (ил. 6). Едната събеседничка изготвя и кукли амулети, наречени *мотанки*, които е заимствала от традицията на източните славяни. Информацията за тях събира от онлайн ресурси, като предполага, че такива амулети е имало и при южните славяни. Според респондентката „*всички славянски символи се ползват и до днес като амулети*“ (Сливен, Фестивал „Помни славата“, 2022). Така славянското в българското историческо реконструиране се свързва с женското начало и с магическото. Според едната респондентка липсата на славянски възстановки у нас се дължи на това, че „*славяните са били предимно мирен народ, земеделци, мачкани, завладявани*

и няма много запазено от тях“. Славяни не се представят и на Фестивала „Дни на предците“ (НИАР „Плиска“), като изключение е едно издание, когато славяни се демонстрират от чуждестранна група.

Както бе споменато, визуалното има огромна роля за осъществяване на емоционална връзка с миналото (вж. Pihlainen, 2013). Един от акцентите на средновековните фестивали е презентацията на облеклото през вековете. Темата е разработена професионално за периода на Второто българско царство благодарение на Калина Атанасова⁴. За разлика от други форми на интерпретации и употреби на историята, при живата история има заявен стремеж към *автентичност* на представяното, разбирана като най-близко възпроизвеждане по исторически образци. Реконструктор от Сдружение „Антична Тракия“ споделя с гордост, че при тях всичко е автентично – *„дрехи, оръжия ... Правим битка да има шоу за хората, ние сме професионалисти, стремим се да бъдем истински антични, не холивудски“* (Фестивал „Пловдив – древен и вечен: история, етнология, култура и изкуство“, 2019 г.).

Обичайно и търсено на фестивалите е и представянето на храната в миналото, което дава възможност на възстановчици и посетители да дегустират *средновековна* храна, приготвена на място на огнище под открито небе от Петя Крушева⁵. На присъстващите се предлага да опитат и вкуса на питието медовина. Характерни за историческите фестивали са музика и танци, заимствани по тоналност и мотиви от провеждани в Западна Европа средновековни фестивали (ил. 7). Участниците и гостите на събитията наблюдават работата на майстори занаятчии и имат възможност да закупят изготвени от тях керамични съдове, изделия от дърво, кожа, метал, изпълнени в старинен стил или имитиращи средновековни образци. Докато възстановчиците попълват с метални накити, амулети и оръжия своите костюми и снаряжение, то посетителите ги закупуват като сувенири от дадено събитие.

Както бе споменато, реконструкциите показват солидна връзка с локалната история. Сдружения за антични възстановки се формират в селища с история от Античността, същото се наблюдава и при клубовете за средновековни възстановки. По-специфичен пример предлага дейността на Сдружението за исторически възстановки „Филипопол“ от Пловдив, което реконструира един малко познат период от историята на региона, а именно съществуването на Филипополското херцогство като част от Латинската империя. Сдружението е инициатор на Фестивала „Пловдив – древен и вечен: история, етнология, култура и изкуство“, който стартира през 2019 г. като част от програмата на „Пловдив – Европейска столица на културата“, а впоследствие е включен в културния календар на общината.

⁴ Реконструкциите следват стенописни изображения от периода и са публикувани от авторката – вж. Атанасова, 2015.

⁵ Петя Крушева е автор на монография по проблема – вж. Крушева, 2022.

Обвързаността на световната с локалната история и тяхното историческо реконструиране са видими и в дейността на Сдружение „Чигот“ от Варна. То се фокусира върху периода на Второто българско царство, като сред най-популярните събития с елементи на жива история са фестивалите „Последната битка на краля“, „Балканите през историята“, „Средновековен лагер Червен“, „Ежедневието на средновековния Търновград“. Стремехът на членовете на „Чигот“ е да се преосмисли лошата слава на последните столетия на средновековната българска държава: *„Все едно сме се провалили, а не е така, адаптирали сме се... успели сме да оцелеем, а други народи не са... а ние сме тук...“*, аргументира се реконструктор от Варна.

Трябва да се спомене и още един аспект на средновековните реконструкции. Възстановчици на болярско семейство от Търново споделят, че това е своеобразна реализация и на родовата памет, тъй като според предания техни предци са се заселили в Балкана, бягайки от Търново след падането му под османска власт (Фестивал „Пловдив – древен и вечен: история, етнология, култура и изкуство“, 2022 г.). Така е възможно най-близкото приближение между „ние сега“ и „те тогава“, когато „ние“ и „те“ се мислят в проследима кръвна връзка между поколенията, а чрез възстановката „ние“ се превръщаме в тях сега.

Значителна част от коментираните исторически възстановки имат отношение към формирането, практикуването и поддържането на идентичностни представи и принадлежности. Заниманието с жива история се възприема като *„връщане към корените“*. Майсторка на гайтани споделя: *„Иска ми се да вярвам, че наистина сме (българите) със стари корени“* (Фестивал „Преславни дни“, Велики Преслав, 2019 г.). За майстор дърворезбар от Шумен *„традициите, изкуствата са едно от средствата за оцеляване на нацията. Точно в тези времена... Без корен всичко е загубено...“* (Фестивал „Преславни дни“, Велики Преслав, 2019 г.). Интересът към общностните корени и тяхното реконструиране се реализира на различни нива. От една страна, възстановките чрез историческата памет поддържат връзката на хората с територията – *„гледаме тези народи, които са били по нашите земи, основно тях да възстановяваме“*, споделя реконструктор от Пловдив („Ситалк“), *„пресъздаваме, каквото е било в района“*, коментира и възстановчик от Свищов („Dux Anticae“).

Представата за корени насочва към възприемането на националното тяло като организъм, вкоренен в далечното минало на тази земя, разперил клони към бъдещето. Метафората с корените изразява тясната връзка с териториалност, мислена от различен порядък – селище, регион, държава. Според интервюираната жена *„нашите корени са в тези земи, в които живеем в момента, не сме придошли от някъде...нашите корени са тук и това е доказано генетично“* (Шумен, 2023 г.). Обвързаността в масовите представи на земята и хората във вертикала на времето вероятно е една от предпоставките идеята за континуитета и за автохтонността да се ползва с предпочитание от мнозина.

Реконструкцията, освен че дават информация за представите за колективните идентичности в миналото, са и важен сигнал за съвременни идентифи-

кационни процеси и практики. Историческите възстановки градят усещане за континуитет на основа на емоция и участие, съпреживяване, пряк досег с конструираното минало. Неслучайно и реконструктори, и посетители отбелязват преживяването като най-ценна придобивка от тях. Организирането на възстановките в археологически резервати добавя стойност към усещането за автентичност, макар старините да са по-скоро страничен декор на случващото се. Посредством реконструкциите участници и посетители конструират реалност, алтернативна на съвременния забързан и технологичен свят, с идейни проекции от сферите на екоактивизма и субкултурните идентичности. Докосването до миналото чрез живата история изразява представи за древността като своеобразен Златен век, в който, по думите на майсторка от Свищов, *„Времето е било по-истинско, хората са били по-близо до природата... отношенията между хората са били по-истински, говорим за чест, гордост“* (Фестивал на средновековните традиции, бит и култура „Калето Мездра“, 2019 г.).

Без да са водещи, на фестивали прозвучават и послания, свързани с политически проекти с националистически профил. В тях е огласен наративът за *„първите европейци“*, дали тласък на редица цивилизационни достижения, за минало българско величие и надмощие над враговете, за заговор срещу *„истинската българска история“*, за многобройни нанесени щети на „българското“ от свои и чужди. Отличителна характеристика на този тип говорене са антиглобализмът, подчертаването на самобитното и уникалното у собствения народ и история, ангажирането на слушателя с призови за възстановяване на изгубената независимост и поемане на съдбата в собствените ръце.

Трябва да се отбележи, че значителна част от участниците във възстановките са мъже, привлечени от възможността да усвоят боравене с историческо оръжие и да участват в реални въоръжени схватки. Част от тях имат предходен опит с трениране на бойни изкуства или колекциониране на оръжия. Репрезентирането на воинското начало, мъжество и сила е видим фокус в редица исторически реконструкции. Макар и доминирано от мъже (легионери, гладиатори, копиеносци, майстори, конници, хайдуты, въстаници) (ил. 8), пространството на реенактмънта не е изцяло мъжки свят. На „сцената“ му присъстват и жени – римски матрони, робини, жрици, болярки. Жените участват в представянето на езически ритуали, демонстрациите на облекло, приготвянето на храна, танци, а в по-редки случаи – в битки и конни демонстрации. Като цяло се реконструират традиционни роли на мъжа и на жената, без да се тематизира половата йерархия в миналите епохи. Очертаният военен патриотичен дух на възстановките на борбите за национално освобождение и обединение (Лулева, 2018: 598) е характерен и за редица възстановки на Античността и Средновековието.

В такава среда прозвучават и настоявания за промяна на учебниците по история, тъй като според някои възстановчици и потребители на живата история учебното съдържание създава невярна представа у подрастващите за определени исторически периоди от българската история. Трябва да се отбележи, че това е по-често срещано явление при реконструкции на по-близки до

съвременността периоди като Възраждането, тъй като борбите за национално освобождение и обединение се приемат по-емоционално от зрителите и участниците. Времето дистанция спрямо Средновековието и Античността води и до по-ниска степен на афективност при общностната идентификация с живели тогава племена и народи.

За посетителя на исторически фестивал докосването до „миналото“, ако и да няма ограничения на посещението в музей, си остава до голяма степен посещение на „чужда страна“ (вж. Лоуентал, 2002), в която той или тя снима хора в чудати дрехи, слуша непривични ритми, докосва необичайни за ежедневието предмети, закупува сувенири. За това способства донякъде и самият формат на историческите фестивали в страната, при които възстановчиците излагат (на земята, на масичка пред юрта, шатра) оръжия, снаряжение, облекло, предмети от ежедневието, които посетителят разглежда като на изложба. От съображения за сигурност демонстрациите на бойни сцени, стрелба, езда са оградени от публиката със сигнални ленти. Реално почти липсват възстановки на всекидневни дейности, което се дължи до голяма степен и на временния характер на античните и средновековните лагери – за времето на съответния фестивал. Това, разбира се, има пряка връзка с факта, че за огромна част от възстановчиците заниманието е хоби, докато професионализацията се забелязва в последните години само при няколко екипа реконструктори.

Възстановките в страната показват тясна обвързаност на презентираното с локалната история, като обикновено в разказа за представяните сегменти от миналото се правят препратки към националната история или към нейната своеобразна предистория, като разказът е ретроспективен, акцентиращ на континуитета. Така посещението на исторически реконструкции (като участник или зрител) допринася за формирането на културна памет, като я обогатява със сетивен опит. Живата история като афективна практика подхранва чувството на гордост и формира у съвременниците самочувствие на наследници и/или потомци на дълголетна традиция. Тя е важен инструмент за създаване на емоционална връзка с осъзнатото като наследство, което способства формирането на усещане за място, принадлежност и културна идентичност (Waterton, Watson, Silverman, 2017).

Етнографските ми наблюдения дават основание да се обособят два типа презентации в историческите реконструкции: единият с фокус към дълбоките корени на нацията, другият с акцент върху културно-историческото наследство. Посланията на реенактмънта в България, от една страна, подкрепят традиционалистки настроения в унисон с възхода на потребяване на „българското“ под формата на танци, песни, дрехи, храни, ритуали и обреди. Процесът е видим и от насищането на посетителите събития, особено в последните години, с национални символи – посетителите носят трикольори (под формата на знамена, шапки,

тениски, тиранти), ризи и тениски с шевици, украшения реплики на розетата от Плиска с ипсилон с двете хасти. Същевременно с античния реенактмънт и отчасти със средновековния се предлагат и послания за общоевропейски корени и цивилизационна принадлежност. При първия разглеждан тип реконструкции доминантно е усещането и внушението за есенциалистка диада предци – потомци, вторият залага на един по-широк възглед за културна свързаност, без непременно да съзира в нея резултат от биологичен континуитет. Двата подхода в историческото презентирание отразяват различни разбирания за наследство, принадлежност и идентичност. Живата история е част от презентисткото битие на миналото, негов актуален прочит и в този смисъл, разбира се, множествена интерпретация от гледна точка на настоящето с визия за бъдещето.

Литература

- Алексиева, А. (2021) Да преживеем Възраждането: исторически възстановки на националния метаразказ. – *Българска етнология*, 3, с. 360–377.
- Атанасова, К. (2015) *Възстановки на средновековното българско облекло (XIII – XIV в.)*. Пловдив: Улпия.
- Даскалов, Р. (2018) *Големите разкази за Българското средновековие*. София: Рива.
- Дичев, Ив. (2016) *Културата като дистанция. Единадесет есета по културна антропология*. София: Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“.
- Казаларска, Св. (2018) Исторически възстановки на „героичното време“: перформативност и афект. – *Българска етнология*, 1, с. 38–53.
- Крушева, П. (2022) *Средновековната кухня (VII – XVI в.)*. *Нравите около трапезата. Традиционната кухня*. София.
- Лазова, Цв. (2016) *Античност, археология и национално въобразяване. Антропологични перспективи*. София: Нов български университет.
- Лори, Б. (2015) Османското наследство на Балканите. – В: Даскалов, Р., Ал. Везенков (съст.). *Преплетените истории на Балканите. Споделено минало, оспорвани наследства*. Т. 3. София: Нов български университет, с. 367–419.
- Лоуентал, Д. (2002) *Миналото е чужда страна*. София: Критика и хуманизъм.
- Лулева, А. (2018) Мъже и мъжествености в постсоциалистическа България. – *Социологически проблеми*, 2, с. 590–604.
- Маринов, Ч. (2015) Древна Тракия в модерното въображение: идеологически аспекти на конструирането на тракологията в Югоизточна Европа (Румъния, Гърция, България). – В: Даскалов, Р., Ал. Везенков (съст.). *Преплетените истории на Балканите. Споделено минало, оспорвани наследства*. Т. 3. София: Нов български университет, с. 17–126.
- Маринова, М. (2018) Новата празничност и вписването ѝ в местните чествания (по примера на градовете Враца, Сливен и Стара Загора). – *Българска етнология*, 2, с. 178–201.
- Милев, Р. (съст.) (2003) *Готите и старогерманското културно-историческо присъствие по българските земи*. София: Балканмедиа.

- Нора, П. (2004) Световният възход на паметта. – В: Знеполски, Ив. (съст.). *Около Пиер Нора. Места на памет и конструиране на настоящето*. София: Дом на науките за човека и обществото, с. 19–35.
- Страхилов, И. (2021) Трако-римски сюжети от съвременна България: (пре)догваряне на античното наследство в историческите възстановки. – *Българска етнология*, 3, с. 339–359.
- Троева, Е. (2020) Исторически реконструкции и преживяване на миналото: „прабългарите“. – *Семинар БГ*, бр. 19. Достъпно на <https://seminar-bg.eu/spisanie-seminar-bg/broy19/item/590-istoricheski-rekonstrukcii-i-prezhivuvaniya-na-minaloto-prabalgarite.html>.
- Троева, Е. (2023) Автохтонност, миграции, език: дебати около българския етногенезис. – В: Васева, В. (съст.) *Етнографски проблеми на народната култура*. Т. 13. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 7–41.
- Agnew, V., Stach, S., Tomann, S. J. (2023) Introduction: Global Reenactment, Local Practices?’. – In: Agnew, V., Tomann, J., Stach, S. (Eds.) *Reenactment Case Studies: Global Perspectives on Experiential History*. London, New York: Routledge, pp. 1–14.
- Brunnbauer, U. (2006) ‘Illyrer, Veneter, Iraner, Urserben, Makedonen, Altbulgaren ... Autochthonistische und nichtslawische Herkunftsmymen unter den Südslawen. – *Zeitschrift für Balkanologie*, 42, pp. 38–62.
- Dumanov, B. (2009) The Gothic Fiction in the Formation of the National Historical Schools of Europe. – *Archaeologia Bulgarica*, XIII (2), pp. 73–88.
- Dumanov, B. (2019) The idea about the “trinity” in formation of Bulgarian nation: communist perspective and resistance. – В: Шуљагић, С. *Политичка историја Словена – између мита и стварности*. Зборник радова са међународне научне конференције одржане 15. новембра 2019. Институт за политичке студије. Београд, pp. 89–110.
- Geary, P. (2002) *The Myth of Nations: The Medieval Origins of Europe*. Princeton University Press.
- Graham, B., Ashworth, G. J., Turnbridge, J. (2000) *A Geography of Heritage: Power, Culture and Economy*. London: Arnold.
- Pawleta, M. (2017) Theatrum archaeologicum: Staging the Past via archaeological fêtes and Historical Re-enactment. – *Sprawozdania Archeologiczne, Institute of archaeology and ethnology*, Polish Academy of Sciences, pp. 33–53.
- Pihlainen, K. (2013) On Historical Consciousness and Popular Pasts. – *História da Historiografia: International Journal of Theory and History of Historiography*, Ouro Preto, v. 7(15), pp. 10–26.
- Samida, St., Willner, S., Koch, G. (2016) Doing History – Geschichte als Praxis: Programmatische Annäherungen. – In: Willner, S., Koch, G., Samida, St. (Hrsg.) *Doing History: Performative Praktiken in der Geschichtskultur*. Münster: Waxmann Verlag, pp. 1–25.
- Smith, L., E. Waterton (2009) *Heritage, Communities and Archaeology*. Bloomsbury.
- Waterton, E., Watson, St., Silverman, H. (2017) An Introduction to Heritage in Action. – In: Silverman, H., Waterton, E., Watson, St. (Eds.) *Heritage in Action: Making the Past in the Present*. Switzerland: Springer, pp. 3–16.

- Watson, St., Waterton, E. (2010) Introduction: A Visual Heritage. – In: Waterton, E., Watson, St. (Eds.) *Culture, Heritage and Representation: Perspectives on Visuality and the Past*. Cornwall: Ashgate, pp. 1–16.
- Wetherell, M., Smith, L., Campbell, G. (2018) Introduction: Affective Heritage Practices. – In: Smith, L., Wetherell, M., Campbell, G. (Eds.) *Emotion, Affective Practices and the Past in the Present*. London: Routledge, pp. 1–21.

Доц. д.н. Евгения Троева
Институт за етнология и фолклористика
с Етнографски музей
Българска академия на науките
ул. „Московска“ 6А
София 1000, България
troeva@abv.bg

Живот отвъд болката: обществени и спортни дейности на хора с ревматологични заболявания

Ива Кюркчиева

Life Beyond Pain: Social and Sports Activities of People with Rheumatologic Diseases

Iva Kyurkchieva

Abstract. The study is dedicated to people with chronic rheumatological diseases who, regardless of their physical condition and state of health, are active participants in social life. Their active volunteer work within the organization they have established creates conditions for addressing important life issues for patients, providing them with practical and emotional support. At the same time, friendships are often formed, contributing to the construction of their identity. Through sports activities, they maintain their physical fitness and create a pleasant atmosphere in their leisure time. For them, movement and sport become a means of resisting the disease, coping with physical discomfort, and are extremely important for sustaining their everyday lives. Based on oral field data and written materials, the anthropological analysis makes it possible to explore the issue in depth through people's personal experiences and life stories.

Keywords: sport, society, Rheumatologic patients' organizations

Настоящият текст е посветен на хора с хронични ревматологични заболявания¹, които, независимо от физическото си и здравословно състояние, са дейни участници в обществения живот. Със своите инициативи, свързани с кампании за широка информираност, превенция и ранна диагностика, с благотворителни базари и работилници, те допринасят за публичността на техните здравословни и социални проблеми. Учредяват и участват в неправителствени организации, обществени съвети и държавни комисии. Активните им доброволчески дейности създават предпоставка за решаване на важни житейски въпроси за пациентите, подкрепят ги практически и емоционално. Същевременно често се формират и приятелски отношения, които допринасят за изграждането на тяхната идентичност. Спортните занимания поддържат физическата им форма и създават приятна атмосфера в свободното време. За тях движението и спортът се превръщат в средство за отстояване на болестта, за справяне с физическите

¹ Например лупус еритематозус, болест на Бехтерев, ревматоиден артрит и др., които са системни заболявания на съединителната тъкан.

дискомфорти и са изключително важни за поддържането на всекидневния им живот.

В преживяванията на хората с ревматологични заболявания и в научната литература, свързана с някои социални аспекти от техния живот, доминира осезаемото присъствие на усещането за болка и всички произтичащи от това страдание последствия. Моите наблюдения и разговори с тях обаче насочиха размислите ми в друга посока, а именно – изключителната им персонална енергичност и виталността на тяхното всекидневие, пренаситено с обществени каузи и занимания, независимо от физическите им здравословни проблеми и изпитваната болка. Всички мои събеседници са добре реализирани и имат успешна професионална кариера, същевременно организират и участват в неправителствени пациентски организации, в които доброволно работят за информираността на хората и ги подпомагат в трудностите, които срещат при поставянето на диагнозата, осигуряването на лекарства и социалната адаптация. Част от проблемите на тези пациенти са свързани често с невидимостта на тяхното заболяване, която обаче по време на кризи или обостряне на състоянието изчезва. От това произтича и трудността при съгласието им за разговори. Насочих вниманието си към няколко представители на Организация на пациентите с ревматологични заболявания. В рамките на научноизследователския проект „Общество, спорт и интеграция“² успях да интервюирам четири жени и един мъж с подобни проблеми. Това съотношение отговаря и на честотата на подобни заболявания по отношение на половете – предимно жените страдат от тях. Ограниченото количество събеседници се компенсира с дълбочинни интервюта и обстойни житейски истории³. Едновременно съм използвала богатата информация в медиите и социалните мрежи за дейността на създадените от тях организации, както и документи на държавната администрация. Базиран на устна теренна информация и писмени материали, антропологичният анализ позволява да се влезе в дълбочина в проблематиката чрез личните преживявания на хората и техния житейски опит. Посредством този анализ проблемите, казусите и действията за разрешаването им, свързани със заболяванията им и отвъд тях, се представят през техния поглед и преосмисляне.

Принос в проучванията на хората с физически затруднения в българската хуманитаристика са разработките на социолога Божидар Ивков. В своите текстове той насочва вниманието към феномена инвалидност и как тя може да се изучава като социален и медицински конструкт с акцент върху социалното (Ивков, 2019). Също така разглежда медико-социалните и социологическите класификации на видовете инвалидност (Ивков, 2006). Той обосновава и необходимостта от интердисциплинарно научно направление, което да обвързва

² Настоящият текст е резултат от работата ми по проекта „Общество, спорт и интеграция“, КП-06-Н75/14 от 23.12.2023 г., финансиран от Фонд „Научни изследвания“.

³ Теренната информация надвишава 60 страници и е архивирана в ИЕФЕМ – БАН: АИФ I № 683, АИФ I № 684, АИФ I № 685, АИФ I № 686, АИФ I № 687.

изследванията в областта на инвалидността, медицинската антропология, социологията на медицината и социалната политика. Върху балансираното проучване на тези проблеми в различните слоеве на социалните структури, без да се изключват биологическите и психологическите компоненти, акцентира и група гръцки изследователи (Kamberidou, Bonias and Patsantaras, 2019: 99–128). Б. Ивков засяга темата за различията и неравенствата при хора със и без увреждания (Ивков, 2017: 5–10), както и социалните бариери при хората с инвалидност (Михайлов, Ивков, 2015: 214–224). Той акцентира върху използването на биографичния метод в социологията (Ivkov, 2014: 85) и събира биографични микроинтервюта на хора с ревматологични заболявания, по-специално с периневрални кисти на Тарлов, като въз основа на тях анализира предизвикателствата, пред които те се изправят в социума (Ивков, 2021). Поставя акцент върху траекторията на болката, която доминира в биографичния микронаратив⁴, като през нейната призма осмисля двете основни понятия във философията на медицината: „disease“, свързано с диагнозата (медицинското познание) и отношенията с лекуващите, и „illness“, което е преживяването на страдащия (Ивков, 2021: 16–17, 45–47 и цит. там литература). Той коментира промените в жизнените светове на болелите с Тарлови кисти, несигурността и страха от тежка инвалидизация. Говори за трансформации в идентичността им, социалните и професионалните позиции и дори за своеобразно биографично разрушаване. В книгата си за хроничните болести същият автор изяснява как те допринасят за създаването на генерална неблагоприятна промяна в живота на човека въз основа на класическите социологичски представи за кризисната ситуация според Антъни Гидънс (Giddens, 1979) и Майкъл Бъри (Bury, 1982: 167–182), която от своя страна води индивида към траекторията на страданието по разбирането на Фриц Шютце (Schütze, 1995: 116–157). Б. Ивков посочва възможните действия след подобна диагноза: експертна медицинска помощ и такава в психологически и социален аспект. Това според него е от изключителна важност за контролирането на състоянието с цел постигане на благоприятен ефект, който да влияе върху качеството на живот (Ивков, 2022: 110–112 и цит. там литература).

За поддържане и подобряване на физическото състояние особено значение имат спортните занимания. Пациентите с ревматологични заболявания се нуждаят от физическо раздвижване, независимо че често им носи болка. То е важно за тях, защото допринася за емоционалното равновесие и поддържането на социални контакти. Животът в общност е от съществено значение за споделяне и преодоляване на общи проблеми и предизвикателства, свързани със здравословното състояние, всекидневните нужди, включително медицински услуги и терапия. Въз основа на анализирани публикации голяма група изследователи

⁴ Основен метод, използван от автора, който се основава на кратък и силно наситен биографичен разказ с най-значими събития на 21 болели (основно жени и само двама мъже между 35 и 69 г.) в обем от няколко изречения до две страници.

дават определения за социално включване/приобщаване на хора с увреждания, като не изключват хората от рисковите групи и тези с хронични заболявания. На базата на направеното проучване предлагат нова дефиниция, а именно, „че социалното приобщаване в спорта за хора с увреждания е ключов подход към осигуряването на всички индивиди, независимо от техните възможности/невъзможности или произход, да могат активно да участват в спортни дейности“ (Pečnikar Oblak et al., 2023: 11). Важно е да се отбележи, че те не коментират само спортове със състезателен характер, а включват и спортове за разтоварване. Според тях „социалното включване чрез спорта означава обхващането на всички, които участват в спорта, особено уязвимите, които имат нужда от настройване поради различни психо-физични условия, заболявания или други лични обстоятелства“ (Pečnikar Oblak et al., 2023: 12–13).

В настоящата разработка акцентирам върху обществените активности на моите събеседници, защото за никого от тях спортът не е в центъра на интересите им в свободното време⁵. Те имат своите професионални занимания, кариери и постижения. Съществена е доброволческата им дейност към създадените от тях пациентски организации. Спортните занимания са важни за тяхното всекидневно физическо състояние, а понякога те самите се представят и чрез спорта. Разговорите ми с тях бяха дълги, искрени и задълбочени, често те се насочваха към различни моменти в своите автобиографични разкази: перипетии, свързани със здравословното им състояние; трудно поставяне на диагноза; недостиг на лекарства; успехи на неправителствената организация; всекидневни затруднения от различно естество, но във всички ясно доминираше желанието за живот отвъд болката.

Обществен живот – организации, инициативи и каузи

Инициативата за създаване на пациентска организация е дадена от Б. Б. (жена, р. 1977 г.) и стартира през 2008 г., веднага след нейното диагностициране с болест на Бехтерев. Поради дългото лутане до поставяне на диагнозата у нея се формира желанието да спомага за по-широката информираност на хората и да се занимава със защита на пациентските права: *„трябва нещо да се прави по въпроса“*. Първоначално търси и намира съмишленици в интернет пространството. В този период Фейсбук все още не е толкова популярен, а най-активен е сайтът БГ мама, в който може да намери информация по темата артрит. Онлайн се запознава с човек с подобна на нейната диагноза, който създава Фейсбук събитие, свързано с разпространение на информация за първото безплатно биологично лечение в България. Идеята за създаване на сдружение идва от него още при първата среща на няколко съмишленици в пицария. *„Ами така в интернет*

⁵ Интервюираният мъж единствен поставя спорта на първо място в свободното си време.

се намерихме... оттам тръгнахме, но после личният контакт“⁶. Първоначално пациентската организация е само за хора с болест на Бехтерев (2009 г.). В този период вече съществува Националната пациентска организация⁶, но новосъздадената е първата за ревматологични заболявания. Инициаторите са обединени от сходна съдба и проблеми, с които се сблъскват: „... близките трудно разбират тези проблеми, когато те боли и кажеш на човек със същото заболяване, той те разбира. Обикновено партньори, родители реагират по различен начин...“ (Б. Б., жена, р. 1977 г.). Ентусиазмът е голям, търсят се нормативни документи от чуждестранни организации, контакт с лекари ревматолози и фармацевтични организации, които могат да спонсорира различни идеи. Те са допълнително подпомогнати от факта, че един от инициаторите е живял в Англия и в САЩ, където подобна практика е добре развита. Събиранията на първоначалната група стават приятелски и чести: „... първите три-четири години станахме толкова близки. Аз и сега продължавам да поддържам контакт с тези хора оттогава“ (жена, р. 1977 г.). След първоначалния ентусиазъм постепенно се оформят различни групи, а според заболяването и интересите те се профилират. Именно така през 2010 г. се създава и Организация на пациентите с ревматологични заболявания в България (ОПРЗБ)⁷, чийто председател е Б. Б. Доброволците в сдруженията смятат за своя първостепенна задача подпомагането на по-лесния достъп до лекарства. Те работят за покриване на стойността на по-голямата част от лекарствата от Здравната каса, за облекчаване на тежките административни процедури или за навременна и ефективна лекарска помощ. Психологическата помощ също е от съществено значение: „Аз дори съм ходила с някои хора на лекар, в лекарския кабинет съм била, за да ги подкрепям“. От съществено значение е създаването на информационни кампании с цел помощ за разпознаване на първите симптоми на ревматологичните заболявания и необходимите стъпки за по-бързо поставяне на диагнозата, което често е основен проблем: „... диагностицираха ме в 2015 г. след 5 – 6 години ходене по лекари, заради неизяснен бъбречен проблем“ (М. И., жена, р. 1985 г.). Тези пациенти се сблъскват с възможни проблеми на работното място. Според моите събеседници в големите компании и държавните организации като цяло винаги се подпомагат пациенти с хронични заболявания поради многобройността на екипите, дори често има специални програми за наемане на хора с увреждания. Те смятат, че е добре на работното място да са запознати с диагнозата, за да може да се окаже своевременна помощ при нужда. В по-малките колективи изтъкват, че от особено значение е отношението на прекия ръководител за осигуряване на добра среда. В населените места извън големите градски центрове хората често крият диагнозата си, за да не загубят професионалната си ангажираност. Това отношение води до засилване на невидимостта на техните заболявания. Акцент в интервютата са трудностите при поставяне на диагнозите и откриването на

⁶ <http://www.npo.bg/> (Достъп: 21.01.2026 г.)

⁷ <https://www.revmatologia.org/> (Достъп: 21.01.2026 г.)

адекватно лечение. Именно тези фактори формират идеята пациентските организации да се фокусират върху информираността чрез различни инициативи.

Една от респондентките с лупус еритематозус разказва как се е свързала с хората от Сдружението след тяхна информационна кампания: *„Това ми е любимата кампания. Имаше страхотни снимки, които изобразяваха болката, която е невидима...“* (М. И., жена, р. 1985 г.). В снимките участват хора с различни ревматологични заболявания (ревматоиден артрит, болест на Бехтерев и лупус), а фотографката и художничката успяват да вникнат в желанието на пациентите визуално да се представи болката. Именно затова заглавието на кампанията от 2015 г. е *„А дали виждаш всичко? Болката е невидима, но коства много“*. Невидимостта на състоянието е характерна и за други, например трансплантираните, които също носят последствията на трудното социално включване поради тази причина (вж. повече в Кюркчиева, 2025: 210–235). По принцип темата за болката е основна в някои от представянията на ревматологично болните, а и в научната литература по темата, като например при пациенти с кисти на Тарлов (вж. повече в Ивков, 2021: 46–48). Според авторите в някои моменти болката обхваща цялата същност на човека, води до промени в социалния и професионален статус и до трансформации в индивидуалната идентичност. Тя присъства и в интервютата на пациентите с ревматологични заболявания⁸.

Друга инициатива е организирането на Коледен базар през 2019 г. за събиране на средства за благотворителни цели: рехабилитация, функциониране на психологически групи или за конкретен човек, който се нуждае от специални лекарства или медицинска процедура. Навременното откриване и лечение винаги са от изключителна важност за хората с ревматологични заболявания. Акцент в дейността на организацията са кампаниите за информираност с цел да се намали периодът от първите симптоми до диагнозата. През всичките 15 години от съществуването на организацията те са много и с различни послания. Самите пациенти ясно артикулират най-важното: *„Винаги навременното лечение, това е едно от нещата, заради които ние правим информационни кампании... За навременното откриване“* (Б. Б., жена, р. 1977 г.). Част от затрудненията са свързани с факта, че Здравната каса не покрива някои от изследванията, други могат да бъдат извършени само след прием в болнично заведение, а не във всеки град в България има клиника по ревматология. Моите събеседници вярват, че тяхната дейност има ефект, защото постепенно се наблюдава положителна промяна и в лекарската ангажираност: *„Когато ние отидем в лекарския кабинет, да, ние сме пациенти, но ние сме журналист, юрист, строителен инженер ...“* (Б. Б., р. 1977 г.).

Ревматологичните пациенти, с които разговарях, смятат, че първата и основна задача на организацията е осигуряване на достъпност до лекарства и лечение. *„Лекарствата са първото, което трябва да си набави човек, за да*

⁸ Например в „Малки истории“ по БНТ2. Вж. на <https://bnt.bg/news/istoriyata-na-boryana-343507news.html> (Достъп: 21.01.2026 г.).

може да е добре, защото ако нямаш лечение, ти си зле и какви кампании... на първо място при нас е целта да не допускаме да изчезват лекарства, които има... и да има нови лекарства“ (Б. Б., р. 1977 г.). Това е разликата със западноевропейските страни, където тези въпроси са отдавна решени и повече се обръща внимание на социалната адаптация, семейните или партньорските взаимоотношения, сексуалността и т.н. Една от основните концепции в социалните науки е за независим живот, но съчетан с ясно изразена идея за грижа към хората с увреждания. Тези подходи към социалното им включване са залегнали в Конвенцията на ООН за правата на хората с увреждания от 2008 г., която е ратифицирана у нас през 2012 г. (вж. Младенов, 2021: 9–26 и цит. там литература). Проблемът с лекарствата особено проличава в критичната ситуация по време на пандемията от Ковид-19. Например изчезването от пазара на хидроксихлорокина заради излязла информация, че може да се използва при лечението му. Поради тази причина пациентите с ревматологични заболявания, които се нуждаят всекидневно от него, не са могли да си го набавят, защото неговите генерични съставки се произвеждат в Китай и Индия, а в началото на пандемията е имало огромни затруднения с придвижването на стоките. Според моите респонденти много от европейските държави защитават собствените си пациенти, за да имат достъп до всекидневно необходимите им лекарства. След около тримесечно забавяне и в България започва производството на еквивалент на това лекарство. Успех на организацията и медицинските специалисти в борбата за по-лесен достъп до лечение е възможността изследванията на видовете антинуклеарни антитела на пациенти с лупус да бъдат заплащани от Здравната каса от 2023 г.

Представители на организацията активно се занимават с участие в различни комисии, в които от съществено значение е присъствието на пациенти – практика, особено засилена след влизането на България в Европейския съюз. Там именно пациентите могат да търсят правата си, например срещу създаване на допълнителни комисии, свързани с изписването на биологични лекарства. Организацията на пациентите с ревматологични заболявания е член на Европейския алианс на асоциациите в ревматологията (EULAR – European League Against Rheumatism)⁹ от 2011 г. и работи активно с него. Представители на Сдружението участват в техни конгреси, срещи и инициативи. Също така е сред учредителите на обединението на неправителствени организации на хора с ревматологични заболявания в Южна Европа (АГОРА). Целта е България да бъде разпознаваема в европейското пространство, където добрите практики в лечението на тези заболявания намират своето място¹⁰. Например след 2020 г. централна тема там са отношението в работната среда и адаптацията в нея, включително и техническите удобства. Моите събеседници коментират, че подобни

⁹ Особено активни са контактите с пациентското крило (PARE) на Европейския алианс на асоциациите в ревматологията (EULAR). Вж. по-подробно на https://www.facebook.com/eular.org?locale=bg_BG (Достъп: 21.01.2026 г.).

¹⁰ Неслучайно България бе домакин на конгреса на EULAR през март 2026 г.

инициативи в български условия се възприемат трудно и тяхното реализиране отнема много време.

Важно събитие за организацията е двудневната конференция в края на ноември 2025 г. под мотото: „Петнадесет години заедно: за по-добър живот на хората с ревматологични заболявания“¹¹, която събира на обща дискусия пациенти, лекари и представители на медиите. Целта е участниците в конференцията да научат повече за диагностиката и най-новите тенденции в лечението на своите заболявания. В презентациите специално внимание се отделя на физическата активност и нейното значение за поддържане на хроничните заболявания. Представен е и филм, посветен на лупуса¹². В посланията на събитието се акцентира, че пациентите не са сами в справянето с различните предизвикателства, които срещат, но решенията са свързани с тяхната активност. Домиинира идеята, че те са една общност, която заедно разрешава своите проблеми.

В последните години особено силна и въздействаща е кампанията по повод световния ден за информираност за ревматологичните заболявания чрез фотоизложбата на ОПРЗБ „Животът е повече от болестта“¹³ (вж. ил. 1). Първата среща с посетители е на 16 октомври 2024 г. в бизнес сградата на Мегепарк в София. По-късно последователно гостува в университетски болници в София, Пловдив и Плевен и бе представена на различни събития. Тя представлява 10 постера със снимки и послания на осем пациенти с лупус. Те се представят чрез своите любими занимания. Идеята е, че могат да живеят пълноценно, например една от участничките е снимана с детето си, родено след поставянето на диагнозата, за да окуражи тези, които се страхуват да предприемат подобна стъпка. Други трима се представят чрез любимите си спортни занимания. Те искат да убедят всички с подобни проблеми, че болестта ги е научила да не се предават, да поддържат динамичен начин на живот, за да стимулират себе си и да преживяват като предизвикателство новите възможности, които се разгръщат пред тях.

Създаването на ОПРЗБ води и до формиране на общност между тях. Общите проблеми, пред които са изправени, предполагат сплотяване на хората и мобилизиране на усилията им. Контактът между тях по телефона, чрез Фейсбук или при срещи лице в лице е от изключително значение за справяне с различни критични ситуации и за приобщаване на пациентите в общностния живот. При постигане на целите естествено се наместват и личните взаимоотношения: *„Някои хора казват, трябва да разделяш личното от професионалното. За мен лично, това не е професионално, а е доброволческа работа. И няма как да разделя личното от професионалното“* (Б. Б., р. 1977 г.). Организаторите влагат ентузиазъм и постигат реални резултати в създаването на кампании за инфор-

¹¹ По-подробно вж. на Фейсбук страницата на ОПРЗБ от 29.11.2025 г. https://www.facebook.com/revmatologia?locale=bg_BG (Достъп: 21.01.2026 г.).

¹² Филмът може да бъде гледан на https://www.facebook.com/reel/1011487001179394?locale=bg_BG (Достъп: 21.01.2026 г.).

¹³ Фотограф е Мила Павлова.

мираност, за подпомагане на отделни индивиди, включително психологически, при поставяне на различни казуси за обществени обсъждания и търсене на решения на правителствено ниво за подобряване състоянието на пациентите. Разгръщат активна дейност в неправителствените си организации, включително търсят видимост на европейско ниво. Те не се предават на болката, напротив нагласата им да са в помощ на другите спомага за преодоляване на собствената им болка. Повечето от тях имат усещането за мисия, идеята, че искат да помагат на хората: от осигуряването на повече информация за заболяването до справянето с лечението и стъпките по преодоляване на критичната ситуация и адаптиране в социума (срв. с Ивков, 2022: 109–112). Чувството за удовлетворение от постигнатото е най-съществено за тях: *„Това са едни от най-хубавите ми години като смисъл“* (Б. Б., р. 1977 г.). Същевременно смятат, че заниманията в организацията *„колкото изпитват енергия, толкова и зареждат, защото виждаш, че има смисъл“* (М. И., жена, р. 1985 г.). Тази нагласа кореспондира и с идеята на Виктор Франкъл, че търсенето на смисъла утвърждава човешкия живот (Франкъл, 2023). Хроничните заболявания на моите събеседници не могат да бъдат преодоляни, но те самите променят отношението си към тях, като с всекидневните си занимания демонстрират, че духовното оцеляване е по-важно от физическата болка. Общественополезните цели, на които са се посветили, осмислят живота им, укрепват идентичността им и демонстрират, че въпреки заболяванията си, те постигат резултати, усилията им са възнаградени и ясно очертават перспективите за бъдещето на хората с ревматологични заболявания.

Част от възможните начини за подобряване на физическото и психологическото им състояние са спортните занимания. Някои от пациентите ги практикуват всекидневно, а други – според възможностите си и здравословната си кондиция в различните периоди от живота им.

Спортни занимания отвъд болката

Повечето от хората, с които разговарях, имат интерес към спортни занимания още преди появата на заболяването. Една от моите респондентки е тренирала художествена гимнастика, балет и аеробика от детските и студентските си години, като е имала участия на състезания и в различни представления. Споделя, че е искала да участва, без непременно това да се свързва с постижения и награди. Единственият мъж от моите събеседници като млад се е занимавал професионално със спорт, по-специално с плуване. Още преди срещата с хроничното заболяване той се отказва от спортуването, но при влизане в болница за отстраняване на херния разбира от лекарите, че това се е отразило недобре на физическото му състояние. Започва усилена подготовка за участие във „Витоша 100“¹⁴, което се превръща в негова осъществена мечта. Същевременно

¹⁴ Това е обиколка на Витоша – 100 км планински супермаратон и планинско колоездене.

но няколко седмици след успешното завършване на състезанието се налага да влезе по спешност в болница и е диагностициран с лупус. След преодоляване на критичната и животозастрашаваща ситуация моят респондент не се отказва и отново решава да участва в състезанието, но с ясното съзнание, че е добре да даде пример и на други хора с подобни здравословни проблеми. Посланието към тях е, че не трябва да се отказват от движението. Постепенно отново започва своята подготовка. Във „Витоша 100“ може да се участва с колело, бягане или ходене, както и комбинирано. Той избира ходенето като най-подходящо в този момент за него, но основната му цел е да заснеме филм с участието си в обиколката, който да сподели във Фейсбук групата на пациентите с ревматологични заболявания. Счита, че това може да бъде полезно, особено за тези, които са наскоро диагностицирани. Исква да покаже чрез собственото си преживяване, че колкото повече човек се движи системно, толкова движението става рутина и *„това, което те е изморявало, вече не го усещаш като умора“* (К. Т., мъж, р. 1978 г.). Убеден е, че стресът на хората при срещата с болестта е огромен, но той трябва да бъде преодолян, за да се продължи напред: *„И поне един, ако мога да..., така, къде се вика, да си вдигне главата и да проумее, че трябва да започне да се движи, за мен ще е ок“* (К. Т., мъж, р. 1978 г.). Двигателните затруднения и болката, свързана с тях, са едни от основните проблеми на хората с ревматологични заболявания: *„Има дни, в които за мен е трудно да се облека, да се изкъпя, такива ежедневни човешки дейности са безумно трудни и болезнени“* (М. И., жена, р. 1985 г.). Подобни са наблюденията и на социолозите, които базират своите изследвания на биографични наративи (по-подробно вж. Ивков, 2021: 24–39). Всички мои респонденти обаче продължават да упорстват с движението. При М. И. то е затруднено от ставни болки, но тя продължава да се занимава с йога в домашни условия, въпреки че *„понякога не успявам да се изгъна до нормално състояние“* (М. И., жена, р. 1985). Тя усеща, че трябва да намери баланс във физическите си упражнения, защото изпитването на постоянна болка я кара да се самопредизвика и да търси границите на възможностите си: *„Имам един фитнес уред вкъщи, с който преди две години успешно си възпалих сухожилията и на двете колена и се наложи да ходя с бастун известно време“* (М. И., жена, р. 1985). В опитите си да посещават фитнес зала ревматологичните пациенти се сблъскват с основния въпрос за необходимостта от специалист, който да разбира спецификата на заболяването им и да прилага строго индивидуален подход, съобразен с текущото състояние на всеки хронично болен.

Всички мои събеседници са обединени от любовта към планината, практикуването на преходи и различни занимания сред природата. Лекарите маршрути и пътеки се оказват начин за поддържане на физическата форма и за приятно прекарване на време със семейството и приятелите. Въпреки често съпътстващите ги проблеми с коленете, ходенето в планината не натоварва твърде сериозно стави и сухожилия. Поддържането на адекватна мускулатура се оказва от ключово значение за мускулно-скелетните възпалителни заболявания. Те споделят, че често им се дава лекарски съвет за ограничаване на движението,

но те настояват, че е важно тяхното моментно състояние. В коментарите във Фейсбук групата К. Т. съветва да не се стои само седнал през целия ден, защото това натоварва допълнително костите. Той се обръща към хората с ревматологични проблеми по възможност да ходят често: *„Правете го, аз го правя, не ми пречи! Слизайте една спирка преди работата, после слизайте две спирки преди работата, три спирки, така си увеличавате времето и си правите крачките“* (К. Т., мъж, р. 1978 г.). Той се качва на Витоша всяка събота и неделя, като обича ранните часове на деня, когато *„има една роса по тревата. За мене това е лечебно. Като се кача, особено като е огряна тревата от слънцето, много обичам да загребва колкото мога и да се мия. Просто чувството след това на енергия е огромно. Не знам как се случва, може би си въобразявам, което най-вероятно е така, но наистина след това енергията, която ми идва, е доста сериозна. И затова казвам на много хора, ако можете, го правете...“* (К. Т., мъж, р. 1978 г.). Насърчава ги да се възползват от близостта на планината, тъй като това помага *„да се завърнеш зареден страшно много“*. Повечето от хората, с които разговарях, предпочитат индивидуалните занимания, тъй като *„групата не е склонна да се съобрази с индивида“*. М. И. (жена, р. 1985 г.) разказа своя история за участие в туристическо дружество, от което се е наложило да се откаже, защото основното ядро планинари са настоявали да се поддържа тяхното темпо, което е невъзможно за изпълнение от нея. Несъобразяването с възможностите на различните хора от групата води до разногласия и *„невлизане в обувките на другия“*, различен от теб. От житейския си опит моята събеседничка със съжаление констатира, че често поставянето на мястото на другия се получава едва след като хората се сблъскат с подобни проблеми.

Ю. Ф. винаги е обичала спорта, но никога не е била професионална състезателка. Тя обича природата, предпочита разходките в гората, а картингът е любимо нейно занимание и преди, и след диагнозата *лукус*. Нейна характерна черта е, че тя е много жизнерадостна и активна. При сблъсъка си с новата ситуация решава, че ще направи всичко възможно да не изпада в депресия и апатия. За нея приковаването въщици не е вариант и смята, че нежеланието да се бориш е равностойно на *„пълнен отказ от живот. Мотивирам се да прекарвам всеки ден възможно най-активно. Всъщност, ако днес съм станала, отишла съм на работа, успяла съм да изляза, да свърша всичко, което съм планирала, този ден за мен е успешен и аз съм го преборила и днес“* (Ю. Ф., жена, р. 1987 г.). Болестта поставя и определени лимити, например налага се да прекъсне тренировките по народни танци, защото изискват твърде динамични и интензивни физически усилия, но година след интервюто сподели с мен, че отново е възстановила тези си занимания. Тя подчертава, че това е и важно социално преживяване за нея извън служебните и семейни задължения (вж. и Rečnikar Oblak et al., 2023: 11). След поставянето на диагнозата тя засилва интереса си към по-екстремни занимания: ски, конна езда, плуване, водни колела. Във всички тези занимания е включен и нейният син, според нея *„той е най-голямата ми мотивация“*. Тя споделя с него усещането да си по-екстремен, да изпиташ себе си и да прес-

кочиш някои правила. Всички мои събеседници изтъкваха, че в спортните им занимания е въвлечено цялото семейство, особено във времето сред природата и туристическите разходки. Те предават на децата си интереса към физическите занимания: *„по някакъв начин им предадох спортния дух“* (К. Т., мъж, р. 1978). И двамата синове на К. Т. се занимават с лека атлетика, като той се надява по-големият да стане професионален състезател в скоро време. Синът на М. И. тренира от малък джудо. Според Ю. Ф., която е пробвала много видове физически занимания, като тибетски упражнения, аеробика, каланетика, плуването е най-подходящо за нея в моментите, когато трябва *„да се раздвижвам, защото страдам от много тежки сковавания, болки по ставите ... то е най-така комплексният спорт, който при пациенти като мен е полезен, защото водата е изключителна за рехабилитация: отпуска мускулатурата, отпуска ставите, много добре раздвижва всяка част от тялото“* (Ю. Ф., р. 1987 г.). Нейното наблюдение като логопед с над 14-годишен опит с деца със специални образователни потребности е, че то е най-подходящо и за деца с физически и интелектуални затруднения (вж. и Матанова, 2025). Тя се занимава активно и с доброволческа дейност: организира работилници, базари, а част от средствата винаги се даряват и за спортни занимания на такива деца. Акцентира върху работата си с възрастни, особено след говорни нарушения от прекаран инсулт, подкрепя различни каузи и хора. *„Аз винаги съм искала да се занимавам с дейност, която е полезна на обществото“*. Усещането ѝ за удовлетвореност е много ясно изразено: *„оказа се, че попаднах на мястото си“*. Нейната майка е незряща и от ранно детство тя споделя идеята да бъде в помощ на хората: *„родила съм се с тази мисия да се грижа“*. Констатацията, че често съвместният живот с хора със затруднения възпитава по-силна чувствителност и съпричастност към другите, е отбелязана и от други изследователи (срв. Матанова, 2025).

П. И. (жена, р. 1992 г.) възприема спорта като предизвикателство. И преди диагнозата е участвала в туристически походи, но след поставянето ѝ се е увлякла по катеренето в зала. Изпитва понякога силна болка в ставите, но продължава да ходи във фитнес залата, за *„да знам поне защо ме боли“*. След постепенното приемане на диагнозата тя обича да поема повече рискове и *„да оставам със себе си и движението, нещо да правя: упражнения, фитнес“*. Състезанието със самата себе си и провокирането на собствените граници са съществена част от нейното личностно преживяване: *„Това да си видиш ръцете ето тук и така с плюски, защото си се катерила, да преодолееш страха от височини...“*. Катеренето помага за преодоляване на някои индивидуални пречки, например да оказва доверие на този, който държи въжето, защото от него зависи задържането, когато болката по ръцете и краката стане непосилна. *„Установих, че аз толкова съм се променила за няколко години, че вече мога да кажа, че разчитам на някого“* (П. И. жена, р. 1992 г.). И като учителка тя работи за предизвикване на възможностите на своите ученици и ги стимулира да се справят с трудностите. Те са съпричастни с нейните състояния и преживявания, тя изгражда у тях чувство за отговорност и емпатия. *„Това осмисля някак си съществуването“*. Въп-

реки понякога нетърпимите болки, тя упорства с разходки в планината, възна-
мерява да взима уроци по плуване, защото смята, че това е най-добрият спорт,
и горещо го препоръчва на своите ученици. Заключениеето ѝ е, че с физически-
те упражнения трябва да се упорства *„независимо дали човек е здрав или има
10 – 15 диагнози... трябва да си раздвижва мускулатурата, ставите... дори и
леки упражнения, разтягания... правилните движения, правилната доза, с пра-
вилните тежести или съпротивление, каквото и да е, са добре дошли винаги“*
(П. И. жена, р. 1992 г.).

Всекидневието на хората с ревматологични заболявания е съпътствано с
болка (вж. Ивков, 2021: 18–32), но те са убедени, че физическите занимания
и спортът, съобразени с моментното им състояние, са изключително важни за
тях. Вдъхновява ги и идеята, че трябва да помогнат на тези, които тепърва се
сблъскват с диагнозата си, да им дадат увереност и сили. Във Фейсбук страни-
цата на организацията са споделяни клипчета с физически упражнения, подхо-
дящи за изпълнение, но организаторите имат идея да продължат и за развият
подобни представяния според средствата, с които разполагат. Смисълът е да
се даде мотивация на всеки подобен пациент, че спортната подготовка може
да поддържа добро физическо и психическо състояние и идеята, че *„едното
сякаш преборва другото“*. Успехът в състезание не е най-същественото, защото
*„победата, поне за човек като мен, представящ една група хора, които всички
сме инвалиди и сме въобще така болни с нещо неприятно, това си е чиста
победа. Доста млади хора задминах, победих и така нататък... просто те
се отказват от болка. Обаче бях си казал, ще го направя и успях“* (К. Т., мъж,
р. 1978 г.). Усещането, че движението и спортът надделяват над изпитването на
болка и спомагат за нейното преодоляване, е от съществено значение за моите
събеседници в тяхната борба с болестта.

Заключение

Организацията на пациентите с ревматологични заболявания има изклю-
чителна роля за информираността и политиките по превенция и ранна диагнос-
тика. Различните кампании, инициативи и каузи допринасят за взаимно опоз-
наване между хората, стимулират ги към ангажираност в обществени дейности
и събития. Така постепенно се изгражда група с общи интереси и цели, често с
приятелски отношения, които допринасят за формиране и на общностна иден-
тичност. По-дейните доброволци в Организацията често са медиатори между
своите членове, различните лекари и правителствените институции. Те помагат
както за подобряване на определени житейски ситуации на отделните индиви-
ди, така и за запознаване на обществото с проблемите им чрез пациентски и
държавни организации. Активната им дейност дава перспективи за социална-
та адаптация на всеки с подобна диагноза. Част от тях са дейни и в различни
спортни занимания. Неслучайно в кампанията *„Животът е повече от болестта“*
трима от участниците са заснети в моменти на занимание с любимите им спор-

тове: катерене, колоездене и картинг (вж. ил. 2, 3 и 4). Спортът за тях е предимно индивидуално преживяване и допринася за балансираното физическо и психологическо състояние и според техните представи „*със сигурност дава отражение на всяка една дейност от живота*“ (П. И., жена, р. 1992 г.). Той носи своето социално значение, „*обединява и донякъде успява да премахне различията между хората*“. В съвременното общество, често белязано от политически, етнически и други противопоставяния, той се превръща в сплотяващ механизъм и според моите събеседници променя житейските ситуации: „*в един отбор наистина нещата стават по-различни*“ (М. И., жена, р. 1985 г.). Хората с ревматологични заболявания често имат болезнени усещания, но са изключително активни в своите професии, обществена дейност, спортни занимания и със своя състезателен хъс доказват, че са част от един отбор и техният живот е важен, смислен и продължава напред отвъд болката.

Литература

- Ивков, Б. (2006) Медико-социалните и социологическите класификации на видовете инвалидност. – *Електронно списание LiterNet*, 3 (76). Достъпно на: https://litenet.bg/publish17/b_ivkov/klasifikaciia.htm (Достъп: 21.01.2026 г.).
- Ивков, Б. (2017) Различия и неравенства в здравето при лица със и лицата без увреждания. – *Социална медицина*, 4, с. 5–10.
- Ивков, Б. (2019) *Социология на инвалидността*. Велико Търново: Издателство Фабер.
- Ивков, Б. (2021) *Траектории на страданието и болката. Биографични микронаративи на хора с периневрални кисти на Тарлов. Резултати от един социален експеримент. Дескриптивен анализ*. Казанлък: Хеликон.
- Ивков, Б. (2022) *Хроничните болести. Епидемиология, концептуализация, типологии, рискови фактори, последици*. София: Българска асоциация по философия на медицината.
- Кюркчиева, И. (2025) Спорт и трансплантация – възможни взаимодействия. – *Български фолклор*, 2, с. 210–235.
- Матанова, Т. (2025) Общество, спорт и „специалните“ деца. – *Български фолклор*, 2, с. 236–260.
- Михайлов, Н., Ивков, Б. (2015) Екология и инвалидност. Безбарьерна среда vs социални бариери. – В: Маринова, Е. (ред.) *Екологическа етика, природа и устойчиво развитие на България*. Сборник статии. София: Фондация „Устойчиво развитие за България“, с. 214–224.
- Младенов, Т. (2021) Социалният модел на увреждането, независимият живот и идеята за „грижа“. – *Критика и хуманизъм. Списание за хуманитарни и социални изследвания. Увреждане, грижа, постсоциализъм*, кн. 5(2), с. 9–26.
- Франкъл, В. (2023) *Човекът в търсене на смисъл*. София: ИК „Хермес“.
- Bury, M. (1982) Chronic illness as biographic disruption. – *Sociology of Health and Illness*. Vol 4(2), pp. 167–182.

- Giddens, A. (1979) *Central Problems in Social Theory*. London: Macmillan.
- Ivkov, B. (2014) The Biographical Interview: From the Personal History of the Disabled Person to the Social (Re)construction of the Social Historical Environment of Disabled People. – In: Denchev, S., Lazarova, E., Ignatova, E. (Eds.) *The Role of Ego-Documents in the History of Science*. Sofia: Publisher House „Za Bukvite“, pp. 81–87.
- Kamberidou, I., Bonias, A., Patsantaras, N. (2019) Sport as a Means of Inclusion and Integration for “Those of Us with Disabilities. – *European Journal of Physical Education and Sport Science*, 12(5), pp. 99–128; <https://doi.org/10.5281/zenodo.3464696>.
- Pečnikar Oblak, V., Campos, M. J., Lemos, S., Rocha, M., Ljubotina, P., Poteko, K., Kárpáti, O., Farkas, J., Perényi, S., Kustura, U., Massart, A., Doupona, M. (2023) Narrowing the Definition of Social Inclusion in Sport for People with Disabilities through a Scoping Review. – *Healthcare*, 11, p. 2292; <https://doi.org/10.3390/healthcare11162292>.
- Schütze, F. (1995) Verlaufskurven des Erleidens als Forschungsgegenstand der interpretativen Soziologie. – In: *Erziehungswissenschaftliche Biographieforschung*, edited by H. Krüger, W. Marotzki. Wiesbaden: Leske and Budrich, pp. 116–157.

Доц. д-р Ива Кюркчиева,
 Институт за етнология и фолклористика
 с Етнографски музей
 Българска академия на науките
 ул. „Московска“ 6А
 София 1000, България
iva.kyurkchieva@iefem.bas.bg

Поклонници на българския фолклор:
българска фолклорна музика, интерпретирана от чужденци
Лозанка Пейчева

Admirers of Bulgarian Folklore:
Bulgarian Folklore Music Interpreted by Foreigners
Lozanka Peycheva

„Бих могла за часове всеки ден да слушам тая музика. И не ми омръзва“.
(Пейчева, 2008: 533)

Abstract. The study examines the social and cultural significance of Bulgarian folk music for foreigners who have developed a special attachment to it. Materials from field research and academic publications were used to collect data on the phenomenon under study. The main characteristics, richness and diversity of the distinctive forms and original intonations of the Bulgarian musical-folklore language are outlined. Places, initiatives and socio-cultural contexts related to the musical activities of the communities that perform Bulgarian folk music are presented. The study shows some objective and subjective prerequisites for the interest of foreigners in folk music from Bulgaria. The conclusion notes that with their creative achievements, foreigners contribute to the growing visibility of Bulgarian musical folklore worldwide over the past nearly seven decades.

Keywords: Bulgarian folk music, foreigners, interpretations

В исторически план от средата на XX в. насетне българската фолклорна музика става обект на нестихващ интерес и многобройни интерпретации извън България. За една от страните, в които се появяват „поклонници на българския фолклор“, пише Марта Форсайт: „Повечето българи много се изненадват, когато научат какъв голям интерес към българския фолклор има в САЩ – и то от страна на хора, които не се занимават професионално нито с България, нито с фолклор. Има американци, които се събират редовно всяка седмица, за да играят български хорá (...), като се стремят да усвоят добре не само стъпките, но и цялостния традиционен начин на изпълнение. Има американски музиканти, които свирят традиционна българска музика на български народни инструменти и пеят традиционни български селски песни тъй добре, че при първо слушане трудно се разбира, че не са българи“ (Форсайт, 1987: 80).

Настоящата работа се фокусира върху изследване на отношението към българската фолклорна музика от страна на нейните любители чужденци (изпълнители, аудитории и др.). Интересът към българския фолклор извън Бъл-

гария предизвиква различни въпроси: Защо е това непрестанно любопитство към българската народна музика?; С какви свои специфични характеристики тази музика привлича хора да инвестират собственото си време в нея?; Кои са обективните и субективни предпоставки за нейното въздействие? Как чужденци извършват обновление на тази музика, като обръщат нейния смисъл? Защо българската народна музика има важно значение за тях? В случая се приема, че с понятието „чужденци“ се обозначават хора, родени извън пределите на България, които в повечето случаи нямат български етнически корени. Чужденците са етнически, политически, икономически, културно и географски различни от българската национална култура, но със своята страст към българската фолклорна музика те прекрачват границите между себе си и българите и стават посланици на тази музика по целия свят. Това, което се вижда на пръв поглед, е, че изпълняваната и харесвана от тях музика, която се съотнася с фолклорния корен на българите, носи искрите на твореща енергия, изненада, спонтанност, жизненост.

Чужденците, „посветени“ в/ на българската народна музика, са развили особена привързаност към нея. Израснали в различна от българската музикална култура, те възприемат и интерпретират нещо далечно и трудно за обяснение и разбиране, излизащо извън пределите на техните родни места и култури, които обитават. Чрез своя съзидателен размах те инвестират време, влагат усилия и утвърждават едно творческо отношение към българската фолклорна музика и „отварят“ повече място за нея, като се изявяват на различни концертни сцени в музикалния свят. Като познавачи и ценители тези хора с небългарски произход имат важна роля в популяризирането на българската фолклорна музика извън България.

Текстът няма за цел детайлно да проследи и изчерпателно да представи многообразието на конкретни случаи. Работата се съсредоточава върху обобщено очертаване на опита на хора с небългарски произход да преодолеят дистанцията между своята и друга музикална култура. Привлечени са мнения и цитирания на автори от България и чужбина, обединени около темата за отношението български музикален фолклор – чужденци, за да се очертаят общите характеристики на това исторически идентифицирано явление, започнало през 50-те години на XX в. чрез разпространение на записи с българска народна музика извън България. Американците Марта Форсайт и Тимоти Райс – забележителни фигури в изследването, изпълнението и (само)преживяването на българската фолклорна музика, участници в този дългогодишен процес, разкриват отделни исторически обстоятелства, съпътстващи възникването на интереса към българското музикалнофолклорно изкуство извън България: *„Една от първите плочи, които много от нас са слушали, е запис на Държавния ансамбъл за народни песни и танци под ръководството на Филип Кутев. Макар и произведена преди 30 години, тя все още е много популярна в САЩ и може би е запознала с българския фолклор повече американци, отколкото която и да е друга плоча“* (Форсайт, 1987: 80); *„За повечето чужденци като мен първият допир*

с българската народна музика се осъществява чрез записите. Ние на знаехме нищо за България, за нейния език, история или култура, обаче нейните звуци ни бяха предоставени за оценка и сравнение с нашия предишен музикален опит“ (Райс, 1991: 116).

Изпълняваната от чужденци „поклонници на българския фолклор“ (Форсайт, 1987: 80) българска фолклорна музика става и тяхна музика. В динамичния процес на усвояване някои съществени черти на българските музикално-фолклорни звукови конструкции се променят, ре-синтезират и кристализират в различни интерпретации. Тези интерпретации са доста разнообразни (Пейчева, 2008: 525–529). В поредица творчески актове през призмата на своя музикален опит чужденците преосмислят и изпълняват индивидуална и/ или групова; едногласна и/ или многогласна; вокална и/ или инструментална; автентична (стара) или обработена (нова) българска фолклорна музика. Това, което обединява различните интерпретации, е общият вдъхновен порив и отдаденост, които насочват вниманието и творческата енергия на чужденците към етнически дистанцирания от тях български фолклорен звуков материал.

Любителите на българската фолклорна музика, живеещи далеч от България, са превърнали нейното усвояване в свое хоби (в отделни случаи конкретни хора се вдълбочават и професионализират в нея). Чрез своето дръзко усилие те по множество начини преоформят българския фолклорен музикален материал. Движени от творческото си отношение към музикалния фолклор от България, те преоткриват себе си в българската фолклорна музика, която ги запленила с енергията на своя заряд и ги привлича с вградените в нея фини нюанси на тонове, топлина, дълбоки послания, феноменално разнообразие, нестандартна специфичност и провокативна екзотичност. За присъщата на музикалния фолклор неизразима топлина, вдъхваща живот на сърцето, и за въздействието, което тази музика като звук и ритъм оказва върху хората, говори почитателка на българския фолклор от САЩ: „За мене тази музика е толкова трогателна, че аз просто не мога да си представя да не действа на душата ти тази музика. Толкова е топла...“ (Пейчева, 2008: 534).

Българска народна музика: изследвания и характеристики

Тази „толкова топла“ музика със своите специфични метрични структури, тонални системи, самобитни форми, тембри и оригинални интонации на своя музикален език е истинско предизвикателство за изследователите, които се опитват да я „охладят“ през разнообразни рационализации, за да намерят обяснения за нейните отличителни характеристики. За това пише Стоян Джуджев в предговора към първото издание със събрани четири теоретични студии на Васил Стоин: „... всеки, който се занимава с жива фолклорна музика, трябва за момент да забрави школските правила на класическата музикална теория, да направи *tabula rasa* от всички условности и догми за силен и слаб тактов момент, за служба на тактовата черта, за такт и фраза, за ладова функция на сед-

мата степен, за водене на чувствителния тон, за доминантовото напрежение, за формална квадратура, степенуване на акцентите и др.“ (Цит. по Стоин, 1956: 4).

Натрупаното **академично знание за фолклорната музика** от България е резултат от научното внимание на множество български изследователи от различни поколения: Добри Христов (1967, 1970), Васил Стоин (1956), Райна Кацарова (1981), Стоян Джуджев (1980), Елена Стоин (1981), Николай Кауфман (1968), Тодор Тодоров (1981), Тодор Джиджев (1998), Светлана Захариева (1987) и др. Научен интерес към българската фолклорна музика проявяват и изследователи извън България, между които се открояват приносите на Тимоти Райс, Марта Форсайт, Керъл Силверман, Дона Бюкянан, Жералд Меснер и др. (Rice, 1994; Forsyth, 1987, 1996; Silverman, 1996; Buchanan, 2006; Messner, 2013).

Натрупаното знание за българската народна музика разкрива, че в българските села в миналото фолклорната музика е била неразделна част от традиционните вярвания и практики и изпълнението ѝ е имало характер на приобщаваща дейност, в която са участвали големи групи от хора. Спомените на Евдокия Лазарова, певица от с. Пелатиково, Кюстендилско, дават да се разбере до каква голяма степен моминското пеене е широко разпространено умение в опита и практиката на местното селско население през първата половина на XX в.: *„Но ние почти пеехме. Редко момиче да не можеше да пее. Значи някое по поколение не можеше да пее – майка му не пеяла, баба му не могла и момичето не може. Ние бехме най-малко петнайсе момичета у махалата. От тия момичета две-три не пееха. Онова сичко пеехме. Три по три. (...) И пееме. И на нас ни беше ного весело. На нас беше това увеселение, на нас беше това радието. Тогай радие немаше. И по цал ден жнеме, тутун береме, нижеме, на попрелки“* (Пейчева, 2008а: 124).

Българската фолклорна музика – вокална и инструментална – е разнообразна и многолика, съществува в регионално обособени форми, стилове, практики. Вградената енергетика в тези форми работи в процеса на музикалното интониране, когато формите се изпълват с жива енергия, бликаща от душата, и с интерпретативно съдържание, което е в съответствие с вдъхновението на изпълнителя в дадения момент. Какви са спецификите на българската фолклорна музика, открити в множество академични дискурси?

Благодарение на натрупания изследователски опит и значителната работа на поколения учени можем обобщено да представим някои от особените свойства на българската фолклорна музика, идентифицирани в десетки академични публикации.

Българският музикален фолклор се отличава с метрично разнообразие. В практиката широко се използват както симетрични, така и несиметрични метруми и тактови размери. Сред **метроритмичните особености** на българската фолклорна музика се откроява неравноделността, характерна за българската и необичайна за европейската музика. Неравноделността е самотитно явление, свързано с несъразмерността, неравнопоставеността на метричните времена, с

нарушената ритмична симетрия в метричните форми. Метроритмичните особености на българската фолклорна музика се характеризират с разнообразни комбинации от метрични пулсации и ритмични групи, обединени в различни „неравноделни“, „неправилни“, „несиметрични“, „асиметрични“ тактове. В българската фолклорна музика има множество песни и мелодии със свободен ритмичен характер, които нямат метрични пулсации и не могат да бъдат подведени под формата на такт – това са безмензурните песни, най-често изпълнявани в бавно темпо. Тимоти Райс пише, че *„прекрасните безмензурни мелодии“ са „сравнително необикновени за останалата част на Европа“* (Райс, 1991: 117).

В българската фолклорна музика се забелязва **голямо мелодическо богатство** на звуковисочинни конструкции и разнообразие от конкретни ладови форми. Хоризонталните (мелодически) характеристики, проявени в българските народни песни, се свързват с „хоризонтални“ принципи и взаимоотношения между определени тонове в мелодиите. Звуковисочинните връзки на музикалните тонове са базирани на специфични ладови закономерности. Най-често срещаните ладови форми са в диатонични, пентатонични, хроматични и енхармонични родове на квинтовата и натуралната звукова система (Джуджев, 1980: 284). Добре представени в българския музикален фолклор са средновековните ладове (еолийски, фригийски, йонийски, дорийски и др.). В отделни райони се откриват пентатонични ладови модалности. Освен тях се намират и хроматични ладови организации, които включват увеличени секунди. В звуковата система на българската фолклорна музика се срещат тонове и интервали, които липсват в темперираната звукова система на западноевропейската професионална музика (Джуджев, 1980: 250). Орнаментацията на мелодичната линия чрез различни видове украсителни тонове – контрастиращи като динамика с основната звуковисочинна организация, се среща във всички регионални стилове на българската народна музика.

В българската фолклорна музика са получили разпространение **едногласни и многогласни вокални, инструментални и вокално-инструментални образци**. Едногласните музикални структури (монофония) са с доминиращ мелодичен глас и се отличават с изобилие и уникален характер на мелодии, метрични форми и ритмично разнообразие. Полифоничните структури са съставени от две или повече едновременни мелодични линии. Звуковите линии се свързват вертикално по различен начин в специфични форми на традиционна полифония във вокалната (Абрашева, 1974) и в инструменталната музика. В няколко изследвания е документирано фолклорно знание за музиката на певци от България, които поддържат традицията на старинното многогласно изкуство на пеенето и описват локални модели на архаична вокална полифония (Пейчева, 1991, 2007, 2008а; Peycheva, 2011). Факт е, че в някои селища певците, носители на фолклорно полифонично пеене, се наричат „звънници“ (Пейчева, 2008а: 122; 2013: 231), а сред практикуващите често се използва изразът „звънят като звънци“: „*Пеят на два гласа – сами казват, че „дзвънят като дзвънци“*“ (Пейчева, Димов, Кукудов, 2021: 287). На какви принципи се основава вертикалната

организация на звука в българската фолклорна музика? Проявите на многогласие в традиционната музика на България се различават от западните модели на полифония, базирани на европейския класически стил. Основен творчески принцип за конструиране на многогласието в българския песенен фолклор е „бурдонността“, която се оказва и форма, и творчески принцип, залегнал в музикално-творческата практика на българския народ. Бурдонът е специфично многогласно съчетание, при което има неподвижен глас, който се съчетава с една или повече раздвижени мелодични линии (Абрашева, 1974: 18–19).

Теренът на полифоничната традиция в България традиционно се разделя от етномузиколозите на четири района: Средна Западна България, Пирин, Велинград и Пазарджишко-Ихтимански район. Вън от тези двугласни области етномузиколози са регистрирали други форми на традиционно полифонично пение – в Северозападна и Североизточна България; в Неделино (Кауфман, 1968).

Българската фолклорна музика има типични оригинални характеристики в зависимост от нейната принадлежност към определен етнографски регион. Всяка етнографска област се отличава със свои географски, демографски и социокултурни особености. Елена Стоин очертава няколко различни регионални музикални стилови направления, за които са характерни особени звуковисочинни отношения и закономерности. Тези конкретни регионално определени типове звукови конструкции са наречени „музикално-фолклорни диалекти“, които се отличават със специфични закономерности и норми, свързани с определени фолклорни явления: песенни видове и тяхната метроритмика (метроритмична организация), мелодика (звуковисочинна организация), ладотоналност (ладова организация), вокална техника и орнаментална продукция, музикални инструменти и др. (Стоин, 1981: 14–15).

По един или друг начин представените компоненти на музикалния език се обединяват и функционират съгласувано като едно синкретично цяло под различни форми. Тези форми намират живот в синкретичния характер на изпълнението, където музикален звук, песенен текст и движение често са тясно свързани. В действителност формите на българската народна музика се ре-синтезират и одушевяват чрез вливането на свободна изпълнителска енергия в тях, при което всеки интерпретатор (певец, инструменталист и др.) внася особена темброва и интонационно-мелодическа изразителност в тези интерпретации чрез своя уникален колорит и индивидуален почерк.

Казаното дотук обобщено представя своеобразието, характерно за многоликия звук на българската народна музика. Звук, през който тази музика рефлектира света – чрез метроритмика, мелодика, фолклорни полифонии, впечатляващи текстове на песни, колоритни тембри на гласове и музикални инструменти. Авторитетният американски етномузиколог Тимоти Райс изразително представя въздействието на българския музикалнофолклорен звук и някои характерни за него общи принципи на звуковисочинна организация и хармонически закономерности: *„Тези звуци с единствените по рода си инструментални и вокални орнаменти, виртуозна изпълнителска техника, интересни асиметрич-*

ни тактове и старинни хармонии правят силно впечатление на всеки, който ги слуша“ (Райс, 1991: 116).

Явлението чужденци любители на българския фолклор: изследвания и характеристики

Както беше казано, това своеобразно явление, когато чужденци оценяват високо и започват да изпълняват българска фолклорна музика, задава нови възможности тя да бъде пресъздавана и „артикулирана“ в по-свободна форма, разнообразни обществени пространства и ситуации по начин, различен от нейното изпълнение в български социално-културен контекст, и с вградено в нея ново значение. Явлението чужденци любители на българския музикален фолклор притежава собствен специфичен облик и е значимо само по себе си. То би могло да се дефинира през един общ дълбок интерес, свързан със „силно чувство“ и „разтуптяване на сърцето“ при хора с разнообразен етнически произход, когато избират да „вкусат традиционния български звук“ и да го използват като източник на вдъхновение и нови преживявания. Същият интерес минава през клетките, тялото, енергията и личната опитност и води тези хора до създаване на общности и места, където те живеят с живата българска фолклорна музика. Те конструират един глобален, пространствено необозрим, нейерархизиран свят, в който хората са свързани от общия си порив към музикалния фолклор от България. Изпълнители чужденци претворяват характерни черти на българската фолклорна музика, като по този начин я пробуждат за нов живот, обновление и развитие. Така те създават нови звукови светове в реални житейски ситуации. В света на чужденците любители на българската фолклорна музика се откроява вътрешната значимост, която придобива предпочетената от тях музика като средство за свързване, единение и слятост. Певица от САЩ обобщава собственото преживяване и смисъла на своя опит с народната музика от България: *„Българската музика дава много силно чувство. И според мен е странно, че хората мислят, че ако не пееш на рождения ти език, ти как можеш да чувстваш това като своята музика. Но все пак има много сила така да се чувства. Не знам защо, откъде идва“* (Пейчева, 2008: 544).

Научният интерес към връзката между фолклорната музика с български произход и пристрастените към нея чужденци е скромнен. Явлението е предизвикателство пред съвременната етномузикология в България, за което свидетелства фактът, че има сравнително малко изследвания, посветени на не-българите (чужденци) – любители на българска фолклорна музика. Частични резултати от дългогодишни проучвания върху темата как и защо хора с не-български произход усвояват и изпълняват репертоар от български фолклорни песни и инструментална музика са достъпни в различни публикации през годините (Форсайт, 1987; Пейчева, Димов, 1993; Пейчева, 2004, 2005, 2008; Димов, 2008; Луканова, 2017 и др.). Редките специализирани изследвания върху темата „чужденци – българска фолклорна музика“ наблюдават и анализират връзката между изпъл-

нителите и изпълняваната от тях музика; поставят различни въпроси за характера на явлениято и развиването на разнообразни активности и преживявани форми, лица, събития, свързани с него.

Все още няма изчерпателна яснота по въпроса защо и как групи от хора или отделни личности от чужбина (САЩ, Великобритания, Франция, Холандия, Унгария, Япония, Австралия и др.) се свързват с българската фолклорна музика и са в състояние „с възторг да чуват традицията“ на България (Пейчева, Димов и Кукудов, 2021: 340). Общностите от хора, обединени от специалното си отношение и изострена чувствителност към българската фолклорна музика, са определени чрез своите роли и поведения според конкретните контексти на взаимодействието. Същевременно групите са отворени: нямат фиксирани граници, перманентно са подложени на промяна, отнасяща се до тяхното местобитание, големина, социални характеристики и други особености. Тези хора обитават автономни светове, в които следват творческия принцип за създаване на свои собствени вселени.

Какви са **отличителните характеристики** на чужденците – участници в българската музикалнофолклорна сцена извън България?

Българската фолклорна музика се усвоява от хора, които са с разнообразна етническа принадлежност. Те са мъже и жени на различна възраст („предимно между 20 и 40 години“ (Форсайт, 1987: 80). Живеят най-вече в градовете. Повечето от тях имат високо образователно равнище (студенти, бакалаври, магистри, доктори). Упражняват различни професии, за които се изисква висока квалификация: компютърни специалисти, администратори/ мениджъри, адвокати, застрахователни агенти, учители, изследователи, издатели. Марта Форсайт разкрива някои специфични особености на участници във формираната общност за усвояване на български фолклор в Северна Америка: *„От българския фолклор в Америка се интересуват най-различни хора – студенти, преподаватели, медицински сестри, лекари, програмисти на компютри, чиновници, художници. Интересно е, че докато тези песни и танци в България са селски фолклор, в САЩ към тях се чувстват привлечени предимно градските хора. Друг интересен факт е, че сред тях почти няма емигранти (от нито една страна) и има много малко деца на емигранти“* (Форсайт, 1987: 80).

Различните видове групи от „поклонници на българския фолклор“ предоставят платформи за обмен на опит и информация относно българската фолклорна музика и споделяне на стратегии за нейното усвояване. На практика групите могат да варират в широки граници по отношение на състава и структурата си. Тези групи могат да имат различен брой участници и да отговарят на различни очаквания. Разнообразието на групите става разбираемо, когато се вземат предвид предпочитанията на участниците в тях към пеене, свирене или танцуване.

Трудно е да се очертае **пространствената структурираност на тези общности**. Фактите показват, че те са локализирани на четири континента: Европа, Северна Америка, Австралия, Азия. Живеят в множество държави: Белгия, Германия, Унгария, Холандия, Дания, Финландия, САЩ, Австралия, Япония и др.

Разнообразни са **социокултурните контексти**, в които чужденците оживотворяват българската фолклорна музика чрез собствената си дейност. Те организират концерти с българска музика в различни обществени пространства. За някои от тези културни и социални обстоятелства пише Марта Форсайт: „*А през последните няколко години и в източната, и в западната част на САЩ бяха организирани летни музикални лагери, посветени на фолклорната музика на балканските народи. Там участниците в продължение на една седмица имаха възможност интензивно да изучават български народен инструмент по свой избор или пък народно пеене*“ (Форсайт, 1987: 81) .

Сред типичните социокултурни контексти, в които се генерират поведения и преживявания, свързани с българската фолклорна музика, могат да се посочат следните ситуации, чиито контури са ясно очертани: редовни участия в музикални и танцови класове и събития; репетиции на изпълнителските формации; публични концерти на живо и звукозаписни сесии; годишни седмични лагери (кемпове); уебсайтове и виртуални стаи за чатене; ежеседмични бюлетини с новини и други публикации; индивидуални и групови пътувания до България; рекламиране на концерти и спонсориране на концертиращи български и балкански музиканти и др. Участниците в тези обществени пространства получават възможност да се изявяват със своите изпълнения на музикалнофолклорен репертоар от България, да взаимодействат с български музиканти – певци или свирачи на традиционни инструменти.

Различните културни и социални обстоятелства, в които спонтанно се синтезират смисли при изпълнение на българска фолклорна музика извън България, водят до промяна в самата природа на нейните структурни цялости (изсвирена мелодия, изпята песен) и контекстуални значения (които имат жизнен смисъл за изпълнителите и техните аудитории). За това пише Тимоти Райс: „...*куриозен е фактът, че музиката и други фолклорни форми, веднъж създадени, могат да бъдат лишени от техния културен контекст и осмислени чрез чисти форми. Нещо повече, могат да им бъдат приписвани съвършено различни естетически и културни значения*“ (Райс, 1991: 116).

Ученето и усвояването на фолклорна музика от България е дълъг, труден и сложен процес, който изправя чужденците пред множество предизвикателства. Тази трудност произтича както от езиковите бариери, така и от многобройността и многообразието на непреводими музикални идиомы от България. На практика усвояването на български музикален фолклор изисква внимание към детайлите. Към това е важно да се добави, че ученето на българската фолклорна музика е скъпоструващо начинание, изискващо от чужденците да инвестират време и средства за създаване на условия за своето обучение. Някои от тях влагат собствени средства, други успяват да осигурят финансиране от институции, ангажирани с подпомагането им.

В този процес чужденците рядко могат да използват традиционни педагогически методи за слухово обучение чрез наблюдение, следване и имитиране на майстор певец или свирач. Затова те търсят и намират комбинирани подходи и

начини, за да усвояват българската фолклорна музика: 1) Чрез учители – подхождащи и знаещи експерти музиканти, които предават знания и споделят умения от изпълнителя към учащия; 2) В групи – чрез пряко участие и взаимодействие, което дава възможност на хората активно да се упражняват в овладяването, възпроизвеждането и „композирането“ на музика; 3) Самостоятелно – чрез развитие на индивидуалните възможности за слушане, изпълнение и създаване на музика (Пейчева, 2008: 521–525).

Марта Форсайт разказва за някои специфични моменти, свързани с разгръщането на мотивацията и личната инициатива в процеса на учене на български фолклор от американци: *„Те се обучават най-вече чрез целенасочени лични усилия. От време на време на места се организират специални курсове по пеене или по някой народен инструмент. (...) Освен това хората търсят и внимателно изучават достъпните им плочи: издания на „Балкантон“, плочи, произведени извън България – записи на Д. Бхатачария, Е. Рейм и М. Кьониг, А. Л. Лойд. Посещават специални лекции, на които изследователите демонстрират теренните си записи, обръщат се и към мен за презаписи на някои от песните, които съм записала в България“* (Форсайт, 1987: 81).

Както става ясно, на практика процесът на учене не е никак лесен. Освен с усвояване на определени изпълнителски техники, обмен на знания и придобиване на умения, той е свързан също с преодоляване на определени често срещани проблеми. За някои от трудностите, с които се сблъскват отделните изпълнители, пише Марта Форсайт: *„И певците, и инструменталистите са изправени пред специфични проблеми. Инструменталистите трябва да си намерят български инструменти и в много случаи сами да разберат как да свирят на тях (някои предпочитат просто да пригледат за целта западни инструменти). Певците имат трудности с изговора на думите (диалектни думи на непознат за тях език). Голям проблем и за инструменталистите, и за певците е орнаментацията, която за чужденците е може би най-трудният елемент от българската музика. Това се дължи отчасти на финеса и сложността на самите орнаменти, а отчасти и на това, че ние, американците, се стремим да пеем и свирим музика от цяла България, а не да се съсредоточим върху отделен район, поради което се налага да усвоим много разнообразни типове орнаментация“* (Форсайт, 1987: 81).

Защо българска фолклорна музика?

Преживяваната от чужденци съпринадлежност към българската фолклорна музика поражда различни въпроси: Защо някои хора с небългарски произход са готови да инвестират енергия, за да се ангажират с българската фолклорна музика? Какви са техните мотивации? Защо българската фолклорна музика се оказва благо, ресурс сама по себе си за хора, които се свързват с нея? Къде се крие загадката на нейната висока значимост за тях? Какви послания са кодирани вътре в българската народна музика? Как една локално/ национално марки-

рана музика придобива универсални качества на причина и възможен смисъл за креативното музикално-танцово изразяване на тези хора? Каква свободна енергия вливат чужденците, които изпълняват форми, характерни за българската фолклорна музика? Какви смисли и пластове на смисъл влагат чужденците със своите интерпретации на българска народна музика?

На практика всички тези въпроси са взаимносвързани и изразяват стремеж към по-дълбоко осмисляне и разбиране на изследвания феномен. Те насочват към обобщението, че българската фолклорна музика е особено привлекателна за хора и общности, които имат нагласа да извличат желаното от нея чрез активно и действено, живо и непосредствено свързване с нейния „живец“. За това има обективни и субективни предпоставки. За чужденците тази музика придобива значимост, вероятно заради възприемането ѝ като естетически, емоционален и комуникативен ресурс, който може да бъде споделян, за да създава усещане за смисъл в света.

Не бива да се забравя за това, че чужденците, които практикуват изучаване на българска фолклорна музика, имат различни намерения и определени цели – да се специализират в изучаването на конкретен инструмент, пеене или танцуване; да се изявяват на сцена; да осъществяват научни изследвания и т.н. Независимо от индивидуалните мотивации, цели и причини за свързване на чужденци с българската фолклорна музика, тя по особен начин ги привлича със своя естетически заряд, емоционално въздействие и комуникативен потенциал за установяване на връзки с повече хора и формиране на междуличностни отношения.

Принципите на звуковата организация са обективна предпоставка за **естетическо оценностяване на българската фолклорна музика** от чужденците, които я харесват, защото я определят като красива: „*Фактът, че толкова много хора проявяват траен и упорит интерес към българския фолклор, се дължи главно на неговата властна красота*“ (Форсайт, 1987: 80).

Подобно виждане поставя ударението върху естетическия характер на българската фолклорна музика, която провокира свободата на творческото вдъхновение у всички нейни изпълнители, формиращи културна общност, проявяваща се в общия интерес към тази музика. Българският фолклорен звуков материал като форма придобива за чужденците значение на естетическа ценност, което Тимоти Райс с основание привежда като аргумент за широкото разпространение и популярност на българската музика и танци извън България: „*Българската музика и особено танците са учудващо разпространени в Западна Европа и в Северна Америка, особено между млади интелектуалци и студенти. Не мога да обясня точно защо, но вероятно това се дължи на сложната им форма, която привлича*“ (Райс, 1991: 116).

Това ценностно отношение към българския фолклор и разнообразните музикалнофолклорни стилове, в които намират израз една особена естетическа чувствителност и усетът към съчетаване на определени звуци, е посочено от Марта Форсайт: „*Откъде се взема целият този ентусиазъм за българския фолклор у хора, които нямат други връзки с България? Най-главната причина*

е самата жизненост, енергия и красота на фолклора, стар и същевременно вечно млад. Асиметричните ритми на музиката и танците, непривичните за нас интервали на двугласното пеене и бурдонните хармонии, богатството на мелодиката и орнаментациите, сложните стъпки на хората – те сякаш сами ни предизвикват да ги учим, наподобяваме и възпроизвеждаме, което е източник на голямо удоволствие“ (Форсайт, 1987: 81). Вероятно с тази естетическа чувствителност на почитателите на българския музикален фолклор е свързана тяхната отвореност към учене, възпроизвеждане и преживяване на фолклорната музика от България, на която те придават нови значения.

Интерпретациите на чужденците уплътняват българските фолклорни музикални форми и стилове със специфично съдържание, с ново усещане и разбиране за тази музика. Тези интерпретации водят до експериментално навлизане в нова сфера, до изобретяване и преструктуриране по множество начини на българската фолклорна музика и нейното утвърждаване извън границите на България. В комплексния процес на естетическа оценка и претворяване на българската фолклорна музика в отделни случаи се наблюдава „асимилиране на народната традиция“: *„Пример за това е една група народни музиканти от Ирландия, които просто вземат една българска песен и я изсвирват в техен стил с техни народни инструменти. Това съчетание на българската и ирландската музикална традиция е естествено в много отношения, тъй като двете традиции имат много общи отличителни черти: и двете са жизнени и в способните ръце на изтъкнати музиканти на ирландските и родопските гайди звучат забележително сходно. (...) Тези прилики привличат много ирландски музиканти към българската музика. Те откриват, че единственото нещо, което им липсва, са българските асиметрични тактове, и ги усвояват“* (Райс, 1991: 116–117).

Българската фолклорна музика е способна да предизвиква **широк спектър от емоции** у своите почитатели и ценители от чужбина. Това е субективна предпоставка за нейната притегателна сила. Българските фолклорни звукови конструкции предизвикват сред ценителите от чужбина фундаменталния емоционален и оценъчен отговор харесване. По този начин специфичните български културни и акустични сигнали осигуряват нова смислова и емоционална перспектива за задоволяване на определени индивидуално диференцирани емоционални потребности.

В разкази на мои чуждестранни събеседници се очертава цяла палитра от изпълнени с емоции впечатления от българския музикален фолклор. С известни вариации чужденци, участници в българската музикалнофолклорна сцена, споделят разнообразни емоционални реакции, провокирани от българската народна музика – от *„кара те да плачеш“*; през *„говори на много важно, дълбоко ниво“*; до *„просто я обичам“* (Пейчева, 2008: 534). Тези емоционални реакции подсказват, че съприкосновението с българската фолклорна музика е тайнство, което е трудно за рационално обяснение. Може да се каже, че дързостта, с която чужденците разработват изпълняваната от тях българска фолклорна музика, произтича от собствените им емоционални потребности от любов, принадлеж-

ност и човешка топлинa. Това се онагледява от думите на американка, която от дете пее български народни песни: *„Първият път за мене беше, като ги слушах вкъщи. Нямахме нищо странно, нищо езотерично. По-късно аз започнах да разбирам естетиката, думите – има душа, има любов, има живот, има история в тези песни. (...) Да, първо само музиката усецах. (...) Като форма, топлинa. Като семейството“* (Пейчева, 2008: 534).

Чужденците реагират емоционално на българската фолклорна музика, защото разпознават в нея интензивен емоционален заряд. За него говори английска изпълнителка: *„...Тя е много интензивно, емоционално заредена музика. А и тази музика говори, поне аз така я чувствам. (...) Българската музика ми говори“* (Пейчева, 2008: 533–534). Тук не се казва какви емоционални състояния изживяват чужденците в отговор на непосредственото сетивно-емоционално въздействие на българското музикално-фолклорно звучене. Може само да се предполага, че хората изпитват разнообразни емоции (позитивни, негативни, смесени), докато се наслаждават на звучащата музика.

Българската фолклорна музика се цени и заради силата на нейния **комуникативен потенциал**. Тази музика има способността да предава важни послания, да задвижва представата, че човек не е сам в преживяването си, да изгражда устойчиви връзки между човека и общността и може да задоволява базовата човешка потребност от свързване. Тя създава усещане за връзка с другите и дава възможност за преживяване на едно хубаво чувство на социална и културна сплотеност, заедност и съпринадлежност. Музиката е схващана като комуникативен посредник, с възможности да създава живо единение между хората: *„...Дава много силно чувство за community. Самата музика го дава. Дава и чувство за самоизразяване“* (Пейчева, 2008: 536).

Свирачи и певци от чужбина говорят за потенциала на музикалния фолклор от България да поражда и стимулира социално взаимодействие, взаимност и сливане, комуникация и интеграция на равностойни и равноправни партньори, да изгражда „групи по влечение“ (affinity groups), да прави човешката заедност възможна. Комуникативният потенциал на българската фолклорна музика има практическо значение за живота на свързаните с нея не-българи. Ценителка на българския фолклор от САЩ разказва за един от начините, по които това се осъществява: *„Важно е, че това е едно място, където хора могат да се срещат, да общуват. Това има голямо достойнство като място на общуване на хора. Особено за хора, които малко са по-притеснени, не им е удобно много-много да приказват с хора – могат да идват, да не кажат нито една дума, просто да играят. Да танцуват, да стоят близо до други хора, да им хващат ръцете“* (Пейчева, 2008: 535). Очевидно е, че българската фолклорна музика създава условия за свързване и единение на хората чрез общуване и за изграждане на социални връзки, които носят взаимно удовлетворение и стимулират човешки осмислени субектни отношения. Този тип взаимно укрепващо взаимодействие се проявява в контекста на груповото преживяване, при което всеки участник може да се възползва от общите ресурси на пеещата, свирещата и танцуващата група.

Една от съществените причини за масов интерес към музикално-танцовия фолклор от България е хорото с неговите специфични движения и колективистичен дух. Хорото като традиционна танцова практика елиминира чувството на изолация, създава ритмично пулсираща социалност и е схващано като устойчив образ на заедност и хармонично сливане. Хорото се възприема като организираща форма на установен порядък за „естествено свързване“ и сближаване в общ контекст с други хора. На хорото личността се влива в човешката общност и може да се отъждестви с групата. През хорото се завихря енергията на цялата общност. В тази връзка Тимоти Райс изтъква, че на хорото усещането за изолация изчезва и се активира чувството за връзка с другите чрез участие в танцуващата група: *„превзходната организация на танца и възможността да бъде преподаван без сексуални импликации, без партньор. Българските танци (...) откриват нови възможности за малък брой интелектуалци, вероятно отчуждени от популярната масова култура с нейните импровизирани, с доминираща сексуалност танци“* (Райс, 1991: 116).

На хорото играчите се обединяват в един порив, устрем, ритъм. Хванатите един за друг танцьори генерират особена ритмична енергия, която организира общия стремеж на хората към изграждане на общности, основани върху споделени естетически ценности и преживяване на взаимност. Хорото се вкоренява в общностите, които живеят извън България, като източник на действена сила, топла и жива човешка връзка, равнопоставеност и взаимно разбиране в между-човешките отношения, удовлетворение и сигурност.

Заклучение

В обобщение, интерпретираната от чуждестранни изпълнители фолклорна музика от България е резултат от сложен процес на развитие и видоизменение. Всяко отделно музикално изпълнение е както свободно индивидуално проявление на сърдечни страсти и чувства, така и едно ново определяне на специфичната изразителност на тази музика, и ново виждане за нея. Мотиви от българската фолклорна музика се вплитат и в класическата, и в попмузиката – появяват се във филмова музика и в творби на популярни рокгрупи посредством колажни техники (Райс, 1991: 117). В хода на този интензивен интонационен обмен българската фолклорна музика придобива автономност спрямо българската историческа и етнокултурна среда, която я генерира. Реконтекстуализирана и пренесена в други светове/реалности, обновена през безброй творчески актове, преобразената българска фолклорна музика губи своята здрава обвързаност с българската социална, културна, етническа и/или национална група и се превръща в множество нови раздробени музикално-културни практики и стилово-жанрово-репертоарни форми.

Чужденците, които са запалени по изучаването и изпълнението на българска фолклорна музика, се превръщат в посланици на българския музикален език. Ефектите от техния опит върху музиката от България водят до трансформации в

специфичните особености на българския фолклорен звук. Осезаемо се разчупват, преодоляват и загубват основополагащи за класическата българска музикално-фолклорна традиция средства, форми, вътрешен строеж, социално функциониране и смислови рамки. В този преобразуващ процес на пробив в един установен порядък се разгръщат различни стилистични, жанрови и репертоарни изкази. Традиционните конструктивно-интонационни връзки на фолклорната музика от България се уплътняват с нови звукови съдържания. Включена в нови локуси и исторически контексти, българската фолклорна музика се отдалечава от своята естествена социокултурна среда. Така се подсилва тенденцията за нейното разстройване и смислово дестабилизиране според представите на непосредствено свързаните с нея не-български изпълнители. Във връзка с промяната в структурата, обществените функции и значенията на българската фолклорна музика, изпълнявана от чужденци, нейна ценителка от САЩ обръща внимание на въпроса за измененията и отклоненията от българските традиции: *„Ние взехме традициите от България и малко ги сменихме. Ние слагахме и нашите значения. Това няма същото значение за нас както има за вас, нали. Но все пак за нас има дълбоко значение. И според мен това не е някакво развращение на музиката. То е просто неизбежно. Това винаги се случва – когато музиката отива в някакъв друг контекст, тя добива някакъв нов смисъл. Аз мисля, че това не е лошо, че ние сме сложили някакъв нов смисъл“* (Пейчева, 2008: 528).

Както става ясно, чрез разнообразни конкретни интерпретации и метаморфози фолклорната музика от България не само поема разпадането на наслоени през вековете културни смисли, но и се обогатява с привнасяне на други смисли. В това преплитане на смислови разпади и съзидателни оживотворявания *„поклонниците на българския фолклор“* вдъхват нов живот на българската фолклорна музика, донасят я като културно преживяване до разнообразни публики и я утвърждават като значим и ценен обект. Това е описано от Марта Форсайт: *„А дали този интерес у нас има някакво значение за самата България, за българския фолклор? Първо и най-очевидно, това е популяризиране на България в САЩ. Този интерес помага на американците да се запознаят с България и нейната култура и създава приятелски чувства към тази страна. Можем да го разглеждаме и като израз на уважение и възхищение към един фолклор, оцелял като жива (и естествено променяща се) традиция в продължение на толкова векове въпреки чуждото владичество. Безспорно това е и един от начините, по които богатите традиции на българския фолклор – дори и в един, тъй да се каже „замръзнал“ вид, извън контекста си и родната си страна – продължават да живеят, да привличат млади и стари и да заемат значително място в живота и сърцата на обикновените хора“* (Форсайт, 1987: 81).

Споделянето на практическия опит, личните свидетелства и емоционалните автобиографични спомени на *„поклонници на българския фолклор“* разкриват, че тяхната посветеност е вживяване, преживяване, породено от съприкосновението с българската фолклорна музика.

Тази музика е една от силните страсти в живота на чужденците, които я изпълняват и трансформират със свобода и живо въображение, смесвайки я с други форми на музикално интониране. Чрез подобно преоткриване и преобразяване те дават интересни творчески резултати и придават значимост на красотата на нейната звукова палитра – както чрез социално преживяване, така и чрез лично вътрешно изживяване. Представените активности на посветените в българската фолклорна музика чужденци водят до създаването на нови жизнеспособни перспективи за нейното обновяване и възраждане на различни местни и международни сцени.

Литература

- Абрашева, С. (1974) *Български народен двуглас*. София: Издателство „Наука и изкуство“.
- Джиджев, Т. (1998) *Българската коледна песен в теоретичен и сравнителен план*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“.
- Джуджев, Ст. (1980) *Българска народна музика*. Т. 1. София: Издателство „Музика“.
- Димов, В. (2008) „From Balkans with Love“. Още нещо за балканските страсти в world music. – В: *Изкуствоведски четения*. София: Институт за изкуствознание, с. 226–235.
- Захаријева, С. (1987) *Свирачът във фолклорната култура*. София: Издателство на БАН.
- Кауфман, Н. (1968) *Българската многогласна народна песен*. София: Наука и изкуство.
- Кацарова, Р. (1981) Нашата съвместна работа. – *Българско музикознание*, 5(3), с. 6–14.
- Луканова, Г. (2017) Хорът към българската църква в Берлин и Хор „Bulgarian Voices Berlin“. Репертоар, участия, поддържане на национална и културна идентичност. – В: Борисова, М., Гергова, Я. (отг. ред.) *Българи в чужбина, чужденци в България. Институции, организации, общностен живот*. София: Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей – БАН, с. 175–181.
- Пейчева, Л. (1991) Фолклорно знание за музиката (По материали от Кюстендилско и Станкедимитровско). – *Български фолклор*, 17(1), с. 15–26.
- Пейчева, Л. (2004) Отношението чужденци – български музикален фолклор (Размисли върху идентичността). – *Български фолклор*, 30(1–2), с. 113–125.
- Пейчева, Л. (2005) Песен синур няма (Изборът на чужденците: властната красота на българския музикален фолклор). – *Българско музикознание*, 29(3), с. 88–120.
- Пейчева, Л. (2007) „Пея и ми гърлото дрънка“: орнаментални явления във фолклорното пеене на Средна Западна България. – *Български фолклор*, 33(4), с. 68–76.
- Пейчева, Л. (2008) *Между Селото и Вселената: старата фолклорна музика от България в новите времена*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“.
- Пейчева, Л. (2008а) Безмълвно ли е „безмълвното“ музикално знание. – *Българско музикознание*, 32(3–4), с. 116–138.

- Пейчева, Л. (2013) Фолклорно пеене в културен контекст. – *Българско музикознание*, 37(3–4), с. 227–240.
- Пейчева, Л. и Димов, В. (1993) „Другите в „мистерията“ (Наблюдения върху българска народна музика, интерпретирана от чужденци във фонотеката на Българското национално радио)“. – *Балканистичен форум*, Благоевград, 1, с. 39–45.
- Пейчева, Л., Димов, В., Кукудов, Г. (2021) *С хоро и песен, с перо и слово: 120 години от рождението на Райна Кацарова*. София: Издателство „СИМЕЛПРЕС“.
- Райс, Т. (1991) Българският фолклор в Северна Америка. – В: Иванова, Р (отг. ред.) *Проблеми на българския фолклор. Том девети. Фолклорът и съвременният свят*. София: Издателство на Българската академия на науките, с. 115–118.
- Стоин, В. (1956) *Българската народна музика*. София: Държавно издателство „Наука и изкуство“.
- Стоин, Е. (1981) *Музикалнофолклорни диалекти в България*. София: Издателство „Музика“.
- Тодоров, Т. (1981) *Българската музикална фолклористика до 9.IX.1944*. София: Издателство на БАН.
- Форсайт, М. (1987) Интерес към българския фолклор в САЩ. – *Български фолклор*, 13(1), с. 79–81.
- Христов, Д. (1967) *Музикално-теоретическо и публицистическо наследство*. Т. 1. София: Българска академия на науките.
- Христов, Д. (1970) *Музикално-теоретическо и публицистическо наследство*. Т. 2. София: Българска академия на науките.
- Buchanan, D. (2006) *Performing Democracy: Bulgarian Music and Musicians in Transition*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Forsyth, M. (1996) *Listen, Daughter, and Remember Well...* Sofia: St. Kliment Ohridski University Press.
- Messner, G. (2013) *Do They Sound Like Bells or Like Howling Wolves?: Interferential Diaphony in Bistritsa*. Frankfurt, M.: Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag Der Wissen.
- Peycheva, L. (2011) Lexicon of local terminology on multipart singing in Bulgaria: Shoppe region (Middle-West Bulgaria). – In: Ahmedaja, A. (ed.) *European Voices II: Cultural Listening and Local Discourse in Multipart Singing Traditions in Europe*. Wien: Bohlau Verlag, pp. 263–315.
- Rice, T. (1994) *May It Fill Your Soul: Experiencing Bulgarian Music*. Chicago: University of Chicago Press.
- Silverman, C. (1996) Music and Marginality: Roma (Gypsies) of Bulgaria and Macedonia. – In: Slobin, M. (ed.) *Retuning Culture: Musical Changes in Central and Eastern Europe*. Durham and London: Duke University Press, pp. 231–253.

Проф. д. изк. Лозанка Пейчева
 Институт за етнология и фолклористика
 с Етнографски музей
 Българска академия на науките
 София 1000, България
 lozanka.peycheva@gmail.com

**Българската култура
в академичните курсове в Чикагския университет в САЩ**

Ангелина Илиева

**Teaching Bulgarian
Culture in Undergraduate Courses at the University of Chicago**

Angelina Ilieva

Abstract. In this text, I discuss my experience teaching Bulgarian literature, history, and culture in classes offered by the Department of Slavic Languages and Literatures at the University of Chicago, USA. I have included Bulgarian materials in translation in thematically organized courses on magical realism, on the construction of national identities in the Balkans, on the immigrant experience, on the images of the Balkans and the West, Balkan folklore, Bulgarian literature, and others. In these classes, we compared the Bulgarian texts with similar material, also in translation, from other countries in our region. I also discuss experiential learning, such as participation in a folk-dance workshop, and visits to a Bulgarian restaurant and Bulgarian cultural space in Chicago, possible because of the presence of a large Bulgarian community in the Chicago area. I briefly mention the visiting lectures and guest events by Bulgarian intellectuals I have hosted at the University over the years.

Keywords: Bulgarian culture in foreigner academic courses, Bulgarian in university education in the USA, Chicago, student reactions

Преподавам в Катедра „Славянски езици и литератури“ в Чикагския университет (University of Chicago) от 2006 г. От самото начало задачата ми беше да преподавам не само българска, но и балканска, а после и руска литература. Затова повечето ми курсове са сравнителни и всички материали са в превод на английски, което от своя страна означава, че изборът е ограничен в рамките на съществуващите преводи¹.

Водя само факултативни курсове, а не задължителни. До известна степен това се дължи на американската система на следгимназиално образование, в която много студенти се приемат в даден университет, без да са определили

¹ Затова съм безкрайно благодарна на преводачите Анжела Родел и Изидора Анжел за преводите им на съвременна българска литература. От по-ранните преводачи – на Маргарита Алексиева.

предварително какво искат да специализират и опитват различни програми, докато разберат те самите какво ги привлича. Освен това, когато вече е избрана специалността, задължителните курсове са по-малко и студентите имат по-голяма свобода да подредят програмата си според своите индивидуални интереси.

Предполагам също е известно, че за всички преподаватели в американските университети е важен броят на студентите, които се записват в предложените курсове – това е начинът да се демонстрира пред администрацията, а и пред света, че се проявява интерес и затова трябва да се поддържа този раздел знание, и пр. Затова се налага да се търсят модели на преподаване и на представяне на материала по начини, които да заинтригуват младите хора, пред които се предлага безкраен избор.

В тази ситуация установих, че поне в Чикагския университет повече интерес представляват тематичните курсове, а не обзорните. Например в курс по магически реализъм на Балканите и Източна Европа се записват 15 – 30 студенти, докато в курса по съвременна българска литература – трима, като и тримата са израснали в семейства на емигранти от Източна Европа – България, Украйна и Русия.

Български материал включвам в почти всичките си курсове, дори в някои случаи съм търсила тематични възможности, за да мога да преподавам определени текстове. В курс за историческите промени на идеалите за жена и мъж, например, четохме разкази на Йордан Йовков, „Железният светилник“ на Димитър Талев, „Пътуване към себе си“ и стихотворения на Блага Димитрова², разкази на Здравка Евтимова, „Естествен роман“ и стихотворения на Георги Господинов. За мен като човек, който е израснал с разказите на Йовков, беше много изненадващо, че американските студенти категорично отказаха да се впечатлят от фаталната красота на Албена и не се поддадоха на чара ѝ. След време осъзнах, че моделът за моралност и любов в съвременната американска култура предубеждава студентите и те реагират отрицателно на това, което наричат „фаталистично отношение към живота“. Всички останали български произведения в този списък, обаче, бяха много добре приети, особено съвременните – тези на Блага Димитрова, Здравка Евтимова и Георги Господинов.

Тъй като приемът на творбите на Георги Господинов и Здравка Евтимова извън България е много по-добре известен, ще спомена накратко за възприемането на романа на Блага Димитрова „Пътуване към себе си“. Разбира се, предварително запознавам студентите със социалните и идеологическите промени в българското общество след 1944 г. Необходимостта да се намери нов, съвременен социалистически модел за работа и битие на жената, от една страна, и търсенето на традиционните модели в личните отношения, от друга страна, особено интригува студентите. Самото повествование също ги завла-

² Така също четем работата на професор Весела Кацарова, която сравнява Блага Димитрова с писателки в англоезичната литература.

дава с „женското“ нехронологично писане, потока на съзнание и с емоционалния си заряд. В тази връзка обсъждаме много въпроси за моделите и идеалите за мъж и жена в социалната и домашната сфера по време на социализма и след промяната.

От българските текстове студентите в курса за националната идентичност на Балканите четат „Време разделно“ на Антон Дончев. Този роман, разбира се, предизвиква много емоционални реакции, което е и моята цел като преподавател. След като студентите се обвържат емоционално с темата, обсъждаме въпросите за историческите мистификации на XIX век (включително и чешките мистификации), историческите митологеми, които емоционално обвързват националното самосъзнание с историческата травма, а също и начина, по който прочитът на романа се променя от контекста на събитията през 1984 г. В тази връзка разглеждаме два текста на Азиз Назми Шакир-Таш, който с интензивна емоционалност разказва за преживяванията си като дете по време на Възродителния процес. През 2020 г. Азиз Шакир-Таш се включи дистанционно за разговор със студентите. Те подхождаха към тази среща с голям интерес, задаваха умни и обмислени въпроси, свързани с текстовете му за Възродителния процес, но също и за преводаческата му дейност, за романтично поетизираната обич към Родопите. Връзката с планината е много силно изразена и в романа „Време разделно“ на Антон Дончев; тук студентите забелязаха подобна силна връзка и в текстовете на Шакир-Таш.

Завършваме триместъра с обсъждане на творби, които осмиват фалшивия патриотизъм. В тази връзка четохме откъси от „Мисия Туран“ на Алек Попов, още преди романът да бъде публикуван в САЩ³. Авторът дори ни гостува през 2022 г. и разговаря със студентите⁴. Книгата още не беше изцяло преведена, затова студентите четоха само някои преведени откъси, които Алек Попов предостави⁵. Тъй като основната линия на курса разглежда начините, по които историческото минало се залага в основата на наратива за национално самосъзнание, сатирата на Алек Попов много им допадна, особено начинът, по който показва абсурдността на комерсиализирания, показан патриотизъм.

По тематиката „балкански хумор“ разглеждаме анекдоти, откъси от филма „Хитър Питър“ и разкази на Елин Пелин. Хуморът, разбира се, се превежда и разбира трудно. Филмът онагледява някои анекдоти, които студентите вече са чели, и по този начин им помага да ги разберат. Прави им впечатление акцентът върху социалната несправедливост както във филма, така и в разказите на Елин Пелин.

³ Всеки път, когато са включени тези произведения, има студенти, които пишат курсови работи по някое от тях и разработките в редица случаи са много силни.

⁴ За тази възможност трябва да благодарим на организаторите на Българския културен център в Чикаго „Магура“ и особено на Ваня Креймър, с която най-много работих.

⁵ С много тъга пиша за тази среща. Не си представях тогава, че толкова скоро след това ще загубим блестящия сатирик.

В курса за Западна Европа и Балканите се запознахме с откъси от пътеписа „До Чикаго и назад“ и с книгата „Бай Ганьо“⁶ на Алеко Константинов, с откъси от романа на Алек Попов „Мисия Лондон“ и гледахме едноименния филм на режисьора Димитър Митовски. Тук следва да спомена, че Чикагският университет е основан малко преди Световното изложение, заради което през 1893 г. Алеко Константинов пътува до Чикаго, и се намира практически на неговата територия. Лавката с български сувенири, в която писателят първо вижда бай Ганьо Сомов, е била разположена в непосредствена близост до Университета. Отчасти поради това, през 1993 г. Българското посолство във Вашингтон дарява на Университета бюст на Алеко в чест на годишнината от неговото пътуване. Бюстът е изложен на втория етаж на университетската библиотека⁷. Така студентите, които четат Алековите произведения, получават задачата да разгледат бюста в библиотеката⁸.

В курса по магически реализъм от Източна Европа включих разкази на Здравка Евтимова, филма „За къде пътувате?“ на Рангел Вълчанов, романа „Физика на тъгата“ на Георги Господинов, а също разказа „Сляпата Вайша“ заедно с филма на Тео Ушев. Реакциите на студентите към всички тези произведения са винаги много положителни, често младите хора предлагат много внимателни и проникателни прочити. Времето, времетраенето, усещането за това как протича времето стават теми на дискусия.

Разкази на Мирослав Пенков и откъси от романа му „Щъркелите и планината“, филмите „Писмо до Америка“ на Иглика Трифонова и „Светът е голям и спасение дебне отвсякъде“ на Стефан Командарев, както и текстове на Юлия Кръстева и Цветан Тодоров анализирахме в курса за съдбата и преживяванията на емигрантите. Филмите „Козият рог“ (режисьор Методи Андонов), „Крадецът на праскови“ (режисьор Вьло Радев), „Оркестър без име“ (режисьор Людмил Кирков), „Дзифт“ (режисьор Явор Гърдев) представяха България в курса за балкански филми. Освен това режисьорите Весела Казакова и Мина Милева ни гостуваха с прожекция и представяне на филма „Жените също плачат“ през 2022 г. В курса за културните различия в разбирането и очакванията от приятелството и любовта студентите четеха есета и стихотворения на Иван Ланджев, гледаха филма на Иван Андонов „Вчера“ и научиха за съдбата на бъл-

⁶ Преводът на английски на „Бай Ганьо“ е плод на дългогодишни усилия и съвместна работа на няколко лингвисти под ръководството на Виктор Фридман, професор от Катедрата по лингвистика в Чикагския университет. Резултатът е много четим и добре пресъздава иронията и общия тон на Алековото повествование.

⁷ През 2017 г. българската общност, със съдействието на университетския Център за изследвания на Русия, Източна Европа и Евразия (Center for East European, Russian and Eurasian Studies), проведе в библиотеката честване на 120-годишнината от смъртта на Алеко.

⁸ През една от изминалите години бивш студент беше включил задачата да посетят бюста на Алеко, заедно със задачата да намерят превода на „Бай Ганьо“ в библиотеката, в „пътеводител“ на Университета, който новопостъпилите студенти попълват, за да се запознаят с района.

гарските евреи от книгата на Цветан Тодоров „Крежкостта на доброто“. Работата на Цветан Тодоров обсъждахме също в контекста на чешкия филм „Трябва да си помагаме“ на режисьора Ян Хребейк.

В рамките на курса „Източноевропейците в Чикаго“ четохме откъси от романа „Бизони край Дунава“ на Симеон Гаспаров. През 2019 г. във връзка с този курс организирахме театрална среща с четирима режисьори от Балканите с дългогодишна кариера в театралния живот на Чикаго, между които бяха българите Ясен Пеянков (ръководител на театралната програма в Университета на Илинойс в Чикаго, съосновател на Европейската репертоарна компания в Чикаго, член на ансамбъла на един от най-добрите театри в града *Steppenwolf*) и Златомир Молдовански, който тогава беше художествен директор на театралната група „Розова долина“ в Чикаго. Разговорът беше изключително интересен и показва до каква голяма степен режисьори и актьори от Източна Европа внасят кипяща енергия в театралния живот на града.

Във връзка със същия курс за „Източноевропейците в Чикаго“ направихме екскурзия до „българския квартал“ в чикагските предградия: посетихме българския ресторант „Механата“ близо до Чикаго, българския магазин „Малинчо“ и българския културен център „Магура“. Студентите, разбира се, бяха възхитени от храната и много се впечатлиха от предприемаческите способности на собствениците на магазина и от будителския дух на организаторите на културния център. Двама от студентите дори интервюираха някои от българите, с които се срещнаха там, и изготвиха кратък репортаж. „Българската“ екскурзия бе допълнена и от факта, че транспортът до „българския“ район бе осигурен от българска автобусна компания с български шофьор⁹.

Водила съм само един курс по съвременна българска литература и култура в превод (за който вече споменах по-горе). Поради факта, че в този курс се бяха записали само трима студенти, избрахме заедно кои произведения да включим в програмата. Четохме разкази на Здравка Евтимова, „Физика на тъгата“ на Георги Господинов, „Захвърлен в природата“ на Милен Русков, „Кратка повест на срама“ на Ангел Игов, „Невидими“ на Наталия Делева и „Една и съща нощ“ на Христо Карастоянов. За съжаление, установих, че романът „Една и съща нощ“, който аз считам за прекрасен, бе прекалено труден дори за студенти, които познават историята на Източна Европа. Разработихме допълнителни текстове за историческия контекст и биографията на Гео Милев, с повече обсъждане на историческите моменти, в които се разглежда животът му. Разбира се, опитахме се да четем и поемата „Септември“. Считам, че след допълнителната работа студентите успяха да оценят дълбочината на романа „Една и съща нощ“. След като те се запознаха с текстовете, организирахме среща с Изидора Анжел, преводач от български, която живее в Чикаго и бе получила престижна национална премия, за да продължи работата си по превода на „Остайница“ на Рене Карабаш.

⁹ Организаторите от Университета бяха толкова доволни от автобусната компания, че я избраха за една от преференциалните, обслужващи учебното заведение.

Водила съм курсове по български език на различни нива – като допълнителни, на индивидуално обучение, когато е имало студенти, които са проявявали интерес – предимно деца на българи емигранти. През последните години се спрях на учебниците от поредицата „Здравейте“ на Галина Куртева, Кръстинка Бумбарова и Стефка Бъчварова. За съжаление, повечето пъти студентите нямат възможност да закупят учебника, затова копирам за тях страниците, върху които работим, но става въпрос за един-двама души.

Един от любимите ми курсове е по балкански фолклор за начинаещи, който вода всяка година вече от 15 години и в който студентите се запознават с материали от българския фолклор – директно и индиректно – в превод, наред с подобни материали от други области на Балканите. В курса се записват студенти, които се интересуват от фолклор, народни приказки, антропология, както и младежи с произход от Балканите. Курсът е сравнително малък – между 10 до 30 студенти. Започваме с изясняването на въпроси като например къде се намират Балканите, какво представлява фолклорът, какви са митологичните, лингвистични и религиозни традиции, които са в основата на този фолклор, какви са принципите, по които ще го разглеждаме в курса. Използвала съм два преводни източника: „Български народни приказки“ (Bulgarian Folktales) на Асен Николов и сборника „Монумента Българика“ под редакцията на Томас Батлър. Студентите четат различни песенни и приказни текстове: „Грозданка и слънцето“, „Неродена мома“, „Тримата братя и златната ябълка“, баладите за „Лазар и Петкана“ и за „Зазиданата вградена невеста“, заедно с варианти от други балкански страни. Започваме с по-лесноразбираеми приказки, например за трудолюбието и за това да не се оплакваме, което студентите много бързо схващат, защото, в крайна сметка, това са ценности в повечето култури.

В останалата част на този курс материалът е организиран предимно около двете основни събития в живота – женитбата и смъртта. По отношение на женитбата, разбира се, четем за Грозданка и Слънцето – след като прочетат текста, се започва търсене на логика: какво научават – за детската смъртност, за вярата, че името може да изплаши и отблъсне лошите сили, че във фолклорната традиция е разпространена вярата, че хората непрекъснато са заобиколени от добри и лоши сили и трябва да се научат как да обезвредят едните и да благодарят на другите, и пр. Освен това научават за празниците около Гергьовден¹⁰ като митично посрещане на пролетта, за различните начини на избиране на мома или момък, за остатъците от митичната вяра в Слънцето като божество, ролята на майката в сгодяването, за говеенето на младата булка... След това правим сравнение с две други приказки, не песни, от Гърция и Словения, в превод, които имат много общи елементи, но и третират въпроса за открадването на момата по много различен начин и където момата се превръща в лястовица.

¹⁰ Тим Райс – вж. по-долу – е приложил запис на песен за люлките.

Студентите са пленени от въображението на разказвачите, от причудливите светове, които обитават героите. Но пък, от друга страна, им е трудно да се съгласят със съдбата на откраднатата от Слънцето Грозданка, както и с жертвеността на зазиданата невеста. Трудът на професор Мария Тодорова за структурата на семейството на Балканите, заедно с други исторически и етнографски изследвания, позволява на студентите да си създадат по-ясна представа за битието на обикновените хора – създатели на нашия фолклор.

Българският материал е добре застъпен и в уроците за традиционното отнoшение към смъртта и конкретно за вампирите – тема, която живо интересува американските студенти. Едно от сравнително новите изследвания за фолклорните предания за вампири е на Брус Маклеланд и е основано предимно на архивен материал от България. Обикновено студентите са много впечатлени от това колко различни са фолклорните разбирания за вампири на Балканите в сравнение с образите, създадени от литературни произведения.

Компонентът, който е най-интересен и за мен, и за студентите, са така наречените моменти на научаване чрез правене или чрез преживяване, което, в контекста на курс по фолклор, е изключително подходящо, разбира се. Например разказвам им за мартениците, научавам ги как да приготвят най-обикновените мартенички, които да вържат на ръка, след което си ги изработват, намислят си желанието, после чакаме дърветата в двора на университета да цъфнат и си връзват мартеничките на клончетата.

Един от компонентите на „обучението чрез преживяване“ е задължително „изпълнение“, което студентите трябва да направят пред колегите си – да се изпълне песен, да се разкаже приказка, да се изпълни на някакъв инструмент мелодия, да се усвои донякъде някакъв занаят, да се сготви балканско ястие... И така всеки намира нещо, което му е интересно. Най-често носят ястия и разказват как са ги приготвили, но също така е имало музикални изпълнения, изиграни народни танци, разказани приказки. Наред с това студенти са изработвали дървена лъжица, изплетена плетка, изтъкана малка пътечка, бродерия, кукерски маски, грънчарски изделия. Трябва да поясня, че народните традиции на Балканите са приемлив източник за тези изпълнения.

Разделът за народна музика и неравноделните ритми е съставен почти изцяло от български материал. Американският етномузиколог Тим Райс представя народната музика на България в две прекрасни изследвания: „Музика на България“ и „Да ти напълни душата“. В последното Райс разказва за опитите си да се научи да свири на гайда в България. Опитите му се увенчават с успех, а в процеса той научава много за естеството на народната свирня и обяснява неравноделните тактове като комбинация от „кратки“ и „дълги“ стъпки. Пише също така за разликата между процеса на усвояване на музикален инструмент в академична среда със структура на обучение при моделите на класическата музика и процеса на учене и обучение при самородните музиканти, които стават майстори с гледане, слушане, имитация и практика – за това как самоуките музиканти, поне в миналото, са се научавали от гледане и слушане, а не с помощта

на учители. Той разглежда фолклорния процес многопластово – умствените навици на един самоук музикант, ролята на песните и танците в едно малко село, разпределението на очакванията към мъже и жени. Тим Райс е приложил към книгата си прекрасни записи на гайдаря Костадин Варимезов и певицата Тодора Варимезова, които студентите слушат с голям интерес. Дона Букианан, също етномузиколог, има изследване за историята на професионалните ансамбли и училища за народни танци и музика в България, от което студентите научават още подробности за народната музика. И разбира се, слушат и гледат изпълнения на народни песни и танци.

Особено ценен материал за курса по фолклор ми бе предоставен от Джон Куо (1949 – 2023) – американец, любител и познавач на българската народна музика, майстор играч на балкански народни танци на изключително високо ниво. Джон разказва как като студент в Чикагския университет минава край една зала и чува българска народна музика, която го удря „като гръм“. Влиза в залата и така става един от най-ранните членове и по-късно дългогодишен съдиректор на ансамбъла „Балкански игри“. Ансамбълът е създаден в Университета, но по-късно се изтегля в район на Чикаго, където има повече емигранти от Източна Европа. Този ансамбъл е уникален с това, че беше ръководен от американец, роден в Хонконг, който не беше свързан по произход с Балканите, но въпреки това знаеше повече за нашата музика от много от нас, представяше и преподаваше музика и танци на любители не само от една страна, а от целия географски регион. Според близките му той е бил особено горд от това, че много години е обучавал множество емигранти от Хърватия, България, Северна Македония и Сърбия на народни танци и фолклор¹¹. Смятал е, че обединяването на всички тези различни групи чрез общите им фолклорни традиции е неговият принос към мира чрез танца.

Когато Джон Куо научи, че започвам преподаването на балкански фолклор, ми предостави запис на „Балкантон“ на пресъздаване на тракийска сватба от Държавния фолклорен ансамбъл „Филип Кутев“, заснето през 1971 г. в град Копривщица.

И последно, и най-интересната част – студентите имат обучение по народни танци: Джон Куо и съпругата му Галя Милушева-Куо, съдиректор и преподавател в ансамбъла, която израства в България с народни танци и е била член на ансамбъл „Пиринци“ в Югозападния университет „Неофит Рилски“, както и много от членовете дадоха възможност на моите студенти да изпитат фолклорната култура като жива практика и да я възприемат чрез личен опит. Джон и Галя Куо заедно с ансамбъла им изготвиха специален урок по народни танци за водения от мен курс, в който студентите първо слушаха лекция за различните неравноделни тактови размери (в анотация според класическата музика и според самородните музиканти). Джон носеше инструменти от Балканите – кавали

¹¹ Некролог вж. на <https://memorialsources.com/memorial/john-kuo> (Достъп: 30.04.2026).

от България и Македония, тъпан, тамбура, и даваше на студентите да се опитат да посвирят на тях. Освен това Галя и Джон първо предлагаха на студентите да пляска в ритъма, след което им показваха как се играе на този ритъм, и най-накрая учеха студентите как да играят няколко хора. До края на часа някои се научават да играят в ритъм някои основни, по-прости хора, като право хоро, например¹². Галя Куо винаги е облечена в народна носия, като някои от дрехите са експонирани в залата, където се провежда урокът, а в други носии се обличат членове на ансамбъла, които накрая правят кратка демонстрация на народни танци (ил. 1 и 2).

След неочакваната смърт на Джон Галя продължава всяка година да изнася урока на студентите. През 2024 г. тя предложи на студентите, които искат, да облекат носиите и така да станат живи модели по време на урока. Много скоро носиите свършиха и няколко студенти останаха разочаровани. Снимаха се многократно, разбира се, и бяха много доволни. Такъв тип преживявания са много желани и ценени от американските студенти и съм сигурна, че са разказали на приятели и в семействата си.

След урока им възлагам да напишат една страница отзив, реакция на преживяното. Много от тях говорят за необичайните ритми, но забелязват как тези ритми стават по-разбираеми чрез танците, и как самата игра, както са хванати за ръце с колегите си, създава усещане за близост и общност с другите. Помествам части от отзивите, с позволение и съкращения.

„Не умея да пея и танцувам, но въпреки това урокът беше вълнуващ! Обличането на носиите ми помогна да се потопя напълно в преживяването и се вживея в танците. Благодарна съм на Галя, инструкторката, за нейния щедър дух“ (анонимно, 2025).

„Честно да си кажа, не очаквах да реагирам емоционално на урока. Мислех, че ще бъде интересно, може би забавно, но не очаквах да ме трогне. Но урокът напълно промени разбирането ми за това какво всъщност е фолклорът. Не бяха просто стъпки, костюми или песни. Беше емоция, спомен и връзка – нещо, което усещаш в тялото си, преди дори да се опитаеш да го осмислиш с ума си. ... Обличането на дрехите, музиката, движението в ритъм – това направи текстовете, които прочетохме в час, много по-живи. Преди щях да си представя историите и песните като далечни неща, част от нечие друго минало. Но танците ме накараха да се почувствам сякаш влизам в това минало, само за миг, и го нося напред“ (анонимно, 2025).

„За мен беше трудно... дори да пляскам в ритъма. Взимала съм малко уроци по класическа музика и никога не се бях замисляла, че даже пляскане в ритъма на песен може да бъде толкова сложно“... (Мия, 2025).

¹² След внезапната смърт на Джон през 2023 г. съпругата му Галя Куо продължава да изнася урока, дори успяхме да разширим публиката, като през 2025 г. тя изнесе урок и за фолклорен курс в Северозападния университет – Northwestern University, Evanston, IL.

„Скоро обаче открих, че щом започнах да движа краката си заедно с музиката, следвайки Галя, ритмите, които в началото ми се струваха неразбираеми, изведнъж придобиха логика. Не станаха по-лесни, но някак по-смислени“ (Лео, 2025).

През 2026 г. имам задача да водя курс не по балкански, а по славянски фолклор. Планирам обаче да продължим с урока по народни танци.

Разделът за музика завършваме с филма на Адела Пеева „Чия е тази песен“, с помощта на който обсъждаме темата за противоречието между общите елементи във фолклора на Балканите и емоционалната национална обвързаност с уникалността на народния материал. Разбира се, налага се предварително да разясня много от историческия и културния контекст на филма. По време на дискусиата разработваме и моментите на провокиран отклик на интервюираните. Но най-важните изводи остават – за емоционалния аспект на националното самосъзнание и за историческото развитие на философските идеи, залегнали в едно припознаване на фолклора с нацията.

Във всички изброени курсове е имало студенти, които избират да направят допълнителни проучвания, да изнесат доклади или да пишат курсовите си работи върху български произведения. Много от тях са изключително добри. Бих могла да издам цял сборник с прекрасни разработки, написани от студенти. Надявам се, че по този начин една малка част от България ще остане жива в съзнанието на тези бивши студенти, които в бъдеще ще преоткриват нашата култура и ще предават на свои близки възхищението, което са изпитали самите те.

През годините в Университета са гостували редица български творци и мислители. Професор Красимира Даскалова ни гостува през 2014 г. Писателят Георги Господинов чете от току-що излезлия тогава превод на своя роман „Физика на тъгата“ в университетската книжарница през 2016 г. Това беше събитие, на което се стекоха толкова много хора от българската общност, че надхвърлиха всички очаквания на организаторите, залата не можа да ги побере, а книгите, които бяха предоставени за продажба, се изчерпаха. Професор Мария Тодорова изнесе лекция през 2020 г. по книгата си „Изгубеният свят на социалистите в европейската периферия“. Професор Михаела Харпър беше гост и чете лекция за „Времеубежище“ през 2024 г. През 2023 г. ни гостува за кратко професор Александър Кьосев, който в момента преподаваше в Университета „Колумбия“ в Ню Йорк. През същата 2023 г. имаме щастието поетът Иван Ланджев да гостува за пет месеца в качеството си на стипендиант по програмата „Фулбрайт“. Той изнесе няколко четения на свои творби, включително на откъси от сборника с есета „Неизбежната случайност“, която завърши тук, на територията на Университета, и чието първо представяне пред българска публика беше в българския център „Магура“¹³, благодарение на всеотдайните усилия на Ваня

¹³ Историята на културното пространство „Магура“ заслужава да бъде написана подробно. Не мога да изразя по-добре от Алек Попов своето възхищение от хората, които да-

Креймър, Надя Желязкова, Бонка Георгиева, Валя Лимов, Анжела Георгиева и Венцислав Великов. В края на четенето, след разговора с публиката, авторът за първи път видя и взе в ръце новоиздадената книга, директно донесена от летището от Николай Василев. Както вече споменах, през декември 2022 г., пак благодарение на екипа на център „Магура“, ни посети Алек Попов, който представи пред студентите „Мисия Туран“. Цвета Софрониева също чете откъси от творбите си през септември 2023 г. За 2026 г. подготвяме изложба концерт с творбите на художничката Кина Бъговска и с изпълнение на цигулка на професор Благомира Липари (ил. 3 и 4). Надявам се да имам възможност и в бъдеще да организирам подобни български изяви.

Моите лични впечатления са, че възможностите българската литература и култура да намират място в университетските програми в САЩ се увеличават. С всяка нова преведена книга и с всяко международно признание расте интересът към нашата литература. Все повече са българите преподаватели на академични позиции в хуманитарните и социалните науки, както и американски преподаватели, за които България е обект на научни изследвания. Всеки от тях по свой начин интегрира български материали в програмата си. Същевременно се увеличава броят на студентите от български произход, израснали в САЩ, които проявяват интерес към културните си корени.

В този контекст засилването на структурите, подпомагащи сътрудничество то между преподавателите от различните университети в САЩ, както и между тях и техните колеги от българските институции, би било от изключителна полза. Затова съм благодарна на Асоциацията за български изследвания (Bulgarian Studies Association), която под ръководството на Диляна Иванова Зиеске е значително по-активна през последните няколко години. Искам да изразя и специална признателност към организаторите на това издание, което оценявам като важно начинание в името на сътрудничеството.

Литература

- Вълчанов, Р., реж. (1986) *За къде пътувате?* София: Орфей.
Гаспаров, С. (2013) *Бизони край Дунава*. София: Пергамент.
Кирков, Л., реж. (2002) *Оркестър без име*. София: Аудиовидео „Орфей“.

доха живот на толкова много културни събития: „Културният център „Магура“ е пример за самоорганизация на будните българи в духа на най-добрите традиции на Просвещението. Необременена от бюрокрация, независима организация, която се ръководи от малък, изключително сърцат екип, и разчита на широка мрежа от доброволци. Тук сякаш са си дали среща най-добрите черти на американския и българския дух: липсата на предразсъдъци, предприемчивост и отвореност, неформалната празничност, любопитството и съзнанието за културна принадлежност. Животът в Америка не е лесен, призрактът на самотата дебне от всеки ъгъл и усещането за общност може да се окаже спасително. Да се срещнеш с толкова български заглавия, подбрани с вкус, прелетели хиляди километри, наистина е рядък, вълнуващ момент“ (Пловдив, 24 часа, 20.01.2023).

- Куртева, Г., Бумбарова, К., Бъчварова, С. (2013, 2027, 2021) *Здравейте! Учебник по български език за чужденци*. София: Нов български университет.
- Ланджев, И. (2023) *За неизбежната случайност: есета, истории, фрагменти*. Пловдив: Жанет 45.
- Сърчаджиев, С., дир. (1960) *Хитър Петър*. София: Студия за игрални филми.
- Andonov, M., dir. (1972) *The Goat Horn*. Adam Matthew Digital.
- Buchanan, D. A. (2006) *Performing Democracy: Bulgarian Music and Musicians in Transition*. Chicago: University of Chicago Press.
- Butler, T., ed. (1996) *Monumenta Bulgarica*. Ann Arbor: Michigan Slavic Publications.
- Deleva, N. (2021) *Four Minutes*. Translated by Izidora Angel. Rochester, NY: Open Letter Books.
- Dimitrova, B. (1969) *Journey to Oneself*. Translated by Radost Pridham. London: Cassell.
- Donchev, A. (1967) *Time of Parting*. Translated by Marguerita Alexieva. London: Owen.
- Evtimova, Z. (2003) *Bitter Sky: Stories from Contemporary Bulgaria*. Translated by Zdravka Evtimova. London: Skrev Press.
- Evtimova, Z. (2007) *Miss Daniella*. London: Skrev Press.
- Evtimova, Z. (2007) *Time to Mow*. London: Skrev Press.
- Gardev, Y., dir. (2010) *Zift*. Sofia: IFC Films, Miramar.
- Gospodinov, G. (2005) *Natural Novel*. Translated by Zornitsa Hristova. Champaign, IL: Dalkey Archive Press.
- Gospodinov, G. (2007) *'Blind Vaysha'. And Other Stories*. Translated by Alexis Levitin and Magdalena Levy. Evanston, IL: Northwestern University Press.
- Gospodinov, G. (2015) *Physics of Sorrow*. Translated by Angela Rodel. Rochester, NY: Open Letter.
- Gospodinov, G. (2022) *Time Shelter*. Translated by Angela Rodel. New York: Liveright Publishing Corporation.
- Hřebejk, J., dir. (2000) *Musíme Si Pomáhat (Divided We Fall)*. New York, NY: Sony Pictures.
- Karastoyanov, H. (2018) *The Same Night Awaits Us All*. Translated by Izidora Angel. Rochester, NY: Open Letter Books.
- Katsarova, V. (2007) *My Country is the Whole World: Women in Bulgarian and Anglo-American Literature*. Sofia: Polis Publishers.
- Kazakova, V. and Mileva, M., dir. (2022) *Women Do Cry*. Directed by Mina Mileva and Vesela Kazakova. Paris: Eurozoom, Arcadès.
- Komandarev, S., dir. (2008) *The World Is Big and Salvation Lurks around the Corner*. RFF International. St. Charles, Ill.: Olive Films.
- Konstantinov, A. (2004) *To Chicago and Back*. Translated by Sturm, R. Georgiev, N. and Shurbanov, A. (Eds.) Sofia: National Museum of Bulgarian Books and Polygraphy.
- Konstantinov, A. (2010) *Bai Ganyo*. Friedman, V. A., ed. Madison, WI: U of Wisconsin P.
- Kristeva, J. (1991) *Strangers to Ourselves*. Translated by Leon Roudiez. New York: Columbia UP.
- McClelland, B. (2006) *Slayers and Their Vampires: a Cultural History of Killing the Dead*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Milev, G. (1988) *The Road to Freedom: Poems and Prose Poems*. Forest Books: UNESCO.

- Mitovski, D., dir. (2010) *Mission London*. Amazon Prime.
- Nikoloff, A., ed. and trans. (1979) *Bulgarian Folktales*. Cleveland: Self-published.
- Peeva, A. (2003) *Whose is This Song?* Watertown, MA: Documentary Educational Resources.
- Pelin, E. (1965) *Short Stories*. Translated by Margarita Aleksieva. Sofia: Foreign Languages Press.
- Penkov, M. (2011) *East of the West: A Country in Stories*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Penkov, M. (2016) *Stork Mountain*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Pipero, S. (1990) *The Devil's Dozen: Thirteen Bulgarian Women Poets*. Translated by Brenda Walker and Belin Tonchev. London, Boston: Forest Books; Svyat.
- Popov, A. (2014) *Mission London*. Translated by Daniella and Charles Gill de Mayol de Lupe. London: Istros Books.
- Popov, A. (2024) *Mission: Turan. Census of the Ancient Bulgarians*. Translated by Traci Speed. Leipzig: CEEOL Press.
- Radev, V. (2012) *The Peach Thief*. Digitally Restored and Remastered. Bulgaria: National Film Center.
- Radichkov, Y. (1972) *Hot Noon*. Translated by Peter Tempest. Sofia: Sofia Press.
- Rice, T. (1994) *May It Fill Your Soul: Experiencing Bulgarian Music*. Chicago: U of Chicago P.
- Shakir-Tash, A. N. (2007) *Sample Work*. –https://iwp.uiowa.edu/sites/iwp.uiowa.edu/files/2024-06/IWP2007_Shakir-Tash_aziz_sample.pdf (Достъп: 20 септември 2025).
- Talev, D. (1967) *The Iron Candlestick*. Translated by Marguerite Alexieva. Sofia Press.
- Todorov, T. (1996) *L'homme dépaycé*. Paris: Editions du Seuil.
- Todorov, T. (2001) *The Fragility of Goodness: Why Bulgaria's Jews Survived the Holocaust: A Collection of Texts with Commentary*. Princeton: Princeton University Press.
- Todorova, M. (1993) *Balkan Family Structure and the European Pattern: Demographic Developments in Ottoman Bulgaria*. Washington, D.C., Lanham, MD: American University Press.
- Todorova, M. (1997) *Imagining the Balkans*. New York: Oxford University Press.
- Todorova, M., ed. (2004) *Balkan Identities: Nation and Memory*. New York, N.Y.: New York University Press.
- Todorova, M. (2020) *The Lost World of Socialists at Europe's Margins: Imagining Utopia, 1870s – 1920s*. London: Bloomsbury Academic.
- Trifonova, I., dir. (2001) *Letter to America*. KLAS film; Phanta Vision International; Budapest Filmstudio, 2001.
- Ushev, T. (2016) *Blind Vaysha*. Dir. by Theodore Ushev. Montreal: National Film Board of Canada.
- Yovkov, Y. (1976) *Balkan Legends: Selected Short Stories*. Translated by Peter Tempest. Sofia Press.

Д-р Ангелина Илиева
 Чикагски университет
 406 Foster Hall
 1130 East 59th Street
 Chicago, IL 60615 USA
 ilievaa@uchicago.edu

**Сравнително изследване на читалището и *Kōminkan*:
функции на българските и японските общностни центрове
за съхранение на музикалния фолклор**

Аяно Тамаки

**A Comparative Study of *Chitalishte* and *Kōminkan*:
The Functions of Bulgarian/ Japanese Community Centers
in Preservation of Musical Folklore**

Ayano Tamaki

Abstract. Community center – an apparatus, which functions as a central hub for people’s cultural life and educational experiences – has already become a ubiquitous existence all over the world in the 21st century. In this article, Bulgarian *chitalishte* and Japanese *kōminkan* are focused on as the noteworthy examples of the contemporary cultural centers. The aim of this article is to clarify the historical backgrounds and current situations of the two different types of community center in Bulgaria and Japan, and examine the uniqueness of the ongoing functions of Bulgarian *chitalishte* in the preservation of music folklore, by the comparative study with Japanese *kōminkan*. In this article, I argue that the following two points are the most significant factors causing the differences between *chitalishte* and *kōminkan* in the function of the preservation and inheritance of musical folklore: the extent of the relative importance of the institutions as the places for cultural preservation in local communities, and the goals of folkloric music/ performing arts activities in each institution.

Keywords: *chitalishte*, *kōminkan*, community center, musical folklore, cultural preservation

Общностният център – институция, която функционира като централно място за културен живот и образователни преживявания на хората – вече се е превърнал във всеобщо разпространено явление по целия свят през XXI в. Като примери за това могат да бъдат посочени *Volkshochschule* (VHS) в немскоезичните страни, народното висше училище (*folkehøjskole* на датски) в Дания, както и „Дворецът на културата“ или „Домът на културата“ в бившия Източен блок.

В настоящата статия българското читалище и японското *kōminkan* (公民館 на японски канджи) са разгледани като значими примери за съвременни културни центрове. Читалището, възникнало в средата на XIX в., играе ключова роля в културното и образователното просвещение на българския народ. През 2017 г. то е включено от ЮНЕСКО в Регистъра на добрите практики за опазване на нематериалното културно наследство заради своя продължаващ и изключо-

чително активен принос към съхраняването на българския фолклор, традиции, празници и др.

От друга страна, *kōminkan* се появява в средата на XX в., непосредствено след края на Тихоокеанската война, като местна институция, предоставяща на хората в общността множество възможности за социално образование. Културно-образователните центрове (Cultural Learning Centres – CLC), изградени в азиатски страни като Камбоджа и Бангладеш, често са проектирани по модела на *kōminkan* (МЕХТ¹, 2009: 2, 24–25).

Целта на тази статия е да изясни историческите предпоставки и съвременното състояние на два различни типа общностни центрове в България и Япония, както и да анализира уникалността на продължаващите функции на българските читалища в съхраняването на музикалния фолклор чрез сравнително изследване с японските *kōminkan*.

Първо, са очертани историческият контекст и управленската система на читалището и *kōminkan*. Второ, в статията се изследва как българите съхраняват и ценят собствените си традиции и фолклор в съвременното читалище, като се представя случай с група за народни песни към читалище „Христо Смирненски 1928“ в село Долни Лозен, Софийско, въз основа на емпирични данни, събрани в рамките на текущата ми теренна работа от октомври 2025 г. насам. Трето, представени са примери за дейности и уроци по народна музика в японски *kōminkan* в Окинава и Амами, с цел да се покаже как японците използват общностния център за съхраняване, изучаване и предаване на музикалния си фолклор. Четвърто, в статията се изясняват настоящите различия във функционалността на читалището и *kōminkan* по отношение на опазването на музикалния фолклор, след което следва заключение.

В статията твърдя, че следните два фактора са най-съществени за различията между читалището и *kōminkan* по отношение на функциите им за съхраняване и предаване на музикалния фолклор: степента на относителната значимост на институциите като места за културно съхранение в рамките на местните общности и целите на дейностите, свързани с фолклорната музика и изпълнителските изкуства, във всяка от тези институции.

Преглед на читалището и *kōminkan*

Читалището

Произходът на световното явление на изграждане на общностни центрове може да бъде проследен до английските кафенета, френските салони и германските *Tischgesellschaften* („трапезни общества“) или *Lesegesellschaften* („читателски общества“), които още от XVII в. функционират като литератур-

¹ МЕХТ е съкращение от Министерство на образованието, културата, спорта, науката и технологиите на Япония.

ни кръгове и места, където хората могат свободно да обсъждат социални, политически или търговски въпроси (Хабермас, 1995: 92–95; Ненова, 2024: 29). Впоследствие, от XVIII до XIX в., тези общества се разпространяват в Западна Европа и се развиват в условията на различни трансформации на гражданското общество, включително модернизацията и Втората печатарска революция, когато е въведена механизацията на книгоиздаването (Ненова, 2024: 29). Стела Ненова посочва, че именно тези западноевропейски общества оказват влияние върху възникването на читалището по време на Българското възраждане – от XVIII в. до 1878 г., когато България окончателно извоюва своята автономия и независимост от Османската империя след Руско-турската война (Ненова, 2024: 28).

През 1856 г. в Свищов, Лом и Шумен са основани първите три читалища. Още от ранния им етап в тях се провеждат различни дейности като читателски клубове, писателски клубове и езикови курсове, като особено внимание постепенно започват да получават дейностите, свързани с фолклора, и самият фолклор. Това нарастващо внимание идва от българските интелектуалци и революционери, които са учили в Западна Европа или са били повлияни от нейните идеи.

Например поредицата статии „Българска народна музика“, публикувани във вестник *Музикален преглед* (1923 – 1929), е значима за разбирането на начина, по който българските интелектуалци разглеждат собствения си фолклор и си представят неговото бъдеще. Тази поредица е написана от Антон Берсенев (1891 – 1941, истинско име Георги Тодоров Стоянович) – музиковед, литературен критик, белетрист и юрист. В статиите си той аргументира, че българите, особено тези, които са в управлението на институции, свързани с изкуството, включително читалищата, трябва да променят начина си на мислене спрямо собствената си народна музикална култура:

„Колкото пък се отнася до отговорните фактори от съответния клон на държавното управление, те просто не се интересуват от живота на тия институти [= артистически дейности в музикални театри или музикални групи], които им са чужди и далечни. [...] твърде малцина у нас знаят нещо за нея [= българска народна музика] и още по-малко са ония, що възлагат надежди върху нея. Ние българите, сме винаги скептици към нашето. Това е обяснимо. Но то трябва да се премахне. А за това тъкмо е нужно да се пише и говори. [...] Когато се заговори за национална музика или изобщо за национално изкуство, мнозина у нас [...] слагат веднага въпроса за „национализъм“ в музикалното творчество, за „патриотарщина“ и „шовинизъм“ [...] те таксуват като ограничена проява на човешкия дух, не излизаща из рамките на един народ и за това не интересна за другите народи. [...] Заклучението на тия нови адепти е: докато българската музика не излезе из рамките на национализъм, докато тя не стане „универсална“ или „интернационална“, никога не ще може да даде своя принос в общочовешката музикална съкровищница. [...] Обаче, то е свършено погрешно и несъстоятелно, в същност“ (Берсенев, 1926: 1–2).

Тази идея на Берсенев за народната музика е типичен пример за ангажиментите към движението „Родното изкуство“² и концепцията за „унифицирано изкуство“³, които се разпространяват в България от края на първото десетилетие до 20-те години на XX в. Под влияние на тези интелектуални идеи хората започват да изпълняват народна музика и народни танци в концертен стил, отделени от оригиналния им контекст, а представата на много от тях за „фолклор“ постепенно се променя чрез тяхното участие в дейностите на читалищата.

Управлението на читалищата е претърпяло значителни промени два пъти, повлияни от социално-политическата ситуация в България. През 1911 г. е създаден Съюзът на народните читалища като централен орган на читалищата в цялата страна, а през 1927 г. е приет специален Закон за народните читалища – първият закон, в който държавата дефинира съществуването и функциите на читалищата като „място, което възпитава интереса на народа към четенето и насърчава научното, моралното и естетическото развитие“ (Закон за народните читалища 1927: чл. 2, ал. 4).

Най-голямата трансформация в управленската система на читалищата настъпва с приемането на Закона за народните читалища през 1941 г. и на Наредбата закон за народните читалища през 1945 г. от комунистическото правителство. Според наредбата закон Съюзът на народните читалища, който от 1911 г. дотогава управлява читалищата автономно, е разформиран и държавата (Министерството на пропагандата) започва директно да се намесва в тяхната дейност (Наредба закон за народните читалища 1945: чл. 1, ал. 10). Под държавен контрол е въведена „художествена самодейност“ – ново наименование за любителското изкуство, което буквално означава „артистична самовдъхновена дейност“ (Ненова, 2024: 278), която се разпространява в цялата страна като пропаганда, възплачваща социалистическия реализъм. След смяната на режима и прехода към капитализъм в България Съюзът на народните читалища е реорганизиран и възстановява правото си на автономно управление на читалищата чрез приемането на Закона за народните читалища през 1996 г.

Понастоящем читалището се определя като институция, която удовлетворява нуждите на гражданите по отношение на следните пет аспекта: „1. развитие и

² Движението „Родно изкуство“ започва да се формира в българската артистична среда в края на първото десетилетие на XX в. и има за цел да укрепи националния дух или етническото съзнание чрез избор на материали за художествени творби, ангажирани с българската традиция, включително нейния фолклор, епични герои, история, народни песни, народни танци и др. Това движение и идеите му стават широко разпространени сред музиканти, включително композитори, културни дейци, интелектуалци и литературни личности, които работят отвъд границите на отделните изкуства (Божков, 1988: 469; Мангова, 2022: 58).

³ „Унифицираното изкуство“ се отнася до изкуството, създадено въз основа на творческата мисъл, произтичаща от космополитизма, или до изкуството, създадено от модернисти, които пропагандират „европеизация“. Гео Милев (1895 – 1925) и Сирак Скитник (1883 – 1943) са известни като негови водещи застъпници (Мангова, 2022: 59).

обогащаване на културния живот, социалната и образователната дейност в населеното място, където осъществяват дейността си; 2. запазване на обичаите и традициите на българския народ; 3. разширяване на знанията на гражданите и приобщаването им към ценностите и постиженията на науката, изкуството и културата; 4. възпитаване и утвърждаване на националното самосъзнание; 5. осигуряване на достъп до информация“ (Закон за народните читалища 1996: чл. 1, ал. 3, т. 1, изменен през 2009 г.). Към 2026 г. броят на читалищата продължава да нараства и те са общо 3597 в цялата страна (Фондация „Народни читалища“, 2026: 13).

Освен това, българското читалище е регистрирано като добра практика за опазване на „нематериалното културно наследство“ в Списъка на ЮНЕСКО през 2017 г., като може да се предположи, че уникалният исторически произход на неговото създаване е оказал силно въздействие върху членовете на комисията на ЮНЕСКО, както и неговата непрекъсната голяма роля в опазването на традиционната народна култура.

Kōminkan

Докато първите български читалища са създадени в средата на XIX в., по време на Българското възраждане, първата концепция за японските *kōminkan* е формулирана от правителството в уведомление на заместник-министъра (*tsūchō* на японски) на Министерството на образованието, издадено през 1946 г., непосредствено след края на Тихоокеанската война. Тази концепция е разработена от Сакуо Теранака (1909 – 1994), държавен служител в Министерството на образованието, и неговите колеги, в рамките на задълбочени дискусии с Джон М. Нелсън, експерт по образованието на възрастни в Генералния щаб на Върховния главнокомандващ на Съюзническите сили, които окупират Япония в периода 1945 – 1952 г.

Теранака предлага идеята за *kōminkan* с цел създаването на местни опори за възстановяването на една демократична и мирна Япония, чрез лекуване и насърчаване на духа на хората, опустошен от войната (全公連, 2018: 8). Неговата конкретна визия за *kōminkan* е изложена в книгата му 『公民館の建設—新しい町村の文化施設—』 (1946) („Изграждането на *kōminkan*: нови културни институции за градовете и селата“). В нея той посочва, че *kōminkan* изпълнява следните пет функции:

Първо, *kōminkan* е преди всичко институция за социално образование; второ, *kōminkan* е институция за социално развлечение; трето, *kōminkan* е институция за насърчаване на местното самоуправление в общините; четвърто, *kōminkan* е също институция за насърчаване на индустриалното развитие; пето, *kōminkan* е институцията, която проявява най-голям интерес към възпитанието на новото поколение (寺中, 1946: 18–27).

След оповестяването на концепцията на Теранака *kōminkan* е юридически регламентиран като институция за социално образование със Закона за социалното образование от 1949 г.

Макар *kōminkan* да играе жизненоважна роля в социалното образование в японското общество оттогава насетне, управлението на дейностите в него се сблъсква с трудности поради недостатъчни сгради и оборудване. В резултат на това през 1959 г. Министерството на образованието издава „Стандарти за създаването и функционирането на *kōminkan*“.

Впоследствие, с прехода от периода Шōва (1926 – 1989) към периода Хейсей (1989 – 2019), на национално равнище започва да се обсъжда необходимостта от ревизия на „Стандартите за създаването и функционирането на *kōminkan*“ в зависимост от променящите се вътрешни условия (като поредицата от мащабни общински обединения) и процесите на глобализация. Като резултат през 2002 г. в Министерството на образованието, културата, спорта, науката и технологиите (MEXT) е създаден комитет за ревизия, а през 2003 г. „Стандартите за създаването и функционирането на *kōminkan*“ са официално преработени (Стандарти за създаването и функционирането на *kōminkan*, уведомление на MEXT № 112, 2003). Това позволява на разнообразните по характер общини да създават и управляват *kōminkan* в съответствие със своите конкретни условия и потребности. Според най-новото изследване на социалното образование⁴, към 2024 г. в страната функционират общо 12 378 *kōminkan* (e-Stat, 2025).

Що се отнася до съдържанието на услугите и дейностите в *kōminkan*, Йоичи Сенно анализира ситуацията в ранния период в главата „初期公民館活動の性格“ („Характеристики на дейностите в ранните *kōminkan*“) в книгата 『現代公民館論』 („Теория на съвременните *kōminkan*“, 1965). Според неговия анализ в *kōminkan* съществуват три основни типа дейности: дейности за подобряване на жизнения стандарт; подкрепа за безработни; културно-образователни дейности (千野, 1965: 84–92). Освен това той отбелязва, че културно-образователните дейности са доминиращи в повечето *kōminkan* (千野, 1965: 84–92).

По-подробна представа за тези „културно-образователни дейности“ може да се получи от книгата 『鈴木健次郎集1』 („Събрани съчинения на Судзуки Кенджиро 1“, 1974), която предлага задълбочени описания на реалните дейности в *kōminkan* в началния етап на тяхното съществуване. В нея авторът представя програмата на зимните курсове в едно *kōminkan* в град Наеги, префектура Гифу, както следва: курсове по философия, възпитание на младежта, домашна икономика, земеделие, готварство, дървообработване, здраве и хигиена, икономика и търговия, английски език, икебана, право и други (鈴木, 1974: 82, цит. по 松田, 2024: 42). В това описание не се открива наличие на занятия, свързани с местния фолклор, включително народна музика или народни танци.

⁴ Проучването на социалното образование (на японски „社会教育調査“) започва да се провежда през 1955 г. от Министерството на образованието с цел събиране на информация за административното състояние на всички социално-образователни институции и културни обекти в Япония, включително *kōminkan*. В момента проучването се провежда на всеки три години от Министерството на образованието, културата, спорта, науката и технологиите (MEXT).

Действително, и днес съществуват *kōminkan*, които не предлагат подобни дейности, но същевременно има и такива, в които местният музикален фолклор е съхранен или предаван от поколение на поколение чрез активното участие на хората. Примерите за *kōminkan* в префектура Окинава и в региона Амами в префектура Кагошима могат да бъдат разглеждани като представителни за този втори тип *kōminkan*, а подробностите за дейностите там ще бъдат разгледани в третата част.

Културно-образователните центрове (Cultural Learning Centres – CLC), изградени в азиатски държави, често са проектирани по модела на *kōminkan*. Два такива примера са представени в брошура за *kōminkan*, издадена от Министерството на образованието, културата, спорта, науката и технологиите на Япония (МЕХТ) през 2009 г.

Първият пример е културно-образователен център в Бангладеш – *ganokendra* („народен център“). Той е създаден през 1999 г. В Бангладеш равнището на грамотност сред възрастното население е под 50% поради ниското качество на образованието, бедността, заболяванията и други социални затруднения. В този контекст *ganokendra* играе ключова роля, като предоставя разнообразни образователни възможности за местните общности, особено за жените, които имат ограничен достъп до образование (МЕХТ, 2009: 24).

Вторият пример е културно-образователен център в Камбоджа, новоизграден през 2006 г. И в Камбоджа много хора – особено жени – израстват без достъп до публично образование. Този център е построен от Националната федерация на асоциациите на ЮНЕСКО в Япония (NFUAJ) с цел да прекъсне цикъла на бедността в развиващите се страни и да обогати образованието в посока на самостоятелността на хората, като част от „Световното движение Теракоя“⁵, инициатирано от NFUAJ през 1989 г. (МЕХТ, 2009: 25).

Макар че културно-образователните центрове, създадени извън Япония, често поставят по-силен акцент върху ограмотяването или професионалното обучение, отколкото върху културните дейности, може да се каже, че системата на японските *kōminkan* се е разпространила по света като забележителен и влиятелен ролеви модел.

Читалището и музикалният фолклор

В тази част ще представя пример за дейностите, свързани с музикалния фолклор в българските читалища, базиран на емпирични данни, събрани по време на моите теренни изследвания в читалище „Христо Смирненски 1928“ в село Долни Лозен, Софийско. Там съществуват две групи за народно пеене (една за деца и една за възрастни), чиито седмични репетиции наблюдавам или в които участвам от октомври 2025 г. Групите са сформирани през 60-те го-

⁵ За подробности вж. уебсайта на NFUAJ <https://www.unesco.or.jp/en-activities/>.

дини на миналия век (Столична община Район „Панчарево“, 2026). Диригент на тези групи е професионалната българска народна певица Снежанка Борисова – бивша солистка на Държавния фолклорен ансамбъл „Филип Кутев“, един от най-известните фолклорни ансамбли в България. Тя е силно ангажирана с преподавателска дейност в читалищата, с непоколебима вяра в предаването на традицията на „автентичната“ народна музика.

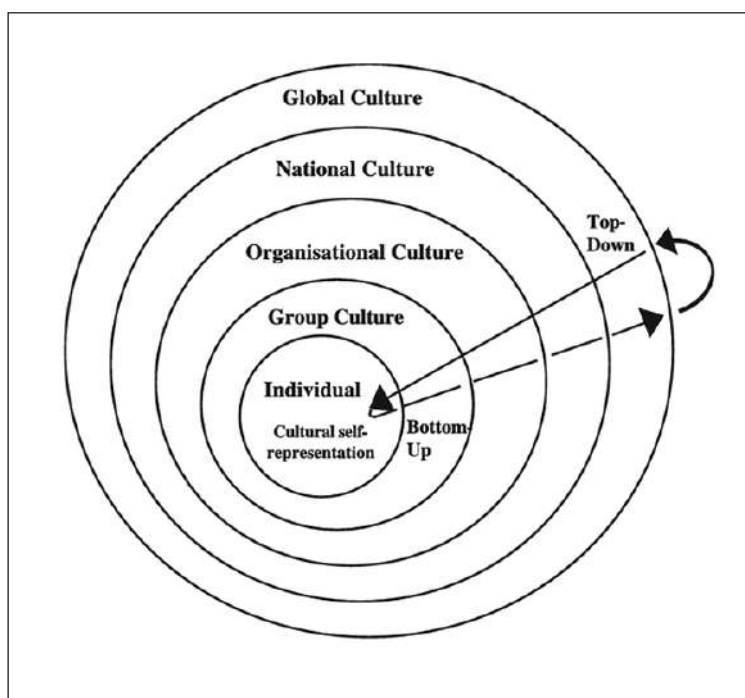
Репетициите винаги се провеждат вечер. Макар че двете групи обикновено репетират отделно, понякога правят общи репетиции и имат съвместни изпълнения на специални събития, като празненства или събирания, посветени на фолклорни практики. В детската група участват деца от различни възрасти – от 3 – 4-годишни малки деца до ученици в средното училище. Децата са подредени в полукръг, а диригентката Снежанка седи отпред. Всяка репетиция започва с разгриващо упражнение с куплети от народна песен от Лозен – „Пасла Дана“, една от песните в репертоара им. След това започват да репетират някои народни песни от Лозен. Понякога Снежанка нарежда децата да седят в редуващ се ред – малко дете, после по-голямо, за да могат най-малките да учат новите песни визуално и слухово от по-големите деца, които вече са ги научили. Освен това е важно да се отбележи, че Снежанка насърчава децата да пеят едни и същи песни многократно, докато не ги запомнят точно. От тази практика може да се предположи, че предаването на паметта за местните народни песни на децата е високоприоритетно в нейния подход към обучението, както и споделянето на радостта от пеенето. Освен това тя включва в репертоара на репетициите и сезонни народни песни, за да запознае децата с връзката между местния фолклор и българските празници.

Дейностите в това читалище са подкрепяни и от община Лозен (включително и Долни Лозен, и Горни Лозен). Читалището е реновирано през 2009 г., а според Снежанка голяма роля за това имат финансовата подкрепа и приносът на кмета на Лозен Васил Станчев, който е съпричастен към желанието на хората да запазят и предадат местния фолклор чрез читалището. На 21 януари 2026 г. посетих българския традиционен ритуал „Бабинден“⁶, провеждан в читалище „Христо Смирненски 1928“. „Бабинден“ е свързан с езичеството и с празнуването на новия живот, здравето на майките и помощта на бабите (акушерки) по време на раждането, като се отбелязва с таен семеен ритуал, първоначално практикуван само от жени (в днешно време участието на мъже е позволено). Въпреки че жените се забавляваха с пеене и играене на хоро, което често има сексуални намеци по време на или след ритуала в стария му вид, децата и възрастна жена от фолклорните групи, които участваха в ритуала, изпълниха някои народни песни от своя репертоар, които не са свързани с контекста на Бабинден. Това се дължи на факта, че ритуалният смисъл на празника вече е загубен и ритуалът се пази като част от фолклорната традиция.

⁶ За подробности вж. уебсайта *Balgarska Etnografiya* (Българска етнография) <https://balgarskaetnografia.com/praznici-i-obichai/kalendarni-praznici-i-obichai/babinden.html> (Шапланова, 2019).

От тази ситуация може да се заключи, че читалищата и фолклорните дейности и празненства, провеждани там, все още функционират като места, където местните хора от различни поколения споделят своята представа за традиционната култура в България. Освен това е важно да се отбележи, че кметът на селото и неговият секретар също участваха в празника, за да го отбележат заедно с местните. Поради това може да се подчертае, че музикалният фолклор в читалищата се съхранява от индивидуални жители, фолклорни групи или от самите читалища като колективи, както и от общинските власти.

Ерез и Гати (2004) илюстрират многопластовостта на носителите на култура и връзките между тях чрез диаграма (фиг. 1). Те обясняват системата на културата (или културното наследство) чрез пет различни нива: „индивидуално“, „групова култура“, „организационна култура“, „национална култура“ и „глобална култура“, като подчертават, че тези пет нива са взаимосвързани и си взаимодействат (Erez and Gati, 2004: 587–588). Вземайки предвид примера с читалището в Долни Лозен, ситуацията с фолклорните музикални дейности и практики, свързани с местния фолклор, показва тясната връзка между „индивидите“ (= всеки жител), „групата“ (= фолклорните групи или читалището) и „организацията“ (= община Лозен).

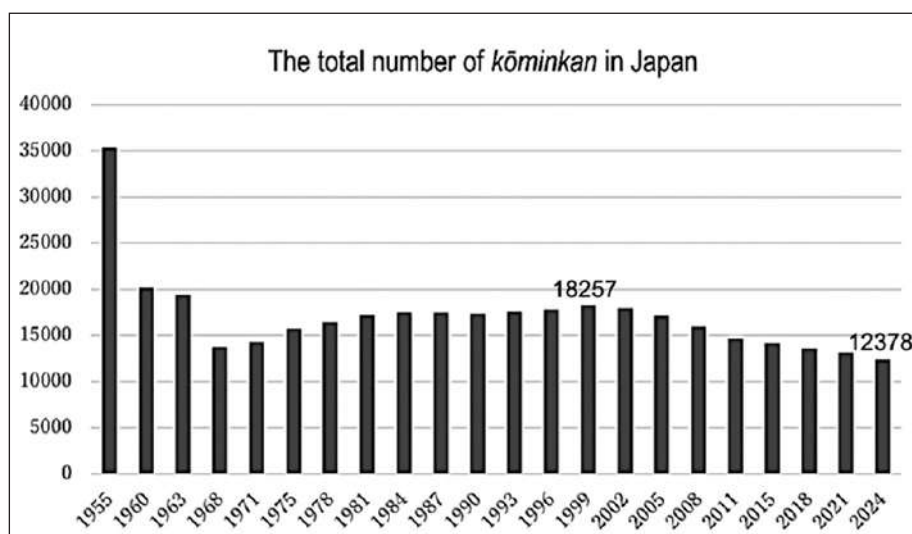

Фиг. 1. Динамика на процесите от горе надолу и от долу нагоре през различните нива на културата (Erez and Gati, 2004: 588, FIGURE 1)

Kōminkan и музикалният фолклор

Въпреки че съхранението на музикалния фолклор в местен контекст винаги е било предмет на дискусии и в Япония, има твърде малко изследвания, посветени на практиките на народните сценични изкуства и народната музика в *kōminkan*. Като една от причините за тази ситуация може да се посочи общонационалната тенденция за намаляване броя на *kōminkan*. Фигура 2 показва, че броят им постепенно намалява от 18 257 на 12 378 през 25-годишен период от 1999 до 2024 г. Между 1999 и 2010 г. се провежда серия от мащабни сливания на общини, известни в Япония като „平成の大合併 Heisei-no-daigappei“ (Големите сливания на Хейсей), и може да се предположи, че тази ситуация е оказала значително влияние върху управлението на местните *kōminkan*.

Освен това, следва да се отбележи и диверсификацията на социално-образователните институции в Япония. Според Кейзо Уено в някои общини се наблюдава преобразуване на *kōminkan* в „общностни центрове“⁷, тъй като „общностните центрове“ могат да функционират с по-малък бюджет в срав-

Фиг. 2. Промяната в общия брой на *kōminkan* в Япония, 1955 – 2024 г. Графиката е създадена от автора. Източник на данните е проучването за социалното образование (社会教育調査) (e-Stat, 2025)

⁷ „Общностен център“ тук е вид на общностните центрове (като общ термин за публични институции за събиране на местни хора или социална подкрепа), които са създадени в Япония с цел да предоставят място за взаимодействие между местните жители. Тъй като създаването и управлението на „общностните центрове“ не са регулирани от Закона за социалното образование, за разлика от *kōminkan*, дейностите и услугите там варират в зависимост от конкретната институция.

нение с *kōminkan* (上野, 2024: 10–14). Освен това, много важна е тясната връзка между японските фолклорни сценични изкуства и шинтоизма. Голям дял от японските фолклорни сценични изкуства, като представленията на *matsuri* (традиционни фестивали) или *kagura* (театрални танци в шинтоистки храмове), се практикуват в контекста на шинтоизма – японска анимистична религия. Поради това групите за народна музика и сценични изкуства често са организирани към всеки шинтоистки храм, а не в *kōminkan*, където религиозните дейности са забранени.

Тук са представени примери за дейности, свързани с фолклорната музика и сценичните изкуства в *kōminkan* в Окинава и Анами, базирани на няколко предишни академични изследвания. Докато дейностите, свързани с местния фолклор в *kōminkan*, не са толкова активни в цялата страна, връзката между местната практика на народната музика и сценичните изкуства и *kōminkan* в Окинава и Анами остава доста силна и до днес (小林 et al., 1999; 小林, 2000; 豊山, 2015; 杉浦, 2020; 大藤, 2021). Йоко Ватанабе предполага, че настоящата активност на дейностите с музикален фолклор в *kōminkan* в Окинава се дължи на историческото минало на региона (渡邊, 2008).

След края на Тихоокеанската война Япония е в процес на бързо възстановяване както физически, така и икономически, а ужасните спомени от войната постепенно избледняват. От друга страна, хората в Окинава, която е била окупирана от американската армия в продължение на 27 години след края на войната, са страдали от дълбоки травми за дълъг период и са започнали да разглеждат собствения си фолклор като „катализатор“ за своето възстановяване (渡邊, 2008: 70). Като илюстрация, Ватанабе съобщава за серия от работилници за местни народни сценични изкуства в „*chūou kōminkan*“ („централен *kōminkan*“) в село Хаебару (от 1980 г. град Хаебару), които се организирани ежегодно до 2004 г.⁸ (渡邊, 2008: 70–77). Въпреки че е имало случаи, в които аматьори изпълнители са пеели заедно с професионалисти, работилниците се характеризирали с постановъчни представления на традиционни/ фолклорни сценични изкуства от Окинава (като *kumiodori* и *muraodori*), изпълнявани от професионалисти, тъй като целта на събитието не е била да насърчи хората да съхраняват и предават местния си фолклор, а да раздвижи техните емоции, като им предостави възможност да се насладят на прекрасни изпълнения, и да ги окуражи.

От примера с уроците по *shimauta* (народни песни от региона Анами) и *syamisen* (традиционен японски инструмент – лютня с дълго грифче) може да се наблюдава образователният характер на дейностите в *kōminkan*. Според Чинами Сугиура курсовете по *shimauta* и *syamisen* започват да се провеждат в няколко *kōminkan* в Анами през 70-те години на XX в., когато значението на

⁸ Ватанабе отбелязва, че мястото за провеждане на серията работилници е било преместено от „*chūou kōminkan*“ („централен *kōminkan*“) в „Културния център Хаебару“ през 1990 г. (渡邊, 2008: 72).

образованието, базирано на общностно учене, става все по-осъзнато в Япония (杉浦, 2020: 310–311). Интересното е, че повечето от тези уроци се провеждат с учебници или музикални ноти, подготвени от преподавателите (豊山, 2015: 8; 杉浦, 2020: 311). Освен това групите за уроци са разделени на „начален клас“ и „редовен клас“ според уменията на участниците, а не според възрастта им (豊山, 2015: 9). Въз основа на тези факти може да се каже, че уроците по *shimauta* и *syamisen* в *kōminkan* в Анами силно акцентират върху образователния аспект, въпреки че тези курсове не са предназначени за хора, които искат да станат професионални музиканти (豊山, 2015: 7).

Различия в настоящото функциониране на читалището и *kōminkan*

Историческият произход на двата примера за общностни центрове – читалището и *kōminkan*, както и ситуацията с фолклорната музика и сценичните изкуства в тези институции бяха разгледани в предходните части. От гледна точка на честотата и степента на текущото използване на институциите за съхранение на музикалния фолклор може да се приеме, че българското читалище играе много по-голяма роля от японския *kōminkan*. Фактът, че читалището е регистрирано като световна добра практика за опазване на нематериалното културно наследство от ЮНЕСКО през 2017 г., както и постоянният ръст на броя на читалищата в страната могат да се разглеждат като доказателства за това положение. Въпреки това, независимо от настоящата ситуация в Япония, при която броят на *kōminkan* намалява, с изключение на специфични региони като Окинава и Анами, където фолклорните музикални дейности не са толкова активни, не може непременно да се твърди, че системата за съхранение на местния музикален фолклор и ангажиментът за предаване на традициите на по-младите поколения в Япония са слаби. Както вече споменах по-горе, в съвременна Япония се наблюдават забележителна диверсификация на видовете културни и социално-образователни институции и разпределение на ролите в опазването на културата между публични институции и други общности (групите на *ujiko* – групите на енориашите на шинтоистките храмове, обществата на *kagura* и др.). За да се направи задълбочен анализ на настоящата ситуация по съхранението на музикалния фолклор в японското общество, е неизбежно да се направи цялостно изследване на тези разнообразни културни и социално-образователни институции и общности.

Разлика между читалището и *kōminkan* може да се открие и в характера на дейностите, свързани с народната музика и сценичните изкуства във всяка институция. Наследството на музикалния фолклор в контекста на връзката му с празниците и местните традиции е характерно за дейностите в читалището, както показват описанията на репетициите по народно пеене и празника *Бабинден* в читалище „Христо Смирненски 1928“ в село Долни Лозен. Въпреки това, съдържанието и мащабът на дейностите в читалищата зависят от съответното мислене на „индивида“, „групата“, „организацията“ и „нацията“ (а може би и

на „глобалното“ общество) (Erez and Gati, 2004), което налага допълнителен анализ на множество читалища, които работят при различни финансови и административни условия. От друга страна, от примерите с *kōminkan* беше изяснено, че характеристиките на дейностите варират в зависимост от историческите и социалните особености на всеки регион или общност; докато серията работилници за местни народни сценични изкуства в „*chūou kōminkan*“ в село Хаебару има за цел да утеши хората от Окинава, страдащи от незаличими спомени от войната, уроците по *shimauta* и *shamisen* в някои *kōminkan*-и в Анами показват образователен характер, като например обучението с ноти и разделянето на групи според уменията. Следователно може да се приеме, че предоставянето на социална подкрепа или социално образование чрез народна музика и сценични изкуства е приоритет в дейностите в *kōminkan*, наред със съхраняването и предаването на музикалния фолклор. Тези характеристики могат да се обяснят със Закона за социалното образование от 1949 г., който регулира управлението на *kōminkan*.

Заклучение

В тази статия бяха направени изследване и сравнителен анализ на българското читалище и японския *kōminkan* от гледна точка на техния исторически контекст и настоящите им функции в опазването на музикалния фолклор. Изясни се, че читалището е културната основа във всяка местна общност и е изпълнявало различни роли в зависимост от епохата, от първото му създаване през 1856 г.: просвещението на хората чрез европеизираните нови стилове на народна музика и танци по време на Българското възраждане, разпространението на „художествената самодейност“ през социалистическия период, както и съхранението и предаването на местните традиции и фолклор в постсоциалистическия период и в настоящето. Що се отнася до *kōminkan*, беше изследван контекстът на неговото създаване в периода на следвоенното възстановяване на японското общество и беше отбелязано разпространението на японските Културни учебни центрове (CLC) в азиатските страни. Освен това, от реални примери за дейности с народна музика и сценични изкуства в читалището и в *kōminkan* бяха изяснени различните характеристики на дейностите, които се дължат на техните цели или социално значение. Това изследване разглежда единствено примери от институции, разположени в предградия или села, но за по-задълбочено сравнително проучване на читалището и *kōminkan* е необходимо да се направят и комплексни изследвания на институциите в градските райони.

Литература

- Берсенев, А. (1926) Българска народна музика. – *Музикален преглед*, 20 октомври, 1–2.
- Божков, А. (1988) *Българското изобразително изкуство*. София: ДИ „Септември“.
- Мангова, Б. (2020) Основни проблеми на музикалното образование в Българското училище от 20-те до началото на 40-те години на XX век в социокултурния контекст на времето. – *Годишник на Софийски университет „Св. Кл. Охридски“*, ФНОИ, 113, с. 55–79.
- Ненова, Ст. (2024) *Читалище и фолклор*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“.
- Столична община Район „Панчарево“ (2026). НАРОДНО ЧИТАЛИЩЕ „ХРИСТО СМИРНЕНСКИ 1928“, Лозен. Официален уебсайт на Столична община, район „Панчарево“. Достъпно на <https://www.pancharevo.org/places?region=%D0%BB%D0%BE%D0%B7%D0%B5%D0%BD&culture=369> (Достъп: 8 февруари 2026).
- Фондация „Народни читалища“ (2026). Читалищната мрежа в България: Анализ през призмата на данните 2026. Народни читалища. Достъпно на <https://danni.narodnichitalishta.bg/report> (Достъп: 30 януари 2026).
- Хабермас, Ю. (1995) *Структурни изменения на публичността: Изследвания върху една категория на буржоазното общество*. София: Център за изследване на демокрацията, УИ „Св. Кл. Охридски“.
- Шарланова, В. (2019) Бабинден (януари 8). – *Българска етнография*. Достъпно на <https://balgarskaetnografia.com/praznici-i-obichai/kalendarni-praznici-i-obichai/babinden.html> (Достъп: 30 януари 2026).
- Erez, M. and E. Gati (2004) A Dynamic, Multi-level Model of Culture: from the Micro Level of the Individual to the Macro Level of A Global Culture. – *Applied Psychology*, 53(4), pp. 583–598.
- Ministry of Education, Culture, Sports, Science and Technology – Japan (2009) “公民館 *kominkan*” (An Official Brochure). Available at: https://www.mext.go.jp/a_menu/01_1/08052911/001.htm (accessed 30th January, 2026).
- National Federation of UNESCO Association in Japan. [Unknown Year]. World Terakoya Movement. – In the Official Website of National Federation of UNESCO Association in Japan. Available at: <https://www.unesco.or.jp/en-activities/> (Accessed 30th January, 2026).
- 上野景三、(2024) 「公民館研究50年と日本公民館学会20年の到達と課題」、『日本公民館学会年報』第21号、2024年。8～19頁。
- 大藤文夫、(2021)「コミュニティと公民館：コミュニティの担い手育成」、『人間健康学研究』Vol. 4、年。21～34頁。
- 小林平造、山城千秋、福留純一、小林浩隆、北原淑子、(1999) 「地域の生活・文化と『集落公民館』(琉球孤)に関する実証研究：公民館概念の再検討作業として(上・下)」、『鹿児島大学教育学部研究紀要』教育科学編50巻。
- 小林平造、(2000) 「沖縄における集落公民館の自治と運営論に関する歴史実証研究」、『鹿児島大学教育学部研究紀要』教育科学編51巻。

- 杉浦ちなみ、(2020)「奄美大島の公民館における島唄教室開設の過程: 1970-80 年代における地域文化の学習機運の高まりを背景に」、『東京大学大学院教育学研究科紀要』第59号、307-315頁。
- 鈴木健次郎、(1974)『鈴木健次郎集1』、秋田県青年会館。
- 千野陽一、(1965)「初期公民館活動の性格」、『現代公民館論』。東京: 東洋館出版社、84-92頁。
- 全国公民館連合会(全公連)、(2018)「公民館は『どう』語られてきたのか?」。Available at: <https://kominkan.or.jp/05book01.html> (Accessed 30th January, 2026).
- 寺中作雄、(1946)『公民館の建設: 新しい町村の文化施設』。公民館協会、18-27頁。
- 豊山宗洋、(2015)「島唄継承における公民館講座の役割ならびに文化と経済の関係に関する一試論」、『大阪商業大学アミューズメント産業研究所紀要』第17号、1-26頁。
- 松田武雄、(2024)「公民館活動の多様性と活動タイプの歴史的考察」、『社会教育研究年報』38巻、41-52頁。
- 渡邊洋子、(2008)「沖縄における『伝統芸能』と生涯学習・社会教育」、『京都大学生涯教育学・図書館情報学研究』第7号、63-81頁。
- e-Stat、(2025)「社会教育調査」、e-Stat。Available at: <https://www.e-stat.go.jp/stat-search/files?page=1&toukei=00400004&tstat=000001017254> (Accessed 30th January, 2026).

Нормативни документи

- Standards for the establishment and operation of *kōminkan*. Ministry of Education, Culture, Sports, Science and Technology – Japan. Notification No.112, 2003
- Закон за народните читалища, 1927 г.
- Наредба закон за народните читалища, 1945 г.
- Закон за народните читалища, 1996 г.

Аяно Тамаки, докторантка
Департамент „Музика“
Токийски университет за изкуства
Токио, Япония
S2324906@ms.geidai.ac.jp

**Общности, пространства, време –
българите бежанци в пътя им от Западна Тракия до Източните
Родопи между двете световни войни**

Мария Маркова

**Communities, Spaces, Time – the Bulgarian Refugees
in Their Quest from Western Thrace to the East Rhodopes
between the Two World Wars**

Maria Markova

Abstract. The subject of this article is a group of Bulgarians whose origins are linked to Western Thrace and who settled in Kardzhali and its surroundings in the 1920s. The members of this group share a Bulgarian identity as well as common values and ideas. In a short historical period, they were faced with external circumstances that were difficult to overcome and that forced them to adopt different forms of behavior, take advantage of certain opportunities and situations, reconsider or maintain their views, and, in general, try to adapt to different living conditions. The communities they are part of and the spaces they inhabit are particularly important to them. From a diachronic perspective and in the course of the changes they have experienced, these Bulgarians change their status and roles – from locals they become newcomers, and all this is reflected in their relationships with the people around them.

Keywords: communities, spaces, Bulgarians, Western Thrace, Kardzhali, settlements, material assets, marriage

В работата си ще се позова на тезите на норвежкия социален антрополог Фредрик Барт, свързани с изучаването на етничността. Във въведението си към „Етнически групи и граници: Социалната организация на културните различия“ (1969 г.) той разглежда етничността като социален конструкт. За работата ми е важна констатацията му, че взаимодействията между етническите групи запазват групите, техните контакти, връзки и културни отлики. Съществени са и изводите за етническите граници – те определят групата, съществуват въпреки постоянното им нарушаване, канализират социалния живот, организират поведението и отношенията във всички възможни сектори и области на взаимодействие¹. Върху етническите граници хората с различна етничност изграж-

¹ За антропологичните граници, представите за тях и начините, чрез които хората структурират и подкрепят своя свят, вж. Luleva, 2006: 46 с цит. лит.

дат определени взаимоотношения. Фредрик Барт твърди, че взаимодействията, границите и взаимоотношенията между етническите групи действат и в полиетническите общности (социалните системи), в които междуетническото (межкултурното) общуване се провежда чрез организиран набор от правила. Регулираните социални контакти създават културни сходства (общности), структурират взаимодействията, осигуряват съхраняването на културните различия (Барт, 2006: 10, 17–19, 47–48).

Тезите на Барт за етничността са добре приложими към обекта на изследването ми – една конкретна споменна група. Произходът ѝ е свързан с българската общност в Западна Тракия (днес област в Гърция). След Първата световна война, в резултат на изострените отношения и международните договори, голяма част от нея напуска родните си места, пристига в България и се установява предимно в югоизточните райони (окръзи). Бежанците се разполагат по различен начин в отделните села и градове, където създават нови взаимоотношения и системи на съвместен живот с местните.

От споменната група, която ме интересува, ще изследвам само тези българи, които се заселват в Кърджали и околния му. Те са с българско самосъзнание и притежават едни и същи ценности. В кратък исторически период са поставени пред външни обстоятелства, които трудно могат да преодолеят и които ги принуждават да използват различни форми на поведение, да се възползват от определени възможности и ситуации, да променят или не представите си и като цяло да се опитат да се приспособят към различни условия на живот. Във времето, свързано с преднационалното и националното им осъзнаване, когато се оформя и българската им идентичност, особено важни за тях са общностите, към които са принадлежали, принадлежат или ще принадлежат, и пространствата (географски, символични), които са обитавали, обитават или ще обитават. В диахронен план и в хода на преживяваните промени тези българи променят статуса и ролята си – от местни стават новодошли, а всичко това рефлектира и върху взаимоотношенията им с околните.

За да очертая, макар и бегло, тези динамични процеси, ще разгледам как хората от посочената споменна група се вместват в пространството на селищата, каква е позицията им в зоната на материалните активи и как се променя брачната им институция. Ще си послужи с гледната точка на самите бежанци, допълнена от сведенията на техните потомци. За целта ще използвам основно два типа извори – архивни спомени, главно (авто)биографични разкази, съхранявани в ДА – Кърджали, и теренни сведения, събрани чрез полуструктурирани биографични интервюта. Интервютата са проведени от мен през лятото и есента на 2013 г. сред потомци на тракийски българи, които принадлежат към поколението, чиито предци са оставили архивните записи. Макар и „препредадени извори“, по терминологията на Герт Дресел (Дресел, 1996: 94–95), документите и спомените правят възможно частичното реконструиране на преживяванията и показват тяхната историческа динамика.

В изложението си ще се основа на изводите, публикувани в монографията ми за българите в Западна Тракия (Маркова, 2021), които ще допълня с резултати от новите ми изследвания на западнотракийските бежанци, установили се във и около Кърджали (Маркова, 2022; Markova, 2023).

Общностите и пространствата в Западна Тракия до средата на 20-те години на XX в.

Западна Тракия е географска и историческа област, разположена между долните течения на реките Места и Марица, южните склонове на Родопите и бреговете на Егейско море. До края на Втората световна война областта е последователно част от Османската империя, двукратно от България и Гърция, а след края на войната окончателно остава в Гърция.

Поне до началото на Балканската война (1912 г.) Западна Тракия е мултиетнична област. Основната част от старото ѝ местно население са турците (мюсюлмани) и православните гърци и българи, между които живеят и представители на други етнически и религиозни групи – албанци/ арнаути, цигани, евреи, арменци, чеченци, помаци, гагаузи и др. Поне докъм края на XIX в. животът в областта все още е свързан със сравнително нормалните и добри взаимоотношения между етносите и религиозните общности в империята. Цветана Георгиева нарича тези отношения съжителство и показва рефлексията им върху съвместния живот, комшийството (съседството), адамлъка (човешината, антропията) (Георгиева, 1995). Раймонд Детрез говори за многосъставна и доста устойчива балканска културна общност. Тя обединява християните и мюсюлманите в мултиетническата Османска империя, които съжителстват в близост едни до други в продължение на столетия и в ежедневието поддържат мирни добросъседски отношения и споделят общата ценностна система на балканеца². Определено в балканската културна общност съществуват етнически граници, опазвани при социалните контакти, както и структурирани взаимодействия, гарантиращи сближаването и/ или отделянето между етносите в определени сектори или области. Групите живеят в своеобразна симбиоза, взаимни зависимости и зони на артикулирано взаимодействие, подобни на по-съвременни културни системи, коментирани от Барт (Барт, 2006: 17–19, 22–23).

До последната четвърт на XIX в. групите на българите, гърците и турците в Западна Тракия са сравнително ясно пространствено обособени и стратифицирани. Отношенията между тях са традиционно регламентирани, а границите – добре познати и спазвани поне от няколко предишни поколения.

² По-конкретно за балканската патриархална ценностна система с нейните положителни и отрицателни полюси (според някои автори първите включват чест и слава, филантропия и добри дела, мъжество, благородство и човечност, а вторите – срам и покорство, ритуална неадекватност и грешност, безпричинно насилие, прекалена гордост, нечовечност), както и за нейния вариант – „дребнобуржоазната“ ценностна система на чаршията, вж. Детрез, 2015: 20–22.

Градовете в областта са предимно гръцко-турски. От периферните села регулярно пристигат, за да учат занаят, малък брой българи. В селските райони положението е различно и числеността на българите е голяма. Българските села са предимно средно високи, разположени на изток, както и в някои низини. Селищата на българите са обширни, стабилно свързани със сушата и полето, в повечето случаи моноетнични. Свой пространствени ниши в селските региони имат също турците, които населяват най-плодородните и равни места на запад, изток и по поречията на реките, и гърците, разположили се най-вече по крайбрежията (Маркова, 2021).

Всяка от трите големи етнически групи в Западна Тракия притежава определен социално-професионален профил. Българите в селата разполагат със свои парични средства и имущество, занимават се основно със земеделие и скотовъдство, а занаятчиите са малко на брой. Сред тях най-разпространена е ендогамията, схващана като брак в собствената етническа среда, в нейните териториални и социални граници. Добре позната е също екзогамията с гърците. В градовете турците и гърците са собственици на недвижимите имоти и ръководят търговско-занаятчийския сектор. Затова малкото българи трудови мигранти, които успяват да се установят в градовете, могат да се включат в търговско-занаятчийските групи, както и да участват в контрола върху материалните активи чрез един основен начин – като сключат брак с гъркиня. Чрез него те биват приемани и в гръцката общност (ил. 1) (Маркова, 2021).

Тази традиционна и стабилна етно-социална система в Западна Тракия съществува докъм последната четвърт на XIX в. Дотогава характерът на старите местни български, гръцки и турски общности е предимно преднационален, границите между хората са ясно установени, а ходът на живота следва традицион-

Ил. 1. Събор, проведен в с. Карачкьой, Гюмюрджинско, на Илинден 1911 г.
Фотограф – Гунчев. ДА – Кърджали, фонд 271К, оп. 1, а.е. 333, л. 1

ни правила. Подобна „картина“ може да се открие в спомените на заселилите се в Кърджали западнотракийски бежанци и техните потомци – в тях се разказва за отминало идилично време, в което българите, турците и гърците са живели в добри съседски отношения и всички са се чувствали щастливи и удовлетворени в родната земя (Маркова, 2021).

Промените в общностите и пространствата (територии, материални активи, брак)

Към последната четвърт на XIX в., в резултат на развитието на национално-образуващите процеси на Балканите, хората в Западна Тракия започват да приоритизират белези, отнасящи се към нациите, техните институции, наименования, територии, езици. Старите групи на българите, гърците и турците започват да се променят; променят се и свързаните с тях пространства (територии, материални активи, брак). В хода на тези процеси старите етнически граници в областта бързо се трансформират, появяват се множество нови твърди раздели, чрез които хората от трите етнически групи започват да се (само)обособяват национално и субетнически. Допълнително, развитието на по-мощните процеси извежда от областта хиляди турци и довежда значителен брой българи и гърци, пристигнали от България, Гърция, както и от територии в Османската империя.

Старите взаимоотношения бързо се трансформират и между местни и новодошли започват да се нагнетяват напрежения. Най-напред се разцепва православната общност, като гърците и българите се обособяват национално. По време на Балканските войни (1912 – 1913 г.) особено силно става етно-социалното и религиозното противопоставяне между българи (местни и новодошли) и мюсюлмани (местни помаци и турци). Успоредно се откроява и социо-културното разделение между местните и новодошлите българи. По време на първото българско управление на областта (1913 – 1919 г.) се забелязват и други диференциации – българи срещу гърци и турци на етническо, социално и имуществено ниво, а във властта между местните българи, от една страна, и новодошлите българи и местните турци, от друга. Ситуацията се променя при мандата на Антантата (1919 – 1920 г.), когато местните българи и турци се съюзяват срещу гърците и се оформя ново етно-политическо разделение. След като през март 1920 г. Гърция установява властта си в областта, противопоставянето между местните българи и новодошлите гърци бързо става водещо на национално-политическо, социално, културно и имуществено ниво (Маркова, 2021).

Динамиката в ситуацията между последната четвърт на XIX в. и края на Първата световна война предизвиква и големи трансформации в пространственото разположение на българите върху територията на Западна Тракия. Към края на XIX – началото на XX в. хората от селските райони започват да нарушават обичайната си статичност и все по-често се насочват към градовете с цел да се образуват – нов вид миграция, която безспорно се отнася към националното самоосъзнаване. Постепенно в градовете се оформят зони, където бълга-

рите живеят, работят, опитват се да извоюват свои национални институции и да погребват мъртвите си близки (Маркова, 2021).

С края на Балканските войни масов характер добиват политическите миграции. През лятото и ранната есен на 1913 г. повечето хора бягат от родните си села в старите територии на България. След няколко месеца те се завръщат в Западна Тракия или се опитват да направят това въпреки многобройните трудности, пред които се изправят. След установяването на гръцкото управление на областта (1920 г.) обстоятелствата принуждават отново много от хората да изоставят селата си, този път завинаги, и да се изселят в България. Друга част от българите остават в селата или се насочват към градските селища. От края на Междусъюзническата война до 1920 г. в градовете идват местни хора, които поради различни причини не могат да останат в родните си села, след като се завръщат от България. Ситуацията се променя през 20-те години на XX в., когато българи от областта започват да търсят спасение от гръцките репресии в градовете (Маркова, 2021).

Установяването на българите в западнотракийските градове е свързано и с вклиняването им в зоната на материалните активи. Сдобиването с недвижима собственост е бавен и труден процес, в който първоначално успяват само отделни хора. Безспорно тук роля имат личните отношения и връзки с гърците, желанието за социално и икономическо издигане, които понякога рефлектират върху динамиката на националната идентичност. До началото на XX в. българите разширяват присъствието си в градската занаятчийска зона, създават многобройната група на тютюноработниците, а отделни хора се насочват и към престижната търговия с тютюн.

След първото десетилетие на XX в. недвижимите имоти се превръщат във видими фокуси, в които се нагнетяват напрежение, омраза и ненавист между представителите на трите етнически групи. По време на първото българско управление (1912 – 1919 г.) в градовете турски и гръцки къщи и магазини са завладени от българи (новодошли и местни) и конфликтите се превръщат в ежедневие. Няколко години по-късно по време на гръцкото управление потърпевши се оказват самите българи – властта ги изтласква от селата им, а техните имоти са заграбени от прииждащите гръцки бежанци (Маркова, 2021).

Очевидно е, че към първото десетилетие на XX в. ситуацията в областта вече е променена, трите етнически групи контролират имуществото диференцирано, взаимоотношения между тях са конфронтирани и като цяло полиетничната общност в Западна Тракия се е стратифицирала. Всичко това рефлектира върху институциите на брака и семейството. Към началото на XX в. те също се променят и все по-често се преосмислят чрез критериите на националното. Постепенно еднонационалният брак започва да се схваща като благоприятен, а смесеният – като вреден за принадлежността по етнически произход. Сред българите в градовете се разширява и ендегамията. С преминаването на областта към Гърция тези представи се засилват и бракът се превръща във важен фактор, свързан с динамиката на идентичността на съпрузите и семейството (Маркова, 2021).

Общностите и пространствата във и около Кърджали между двете световни войни

В началото на 20-те години на XX в. Версайската система от мирни договори, с която завършва Първата световна война, отключва мащабни следвоенни миграционни потоци и задвижва огромни по размер групи на Балканите. Сред тях са и българите от Западна Тракия. Много от тях са принудени да напуснат родната област и да пристигнат в България като бежанци. В хода на този процес старите им големи общности се разкъсват на много малки, предимно семейни групи. В България те попадат в съвършено непознати, сложни ситуации и са изправени пред необходимостта да намерят начини за справяне с големи трудности. В България статусите и ролите се обръщат – българите бежанци са новодошлите, които трябва тепърва да изграждат взаимоотношения с местните, да се впишат в непознати социуми, да се настанят върху чуждо за тях пространство и да оцелеят. Тези изпитания предизвикват вълни от противоречия, свързани с проблеми като приемане или неприемане, игнориране или интеграция, изместване или вместване – все добре познати изпитания, но в сравнение със събитията, които българите бежанци преживяват няколко години по-рано в родната си Западна Тракия, са конструирани с обратен знак.

В селищата, където се настаняват, бежанците създават различни взаимоотношения с местните. В Кърджали и околията му също се изгражда такава социална система – в нея местната общност и прииждащите бежанци започват да живеят на едно място, а нейната по-късна специфика е коментирана нееднократно в български изследвания. Географски Кърджали и околията му са разположени в българската част на Източните Родопи – сравнително ниска планина, която обгражда от север източните части на Западна Тракия. Градът отстои на около 50 км от границата с Гърция. Той и околията му са присъединени към Царство България късно – през есента на 1912 г. по време на Първата балканска война³. Ето защо години наред районът се схваща и описва – в официални документи и устно от хората от довоенните територии – като част от „новите земи“. Между двете световни войни така се назовават областите, включени към България през Балканските войни и Първата световна война. По този начин съвременниците разграничават „новите земи“ от довоенните територии, които наричат „Стара България“.

Кърджали има свои етнически особености, които го отличават от много други селища в „новите земи“. До началото на 20-те години на XX в. основното му население са предимно турци мюсюлмани, почти изцяло сунити. Сред тях временно пребивават малък брой българи – основно смолянски гурбетчии – занаятчии и търговци, а от края на 1912 г. и администратори, пристигнали от „Стара България“. Ето защо през 20-те, а понякога и през 30-те години на

³ Между 1920 и 1934 г. Кърджали е част от Мастанлийски окръг, след което се превръща в административния център на окръга.

XX в. за Кърджали и околията му се мисли и пише като за типично турска зона в българската държава. Всъщност след края на Първата световна война в селището етническата ситуация бързо се променя и започва изграждането на нова селищна общност.

В началото на 20-те години през Кърджали преминават десетки хиляди бежанци, описвани като „*все големи групи*“, „*с коли и покъщнина, колкото са можели да носят*“. Официалните статистики показват, че за десетина години в градчето се заселват хиляди българи от Западна Тракия. Тодор Браянов посочва, че бежанците произхождат от селища в Гюмюрджинско (Аткьой, Гюмюрджина, Денизлер, Каракурджали, Калъждере, Козлукьой, Къзлар, Кушланлий, Лефеджилер, Манастир, Ортаджи, Сарджа, Сачанли, Чадърли), Дедеагачко (Бадома, Дамето, Дедеагач, Дервент, Домуздере, Доганхисар, Еникьой, Мерхамли, Чобанкьой), Ксантийско (Еникьой) (Браянов, 1965).

Таблица 1. Данни от преброяванията според Главна дирекция на статистиката (Маркова, 2022)

	1920 г.		1926 г.		1934 г.	
	4417 жители		6487 жители		7767 жители	
Българи	1466 д.	33,2%	2949 д.	45,5%	4192 д.	54,0%
Турци	2486 д.	56,2%	2831 д.	43,6%	2578 д.	33,0%
Цигани	364 д.	8,3%	486 д.	7,5%	575 д.	7,4%
Евреи, арменци, руснаци	101 д.	2,3%	221 д.	3,2%	197 д.	2,5%

За част от бежанците, които се заселват в Кърджали и околните села, като Рудина, Книжовник, Звиница, Перперек, Мост и др., това е вторична миграция. За други хора районът е първото място, в което се установяват след бягството през българо-гръцката граница. Проучените материали акцентират върху разпръсването и местенето на бежанците: „*В България се лутахме от село на село, докато се настаним*“⁴; „*Пръснахме се като пилчинки тук и там, ама душите си спасихме*“⁵. Скоро Кърджали се превръща в един от примерите за селище, където се съсредоточават големи групи, основно семейства и роднини (Маркова, 2022).

В мащабните следвоенни миграционни потоци на Балканите се включват и турците от Кърджали и околията му. Те започват да се изселват в Турция, а освободените от тях места бързо се заемат от прииждащите българи⁶. Процесът

⁴ ДА – Кърджали, ф. ЛС, сп. 395, л. 6.

⁵ ДА – Кърджали, ЛФ 271К, о. 1, а.е. 213, л. 8.

⁶ В периода, предшестваш установяването на българите от Западна Тракия във и около Кърджали, съществуват около 140 малки села и махали, населени основно с турци, а българи живеят само в града и в две от селата.

частично се контролира от държавата. В архивните и теренните материали ясно се посочват главните причини, довели хиляди българи бежанци дотук. Това са близостта на селището до българо-гръцката граница и специално до Западна Тракия: *„решават да останат, защото Кърджали е най-близо до Тракия, за да могат да се върнат един ден“*⁷; особеностите на града и околията му, разполагащи с освободени от турците места за заселване, по-голямата вероятност за намиране на препитание, липсата на обичайното неприемане от местните, реалната възможност за събиране и съвместен живот на големи групи роднини бежанци: *„някой като разбере, че в някое село има свободни къщи – и отиват там цели групи. Защото знаят, че другите не ги обичат много. А тука специално Кърджали е град предимно с такива бежанци. И не са можели да срещнат такова отношение“*⁸.

Нови пространствени локации. Навлизане в селата и в града

Като резултат от развитието на миграционните процеси скоро околията става средоточие на преселници от Западна Тракия. Групите им включват едноселци, най-често роднини и близки, които не се разделят. Ето един пример: *„Били са целият род – роднини, братя, сестри, всичко заедно. И вървят накуп... За да са заедно. И да си помагат. Взаимопомощ...“*⁹. В отделни села се съсредоточават анклавни от хора с общ произход. Там, където се заселват хора от различни села, се забелязва, че до известна степен те се стремят да запазят старите си локални общности. Например в с. Рудина се събират бежанци от Чадърли, Карачкьой, Манастир, Сачанли. Мой респондент си спомня за този съвместен живот: *„Разбирахме се. Само сачанлийците живееха настрани... Те се търсеха... Деляха се от другите“*¹⁰.

Българите бежанци се разполагат по различен начин в отделните селища на Кърджалийска околия (Markova, 2023). На места те заемат изцяло местата на изселилите се турци: *„Настанихме се по празните турски села, дето са избягали в Турция“*¹¹. Другаде селата стават българо-турски. Във всички случаи местните и новодошлите са териториално сепарирани – например в Звиница и Рудина всяка етническа група се събира в собствена махала, въпреки че според теренна информация *„идват в Рудина 28 – 29-та година като научили, че се дигат турците“*¹² (ил. 2).

В Кърджали изселването на турците е доста по-слабо. Първоначално бежанците не навлизат масово в градчето. Тъй като първите групи западнотра-

⁷ Жена, р. 1933 г. в гр. Кърджали, България.

⁸ Мъж, р. 1943 г. в с. Рудина, Кърджалийско.

⁹ Мъж, р. 1937 г. в с. Рудина, Кърджалийско.

¹⁰ Мъж, р. 1937 г. в с. Рудина, Кърджалийско.

¹¹ ДА – Кърджали, ф. ЛС, сп. 395, л. 6.

¹² Мъж, р. 1937 г. в с. Рудина, Кърджалийско.

Ил. 2. Освещаването на църквата в с. Гледка, дн. квартал на Кърджали, 1939 г.
Фотограф – неизвестен. ДА – Кърджали, инв. № 917, л. 8

кийци са многобройни, за известен период те остават извън селищните граници, т.е. извън обживяното пространство. Ето един такъв спомен: „Отначало ни сложиха да живеем в палатки по седем-осем семейства. Палатките бяха край река Арда. Чак когато заснежи, ни прехвърлиха да спим в старото училище“¹³.

Паралелно се очертава и проблем, свързан с местните турци – според сведенията най-напред те отказват да допуснат в селището прииждащите българи. Отделни бежанци все пак успяват да наемат квартири. Между 1956 и 1969 г. местната краеведка Мара Михайлова събира теренни информации от българи и турци. От тях става ясно, че и през 1913 г., и в началото на 20-те години „турците били неприязнено настроени [...] В никоя турска къща не се допускало българско семейство, по силата не само на омразата, но и по верски причини [...] Българите се настанявали често пъти по 2 – 3 семейства в една стая“¹⁴. Към средата на 20-те години обстановката започва да се успокоява. Част от българите успяват да закупят къщи, разположени в различни турски махали. В някои спомени се съобщава, че през 1925 г. „бяхме

¹³ ДА – Кърджали, ф. ЛС, сп. 600, л. 1, 4.

¹⁴ ДА – Кърджали, ЛФ 271К, о. 1, а.е. 112, л. 355.

първо под наем, а след това си закупихме стари къщи и заживяхме в тях“¹⁵, което показва, че българите започват да се заселват разпръснато в старото пространство на селището.

Друга част от бежанците успяват да се установяват в по-компактни групи в Кърджали. С тази тенденция са свързани промените в една турска махала и усвояването на един нов топос от българите. Старата турска махала, за която става въпрос, е разположена в югоизточния край на селището, след градския пазар и джамията. Тя включва няколко реда жилищни сгради. Към началото на 30-те години махалата се променя неузнаваемо. Моя събеседничка разказва: „Първо в Кърджали идва дядо ми, купува мястото на къщата и прави първите два магазина отдолу... Построяват къщата стая по стая“¹⁶. В това изменено пространство заживяват местни турци, пришълци евреи, арменци, няколко гърци и най-вече българи – основно бежанци, родопчани, хора от вътрешността, всички те като цяло по-заможни занаятчийи, търговци, чиновници. Те съжителстват като *добри комишии* и, водени от убеждението, че различните по произход и вяра хора *са също като нас*, осъзнават и приемат идентичността на другия. Днес тази градска част се нарича *Старата махала* (Markova, 2023).

През 20-те години на XX в. започва изграждането и на съвсем нов квартал (махала) в Кърджали. Съвременниците го наричат *бежански*, визирайки основното му население. В спомените за 30-те и 40-те години той е определен още като „нов“, „български“, „тракийски“, защото в него са събрани хора, „прогонени от Беломорието по спогодбата Моллов – Кафандарис“, както и няколко семейства на арменци, евреи и руснаци. Мой респондент разказва: „Първо живеехме под наем на пазара и през 1928 г. продават всички облигации и си строят къща в тракийския квартал, новия квартал. Там са ни двете къщи. В нашата махала бяха само тракийци. Живеехме много добре, задружно. Помагахме си. Всички са от близки села и се познаваха... Не се деляхме“¹⁷. Акцентът в архивните спомени и интервютата е поставен върху етническата еднородност и обособеност на този топос. Пространствено той е разположен непосредствено след смесената махала, възприема се като естественото ѝ продължение, което обаче е населено предимно с българи. Новият квартал се разраства на север и северозапад към местности, предлагащи разширяване и благоприятен терен. Всъщност той се изгражда извън старите селищни граници, върху бивши турски ниви, които общината отчуждава или откупува от собствениците им. В архивните спомени се пояснява, че първоначално новите сгради са „*извън града, а всичко около тях са ниви*“ (Markova, 2023).

¹⁵ ДА – Кърджали, ф. ЛС, сп. 66, л. 4.

¹⁶ Жена, р. 1933 г. в гр. Кърджали.

¹⁷ Мъж, р. 1939 г. в гр. Кърджали.

Навлизание в зоната на материалните активи

До началото на 20-те години във и около Кърджали местните турци контролират зоната на материалните активи. Прииждащите българи успяват да се вместят частично в нея. Държавата се включва и в този процес.

Установяването на бежанците често рефлектира и върху социално-професионалния им профил. За много от по-бедните хора оставането в селата е възможност да получат сравнително добра земя и да се върнат към обичайната си земеделска работа. Понякога допълнителен стимул се оказва недоброто познаване на труда и живота в града: например мой респондент разказва как в Хасково дядо му *„касапин бил нещо от тоя род. Обаче той неграмотен човекът и бабата казала дай да търсим да се занимаваме със земеделие. И тогава взели да търсят земя и дошли тука в Рудина“*¹⁸.

В града бежанците се интегрират в два основни стопански сектора. Единият е търговско-занаятчийският. В началото на 20-те години той се контролира от българите от Смолянско, но поради бързото увеличаване на населението в града се разраства и позволява навлизането на нови хора. В някои интервюта оставането в градчето се представя като решение, осигурило по-лесното оцеляване на семейството: чичо *„имаше кръчма и гостилница“*¹⁹; *„Татко намери една къща... Татко я купи. Фурната дадохме под наем, той си отвори магазина и цял живот татко си изкара в магазина“*²⁰. И така, част от българите запазват стария си поминък – кираджийството с камили (главно хората от Дедеагачко), други откриват и стопанисват обществена баня, кланица, колбасарница, където продават, според спомените, *„много хубав и вкусен колбас“*, стават фурнаджии, гостилничари, кръчмари, търговци²¹.

Вторият сектор е преработвателният. Съсредоточаването на много обеднели хора в града и околията съвпада с приоритизирането на тютюна като техническа култура в окръга. Така най-лесното решение за препитание на много бежанци става тютюнопроизводството – заселилите се в селата започват да отглеждат тютюн, а много от бедните българи в града постъпват като наемни работници в тютюнопреработвателните предприятия. Един такъв разказ, запазен в архивните спомени, е оставен от жена, която трябва да се справи със сирашката си участ и да оцелее: *„Започнах на 15-годишна възраст да работя в тютюневата фирма на „Табакон“, а след това и в другите фирми „Бухнер“, „Чепрашиков“, „Кършев“ и „Руси Русев“. Тогава бяха много трудни години“*²². Информацията има много аналози в други градове в България. В някои от тях тракийците са подчертано свързани със сектора на преработката на тютюна и имат важен принос за развитието му.

¹⁸ Мъж, р. 1943 г. в с. Рудина, Кърджалийско.

¹⁹ Жена, р. 1933 г. в гр. Кърджали.

²⁰ Жена, р. 1915 г. в с. Кушланли, Гюмюрджинско, Гърция.

²¹ ДА – Кърджали, ф. ЛС, сп. 75, л. 11.

²² ДА – Кърджали, ф. ЛС, сп. 66, л. 4.

Настъпват промени и в собствеността върху недвижимите имоти. В селата първите бежанци получават от държавата пусти и изоставени турски къщи и земи. Към смисъла на този процес, но и към взаимоотношенията с местните, насочва мой респондент, който разказва за пристигането на предците му в с. Рудина, след като вече са живели на друго място в България: *„Нашите като са избягали, избочи не са ги уважавали тия, другите, въпреки че са българи. Те бягат от там, идват тука... Не са им продавали имоти в тия села, българските, не са могли да вземат имоти в тях. Може би и затуй тръгват надолу и към турските села“*²³.

В сведенията често се акцентира върху етническия характер на имуществената сепарация между българи и турци – често коментирани са видът и състоянието на къщите, в които се настаняват бежанците. В селата и в повечето градски махали те са най-често *стари, паянтови, голи, празни*. В *Старата махала* на Кърджали са построени няколко нови къщи, една от които е собственост на богат търговец на кожи от Смолянско (Маркова, 2011). Съвсем различен е видът на новия квартал в града – с нови, Шаронови къщи, изградени често със средствата на бежанския заем²⁴.

Промени в брачната институция

В България се променят и представите на западнотракийските бежанци за брачната институция. Хората започват да осмислят регионалния произход като основен разграничителен белег, да възприемат ендогамията като връзка в собствената общност, а екзогамията – като женитба извън нея, включително с партньор сънародник, но местен или бежанец от друга област.

Материалите сочат, че първоначално сред западнотракийските бежанци преобладава ендогамията. Тя е добре представена в българските села, в които те първоначално се установяват. На места местните българи не допускат новодошлите и сериозно се противопоставят на евентуални бракове с тях. В много случаи бежанците запазват и традиционната си териториална ендогамия. Ето част от споделеното от мои събеседници: *„Тия от Царева поляна въобще не даваха за нашите да се женят. В Рудина се женели само тракийци за тракийци“*²⁵; *„Не знам откъде е това, сигурно от Тракия още е наследено. Сачанлийци на дервентци не дават. Дервентци с дервентци и сачанлийци със сачанлийци. И другите села така. Ама по-късно вече това не се спазва и започнаха да се женят от всички села“*²⁶.

В Кърджали ендогамията също е добре позната, включително в териториалните и социалните ѝ варианти. Дори към средата на XX в. предпочитаният

²³ Мъж, р. 1943 г. в с. Рудина, Кърджалийско.

²⁴ ДА – Кърджали, ф. ЛС, сп. 56, л. 1–2, 9–10; ДА – Кърджали, ЛФ 271К, о. 1, а.е. 206, л. 9–10.

²⁵ Мъж, р. 1943 г. в с. Рудина, Кърджалийско.

²⁶ Мъж, р. 1935 г. в с. Конници, Ивайловградско.

брачен партньор е добре познатият, с родители съселяни, в краен случай този, който е част от новата тракийска общност на града. Според съвременна респондентка *„Все гледат да е от същото село. Защото му знаят какви са му адетите. Така предполагам. Щото майка все викаше за моя мъж: „Боже, баре да беше от Кърджали!“... Значи гледат просто това, да е от същото село и да сме близки“*²⁷. Трансформациите се ускоряват към 60-те години – тенденция, която един респондент определи като *„омешихме се, караитисахме се“*.

Вероятно през 20-те и 30-те години екзогамията е характерна главно за градовете. Определено се среща в Кърджали – например моя събеседничка сподели: *„Моята зълва взема един от Момчилград, не е тракиец... Много, много имаше, да“*²⁸.

Сред компактните бежански групи в селата екзогамията е рядкост. През лятото на 2013 г. попаднах на разкази за такъв случай. Предадох ми го една от дъщерите в споменатото семейство и още двама информатори. Става въпрос за брак между мъж от гюмюрджинското село Чадърли и мома от ямболското село Голямо Шарково, където семейството на младежа живее първите няколко години. Бежанецът е описан като беден, но *„много красив разправят“*, момата – като *„много хубава“*, при това богата. *„А моят дядо е бил много богат... И майка вече като станала мома за женене, връщат се в Шарково... И нашите като ги изгонили от Гърция отиват там. Заселват ги там. Татко харесал много майка – богата, хубава... И залюбили се, татко и майка се залюбили и това е. Любов голяма. А пък има един бат' [...], с камъни гонел татко като идел там. Викал: „Махни се, няма да взимаш така [...]!“ Баба плакала и не я давала [...] И така и се оженили там“*²⁹. Случаят е пример за териториална и социална екзогамия. Респондентите го представят като единствен по рода си и подчертават, че сред общността от чадърлийци в с. Рудина няма спомен за негов аналог.

Заклучение

Случаят с изследваната споменна група – българи от Западна Тракия, които се заселват в град Кърджали и околния му, потвърждава феномена *етничност*, за който говори Фредрик Барт. Членовете на групата са с българско самосъзнание. Те са родени в Западна Тракия и са една от групите местно население. Там последователно са част от голям мултиетнически социум в Османската империя, българската и гръцката национална общност. В родната си област тези българи са част от социална система, в която селищата, стопанските сектори, материалните активи са ясно етнически обособени. От началото на XX в. старата западнотракийска общност започва да се трансформира. Прииждането на хиляди новодошли (последователно българи, турци, гърци) за кратко време променя социалните

²⁷ Жена, р. 1933 г. в гр. Кърджали..

²⁸ Жена, р. 1915 г. в с. Кушланли, Гюмюрджинско.

²⁹ Жена, р. 1933 г. в с. Рудина, Кърджалийско.

роли на местните българи и влошава отношенията им с пришълците гърци. С държавно-политическите обрати приоритет добива националното, старото етническо стратифициране започва да се загубва и в началото на 20-те години на XX в. на преден план излиза гръцкото. За няколко години местните българи изживяват драматични и негативни събития, социалните им контакти с гърците стават трудно контролирани, а собствените им културни различия са реално застрашени. Голяма част от местните българи се изправят пред външни обстоятелства, към които нито могат да се приспособят, нито могат да преодолеят и напускат Западна Тракия. Познатият от поколения обичаен ход на живота им неочаквано се променя.

През 20-те години на XX в. една група българи бежанци от Западна Тракия пристига в разположената в Източните Родопи Кърджалийска околия. Поради различни причини тези хора попадат в един „турски край“ в българската държава и в съвсем различна социална система от познатата им до момента. Към 20-те години на XX в. в Кърджали съществуват ясно обособени турски зони. Българите навлизат разпръснато в тях. В слабо усвоените към това време селищни пространства се установяват по-компактни български групи. Трансформират се също материалните активи, стопанските сектори, представите, свързани с брака. При вместването си в града и околията му новодошлите българи успяват да установят сравнително добри взаимоотношения с местните турци. В този район се откриват слаби противоречия между бежанците и завареното от тях население, за разлика от други области в страната. Изправени пред обстоятелства, различни от тези в Западна Тракия, българите успяват да се приспособят на новото място. Към средата на XX в. в Кърджали социалните контакти между българи и турци са базирани върху дихотомията на етническите статуси, взаимоотношенията са регулирани, културните различия са съхранени и като цяло е създадена устойчива местна общност.

Литература

- Барт, Ф. (2006) Введение. – В: *Етнически групи и социални граници*. Сборник статии под редакция на Фредрика Барта. Москва, с. 9–48.
- Браянов, Т. (1965) Българи бежанци от Тракия (родни места и къде са заселени в България). – *Известия на Тракийския научен институт*, 1, с. 117–146.
- Георгиева, Цв. (1995) Съжителството като система във всекидневния живот на християните и мюсюлманите в България. – В: *Връзки на съвместимост и несъвместимост между християни и мюсюлмани в България*. София: МЦПМ, с. 137–164.
- Детрез, Р. (2015) *Не търсят гърци, а ромеи да бъдат (Православната културна общност в Османската империя. XV – XIX в.)*. София: Изд. „Кралица Маба“.
- Дресел, Г. (1996) *Историческа етнология. Въведение*. Благоевград: Издателство „Македония прес“.
- Маркова, М. (2011) Култури и граници в един български град през първата половина на XX век – „раждането“ на Кърджали. – *Българска етнология*, 2–3, с. 31–56.

- Маркова, М. (2021) *Българите в Западна Тракия – граници и идентичност (XIX – 30-те години на XX век)*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“.
- Маркова, М. (2022) Заселване на бежанците от Западна Тракия в Кърджали и околната му през 20-те години на XX век. – В: *Миграция и общественото развитие. Материали от национален научен проект на Института за исторически изследвания към Българската академия на науките, 2022*. Т. 2. София: Институт за исторически изследвания при БАН, с. 65–107.
- Luleva, A. (2006) Intercultural Gender Relations: The Bulgarian – Greek Case. – In: Byron, R., Kockel, U. (Eds.) *Negotiating Culture. Moving, Mixing and Memory in Contemporary Europe*. Berlin: Lit Verlag, pp. 87–108.
- Markova, M. (2023) Territory and Real Estate in Kardzhali and Its Surroundings in the 1920s and 1930s. – *Etudes Balkaniques*, vol. 3, pp. 434–474.

Архивен материал

ДА – Кърджали, ЛФ 271К, о. 1, а.е. 112, 206, 213
 ДА – Кърджали, ф. ЛС, сп. 56, 66, 75, 395, 600

Списък на респондентите

1. Жена, р. 1915 г. в с. Кушланли, Гюмюрджинско, Гърция.
2. Жена, р. 1933 г. в гр. Кърджали, България.
3. Жена, р. 1933 г. в с. Рудина, Кърджалийско, България.
4. Мъж, р. 1935 г. в с. Конници, Ивайловградско, България.
5. Мъж, р. 1937 г. в с. Рудина, Кърджалийско, България.
6. Мъж, р. 1939 г. в гр. Кърджали, България.
7. Мъж, р. 1943 г. в с. Рудина, Кърджалийско, България.

Мария Маркова
 Институт за етнология и фолклористика
 с Етнографски музей
 Българска академия на науките
 ул. „Московска“ 6А
 1000 София, България
 maria.markova@iefem.bas.bg
 m_tarnovska@abv.bg

Българите в Таврия през призмата на съветската етнонационална политика (1920 – 1991)

Мария Пачева

The Bulgarians in Tavria through the Prism of Soviet Ethno-national Policy (1920 – 1991)

Maria Pacheva

Abstract. One of the important factors determining the condition of Bulgarian communities abroad is the state ethno-national policy in the country of residence. The purpose of the present study is to trace the influence of Soviet ethno-national policy during the 1920s – 1980s on the national-cultural identity of the Tavrian Bulgarians, one of the Bulgarian communities in Ukraine.

The study establishes that changes in Soviet ethno-national policy during the period 1920 – 1991 allow us to distinguish four periods in which the situation of the Tavrian Bulgarians differed significantly: 1. 1920s – 1930s – a period of favorable development associated with the policy of “korenizatsiya”; 2. 1940s – discrimination on national grounds against Bulgarians in connection with the Second World War; 3. 1950s – 1980s – a policy of Russification directed against the Tavrian Bulgarians; 4. Late 1980s – the beginning of revival processes associated with “perestroika”.

Keywords: bulgarian diaspora, bulgarians in Ukraine, Tavrian bulgarians, sociocultural development, ethno-national policy, soviet period

Изучаването на формирането и развитието на българската диаспора е една от актуалните задачи на нашата историческа наука. До голяма степен положението на българските общности в чужбина, способността им за самовъзпроизвеждане и културното им развитие, връзките с прародината им и в крайна сметка запазването на тяхната етническа идентичност зависят от държавната етнонационална политика в съответната страна на пребиваване. Основната цел на тази статия е проследяване на влиянието на етнонационалната политика на съветската държава върху социокултурното развитие на българската общност в Украйна през 20-те – 80-те години на XX в. на примера на общността на таврийските българи¹.

¹ Българската диаспора в географско-историческата област Северна Таврия като част от Руската империя е формирана в резултат от миграцията на част от българското население предимно от Южна Бесарабия в началото на 60-те години на XIX в. Областта е разположена в Северното Приазовие. Общо тук са основани 36 български села. По-късно няколко от тях са изчезнали и към началото на 20-те години на XX в. броят им е намалял до 31.

Тази тема още не е била предмет на отделно изследване. Някои аспекти на проблема, който се разглежда в настоящата статия, са проучени в публикации на Михаил Дихан (Дихан, 2004), Владимир Милчев и Жана Пеева (Милчев, Пеева, 2006), Владимир Турков (Турков, 2011; 2012), Юлия Гришченко (Грищенко, 2018), Владимир Калоянов (Калоянов, 2005; 2022). Тук за първи път се прави опит за по-цялостно изследване.

Изворовата база на настоящото изследване включва комплекс от публикувани и непубликувани източници, между които архивни материали от Запорожкия архив (ДАЗО Ф. Р-3485 Оп. 1 Спр. 82), нормативни актове (Національні відносини, 1994, ЦК ВКП(б) и национальный вопрос, 2009), украинската българоезична периодика („Съветско село“, 1926; „Колективно поле“, 1936), устноисторически материали (Усна історія, 2009) и др.

Трябва да се отбележи, че българският етнически ареал в Северна Таврия не е компактен. Според географското положение може да се разграничат основна маса (17 села), близка периферия (10 села) и по-отдалечена периферия (4 села). Основната маса от 17 села е разположена компактно по бреговете на малки степни реки, вливащи се в Азовско море – Корсак, Лозоватка и Обиточная. Тези села са: Цареводаровка (през 1927 г. преименувано на Ботево), Строгановка, Богдановка, Степановка Втора, Райновка, Анновка, Първо-Николаевка, Петровка, Мануйловка, Зеленевка, Романовка (през 1926 г. преименувано на Коларовка, през 2016 г. – на Болгарка, а през 2021 г. – на Софиевка), Вячеславка, Мариино (Мариновка), Диановка (през 1946 г. преименувано на Лозоватка), Инзовка, Преслав и Бановка. В териториалните граници на тази компактна българска маса се намират само два села с небългарско население – Орловка и Новоалексеевка. През изследвания период броят на българските села в основния масив не остава без промяна. Така село Степановка Втора през 70 – 80-те години на XX в. временно е лишено от статута си на самостоятелен населен пункт и административно е присъединено към съседното българско село Богдановка.

Близката периферия, както беше упоменато, се състои от 10 села. Те са разположени доста близо до основната маса, но са отделени от нея от села с небългарски състав на населението. Това обстоятелство не създава големи проблеми за комуникацията с българските села в основния масив, но е проблем при административното деление и не позволява селищата с основно българско население да образуват един цялостен район. Тези села са Радоловка, Гюневка, Софиевка, Палаузовка, Андровка, Троян, Луначарское (предишни имена Ивановка, Второниколаевка, сега – Азовское), Фьодоровка, Гирсовка и Надеждино.

Същевременно селата Терновка (Терновка Втора, от 1945 г. – Велика Терновка), Александровка и Дмитровка (последните два са българо-гагаузки) са разположени на по-значително разстояние на запад от основната маса – на десния бряг на Молочния лиман, а създаденото през 20-те години на XX в. ново българско село Терновка Първа (от 1945 г. – Малка Терновка) е разположено на левия бряг на река Малкият Утлюк, на 5 км от Молочния лиман. Те всъщност са откъснати от основната маса български села в Таврия. Необходимо е да се

отбележи, че село Дмитровка губи статута си на самостоятелен населен пункт през 1958 г. и става част от селището от градски тип Акимовка.

Политиката на съветското правителство спрямо етническите малцинства в Съюза на съветските социалистически републики (СССР) през изследвания период претърпява значителни трансформации в зависимост от идеологическите насоки на режима и текущата политическа ситуация, което се отразява върху положението на таврийските българи.

В началния период, през 20-те – 30-те години на XX в., съветските власти практикуват етнонационална политика, наречена „коренизация“ (от руската дума „коренной“, означаваща „местен“). Целта на „коренизацията“ е укрепване на позициите на съветското правителство в националните републики и сред етническите малцинства чрез създаване на специални национални административни райони с деловодство на националния език, издигане на представители на коренното население на местни ръководни позиции, държавна подкрепа за езика и културата на националните малцинства и др. Независимо от чисто прагматичната цел за укрепване на комунистическия режим, тази политика като цяло е благоприятна по отношение на етнокултурното развитие на националните малцинства, в това число и на българите.

Началото на „коренизацията“ в СССР е положено от XII конгрес на РКП(б) (17 – 25 април 1923 г.). В съветска Украйна началото на новия политически курс е положено с резолюцията „За мерките за осигуряване на равноправие на езиците и за съдействие за развитието на украинския език“, издадена от ВУЦВК (на украински „Всеукраїнський центральний виконавчий комітет“ – Всеукраински централен изпълнителен комитет) и РНК УРСР („Рада Народних Комісарів“ – Съвет на народните комисари, правителство на Украинската ССР) (Національні відносини, 1994: 106–109). В Украинската ССР тази политика има двойствен характер: „украинизация“ в цялата република и „коренизация“ в районите с преобладаващо население от съответните национални малцинства.

Една от важните стъпки в рамките на „коренизацията“ е създаването на национални административно-териториални единици по етнически признак в местата на компактно пребиваване на етническите малцинства – така наречените „национални райони“ (аналог на община) и „национални селсъвети“ (укр. „сільради“, аналог на кметствата). В региона, населен с таврийски българи, през 1925 – 1926 г. са създадени два български национални района: Романовски (по-късно преименуван на Коларовски) и Цареводаровски (по-късно преименуван на Ботевски). През 1930 г. те са обединени под името Коларовски (Мильчев, Пеева, 2006: 36–38).

Създадена е мрежа от образователни институции за националните малцинства, която включва не само начални и средни училища с обучение на роден език, но и професионални и дори висши учебни заведения. Според доклада на Секретариата на Президиума на ЦИК на СРСР „За българското население на Украинската ССР“, датиран от 26 август 1935 г., в Коларовски район функционират 11 начални и 19 средни български училища (ЦК ВКП(б) и национальный

вопрос, 2009: 132–137). Учениците от българските села в Таврия след завършване на средното си образование имат възможност да продължат обучението си на роден език в село Преслав – в Преславския педагогически техникум и в Преславското селскостопанско училище. Възможност да получат висше образование на български език, макар и извън Таврия, те имат в Одеския педагогически институт.

Педагогическият техникум в село Преслав е основан през 1921 г. на базата на бившата учителска семинария, съществуваща от 70-те години на XIX в. Първоначално това учебно заведение фигурира в официалните документи като „Преславска педагогическа школа“ или „Български висши тригодишни педагогически курсове“, а през 1925 г. променя името си на „Български педагогически техникум“. Продължителността на обучението в техникума е три години, като има и подготвителна група с едногодишен курс на обучение. През 1933 г. в Педагогическия техникум е открит и задочен сектор. Според изчисленията на Владимир Калоянов общият брой на студентите от всички курсове на Педагогическия техникум в периода 1927 – 1930 г. е вариал от 127 до 143 души. Преподавателският състав се състои от 11 – 14 души, част от които са местни българи, а други са политически емигранти от България, избягали в Съветския съюз след Септемврийското въстание от 1923 г. (включително Райна Михайлова Кандева, Невена Велкова Генчева, Марко Ганчев Марков, Васил Генов Димитров, Николай Димитров Грънчаров, Теодора Василева Шехавцова и др.) (Калоянов, 2005: 73–75, 79, 82–83, 85, 87).

По време на „коренизацията“ като ново явление в културния живот на българските села в Таврия трябва да се отбележи появата на значително количество литература на български език, издадена от държавните издателства на Украинската ССР. Тематиката на издаваната литература е различна – пропагандни материали, селскостопанска литература, учебници и художествена литература, включително и преводи от други езици. Например в брой 24 – 25 на вестник „Колективно поле“ от 17 февруари 1936 г. е публикувана информация, че в Коларовската районна библиотека са пристигнали книги, преведени на български език, включително „Енергия“ на Фьодор Гладков, „Стършел“ на Етел Войнич, „Школа“ на Аркадий Гайдар и др. („Колективно поле“, 1936, № 24–25: 4). През 30-те години на XX в. в Украйна за първи път са публикувани в оригинал произведенията на много български писатели, сред които Иван Вазов, Алеко Константинов, Христо Ботев и други (Турков, 2011: 468). Издават се и произведения на местни писатели от средите на таврийските българи – Никола Фуклев, Димитър Марков, Иван Гедиков, Мишо Хаджийски и др. (Хаджийски, 1944: 48–50).

Допълнително трябва да се отбележи периодичният печат на български език, станал достояние на жителите на таврийските български села. От октомври 1924 г. в град Харков започва да се издава първият в Украйна републикански вестник на български език „Сърп и чук“. От 1926 г. вестникът променя името си на „Съветско село“, а от 1930 г. – на „Колективист“ (Грищенко, 2018:

189, 204). Излизат също и местни български вестници в Благоевски, Олшански и Коларовски район. Освен това, по време на „коренизацията“ се издават на български език списанията „Бъди готов“ (през 1929 – 1938 г.) и „Млад ударник“ (през 1932 – 1939 г.), а също и редица професионални издания (Грищенко, 2018: 204; Турков, 2011: 468).

Вестникът на Коларовски район се нарича „Колективно поле“. В сравнение с другите районни български вестници в Украинската ССР, той има значително по-висок тираж и честота на излизане. На страниците му се публикуват статии и бележки, които отразяват новините за икономическия, политическия и културния живот в района, информират читателите за постановления на държавните и партийните органи, отбелязват важни исторически дати и описват текущите събития от републикански, всесъюзен или световен мащаб. Таврийските българи са не само читатели на българоезичния печат, но и се изявяват като доброволни кореспонденти (така наречените „селкори“), чиито кореспонденции редовно се публикуват на страниците на вестниците („Колективно поле“, 1936).

През периода на „коренизацията“ се създават благоприятни условия за развитието на различни изкуства на етническите малцинства. Например театралното изкуство се развива активно сред таврийските българи. По-конкретно, през 1926 – 1941 г. в Коларовски район действа „Българската подвижна театрална трупа“, която редовно обикаля с представленията си българските села в Таврия. Трупата е основана в село Преслав и се състои предимно от аматьори – студенти и преподаватели от Педагогическия техникум. В състава на трупата са около 30 артисти, собствен хор и оркестър. Репертоарът на трупата включва редица произведения на български автори. Като музикален съпровод на представленията често се използват и български народни песни и танци (Калоянов, 2005: 107–108, Грищенко, 2018: 184–186). „Българската подвижна театрална трупа“ изнася представления не само в границите на Коларовския район, но и в таврийските български села извън района.

Периодът на „коренизацията“ обаче се оказва краткотраен. Въпреки че за прекратяването на този политически курс не е официално обявено, през втората половина на 30-те години на XX в. се наблюдава постепенно засилване на процесите, насочени към унификация на културния живот и административното управление: постепенно са затворени специалните институции за националните малцинства, нараства идеологическият натиск, засилва се борбата срещу т.нар. „буржоазен национализъм“.

Така през 1936 г. издаването на вестник „Колективист“ е спряно, а Преславският педагогически техникум и Преславското селскостопанско училище са превърнати в училища до десети клас с редовен общообразователен профил (Грищенко, 2018: 209–210). Българският вестник на Коларовски район „Колективно поле“ се запазва за по-дълго време – той излиза редовно до м. април 1939 г. Според постановлението на ЦК КП(б)У от 1938 г. всички специални образователни институции на националните малцинства са реорганизирани в руски или украински, а националните отдели в училищата, техникумите и уни-

верситетите се ликвидират, включително българският отдел в Одеския педагогически институт (Національні відносини, 1994: 236–237).

В края на „коренизацията“ нейните лидери на централно и на местно ниво, а също и много обикновени хора от националните малцинства стават жертви на най-голямата вълна от политически репресии в СССР – т.нар. „ежовщина“. През 1937 – 1938 г. по фалшиви обвинения са разстреляни или са осъдени на различни срокове лишаване от свобода представителите на различни социални групи: партийния елит и държавни служители, военни, интелигенция, работници, селяни и др. Една от проявите на този терор са т.нар. „национални операции“, специално насочени срещу представителите на етнически малцинства, безпачено обвинени в шпионаж и саботажни дейности в полза на историческите им родини. Така, през 1937 – 1939 г. Народният комисариат на вътрешните работи (НКВД) ликвидира несъществуващата „контрреволюционна националистическа българска въстаническа организация“, за която се твърди, че е действала в град Запорожие и в селата Софиевка, Гюневка, Радоловка, Зеленовка, Мануйловка и Петровка (Мільчев, Пеєва, 2006: 79–80).

Премахването на всички национални административно-териториални единици в края на 30-те години може да се счита за окончателния край на „коренизацията“. Според Постановлението на Централния комитет на Комунистическата партия на Украйна (ЦК КП(б)У) „За ликвидация и реорганизация на националните райони и селските съвети“ от 5 март 1939 г. (Національні відносини, 1994: 238–240) Коларовският район, подобно на другите национални райони в Украйна, е разформиран, а територията му е изкуствено разделена между четири съседни административни района на Запорожка област, така че във всеки от тези райони българите да са етническо малцинство. Така селата Ботево, Строгановка, Райновка, Богдановка и Степановка са включени в Приазовския район; селата Зеленовка, Манойловка и Петровка – в Андреевски район; селата Анновка, Николаевка – в Ново-Василевски район, и селата Вячеславка, Диановка, Инзовка, Коларовка, Мариновка и Преслав – в новосъздадения Приморски район. По-късно, въпреки многократните административни реформи, единството на българския етнически ареал в рамките на една административна единица така и не се възстановява.

През 1941 – 1943 г. Северна Таврия е временно окупирана от нацистка Германия, но проучаването на положението на таврийските българи през този период е извън обхвата на задачите на тази статия. Що се отнася до съветската политика през Втората световна война, българите в Украйна, заедно с някои други етнически малцинства в СССР, са били подложени на жестока дискриминация. Формалната причина за това е участието на Царство България във войната на страната на хитлеристка Германия. Най-последователната политика на дискриминация се наблюдава в Крим – през юни 1944 г. кримските българи са депортирани масово в източните райони на СССР.

Българското население на Запорожка област, за разлика от кримските българи, не е било подложено на депортация. Обаче повечето български мъже в

наборна възраст след освобождението на региона от германската окупация са мобилизирани не на фронта, а в т.нар. „трудова армия“. Преобладаващата част от тях се озовават на строежа на петролната рафинерия в град Гуриев (днес – Атърау) в Казахската ССР. Краеведът от таврийското село Богдановка Владимир Добрев в труда си „Чушмелий“ цитира спомените на селянина Григорий Янев, който е работил в Гуриев от 1943 до 1947 г. Той свидетелства, че в Гуриев заедно с българите са работили и представители от други националности: гърци, албанци, татари, както и руснаци и украинци (от семейства на т.нар. „врагове на народа“). Условията на живот и храната в „трудовата армия“ са били много лоши, а работата – тежка, което водело до висока смъртност поради болести. В. Добрев също така публикува списък ва 19 души свои съселяни, починали по времето на службата им в „трудовата армия“ (Добрев, 2009: 29–35).

След Втората световна война, имайки предвид позитивната промяна в българо-съветските отношения, дискриминационната политика спрямо българите в СССР постепенно е прекратена. През 50-те – 80-те години няма основание да се твърди за открита дискриминация на българското население в Таврия на етническа основа. Същевременно обаче отсъства подкрепа за българската култура, каквато е налице по време на „коренизацията“. При назначаването на местни кадри на ръководни длъжности в българските села не е спазван приоритет на българите. Например, според документ за етническия състав на Комисията по народно образование и здравеопазване към Коларовския селски съвет за 1954 г. от 17-те членове 7 са българи, 7 са руснаци и 3 са украинци (ДАЗО Ф. Р-3485 Оп. 1 Спр. 82: 2). Също така представителството на българите в селския актив е непропорционално малко в сравнение с етническия състав на селищата.

В периода след края на Втората световна война в СССР се възприема курс за създаване на „съветския народ“ като „нова историческа общност“. В приетата на XXII конгрес на Комунистическата партия на Съветския съюз (КПСС) през 1962 г. „Трета програма на КПСС“ е поставена задачата за „формиране на бъдеща общочовешка култура на комунистическото общество“. Независимо че по отношение на езиковия въпрос е декларирана целта „да се осигури и занапред свободното развитие на езиците на народите на СССР, пълна свобода за всеки гражданин на СССР да говори, възпитава и обучава децата си на всеки език, без да се допускат никакви привилегии, ограничения или принуда за употреба на едни или други езици“, реалността е коренно различна. На преден план е изведено изискването за решителна борба срещу „проявите и остатъците на всякакъв национализъм“, „тенденциите към национална ограниченост“, срещу „обичаите и нравите, които пречат на комунистическото строителство“ (Програма КПСС, 1974).

На практика това води до обикновена русификация. Декларираното право да се обучават децата на родния им (български) език не получава реализация – унищожената след завършването на „коренизацията“ мрежа от образователни институции на български език не се подновява. Училищата в българските села

в Таврия преминават към обучение на руски език, а българският език не се изучава дори факултативно.

Специално внимание заслужават възможностите за културни връзки между таврийските българи и техните сънародници в Народна Република България (НРБ). Близките отношения между НРБ и СССР наистина откриват възможност за масовото движение на съветско-българската дружба, което, макар и насърчавано от властите, е строго регулирано и контролирано от тях. В неговите рамки се осъществява обмен на делегации, културни събития (в частност седмици и месеци на българската култура) и др.

Най-стабилният канал за тази „народна дипломация“ са клоновете на Дружеството за съветско-българска дружба. Както посочва Павло Сохан, 10 области в Украинската ССР (Одеска, Полтавска, Волошиловградска, Сумска, Херсонска, Кировоградска, Житомирска, Ривненска, Хмельницка и Тернополска) установяват побратимени отношения със съответните области в НРБ (Соханъ, 1976: 273). Сред тях обаче отсъства Запорожка област. По тази причина таврийските българи, за разлика от другите клонове на българската диаспора в Украйна (бесарабските и олшанските българи), не успяват да се възползват от този мощен канал за културни връзки с историческата им родина през съветския период. Този факт ясно демонстрира пренебрежението на съветските власти към националните и културните нужди на таврийските българи.

Същевременно, дори след прекратяването на „коренизацията“ в българските села в Таврия се запазват възможностите за популяризиране на народната самобитност чрез самодейните музикални колективи при домовете на културата, които изпълняват български народни танци и песни. Например, както отбелязва Оксана Червенко, в село Гюневка българският фолклорен музикален състав е организиран в края на 60-те години на XX в. (Червенко, 2011: 74). В книгата на Людмила Ноздрина „Песенен фолклор на българите от Приазовието“ са публикувани афиш и фотографии на българския самодеен фолклорен ансамбъл за народни песни и танци „Трендафил“, основан при селския клуб в село Троян през 1972 г. и ръководен от бердянския музикант и композитор, събирач на български фолклор Валентин Изотов (Ноздрина, 2014: 9–10, 147–151).

Друг начин за опазване на българското културно наследство в Таврия е създаването на краеведски музеи в българските села. В тях се съхранявали предмети от традиционното българско облекло, домакиния бит, земеделски ръчни инструменти, снимки и др. Такъв е местният исторически музей в село Преслав, създаден в края на 1969 г. За него подробно се разказва в интервю с учителката Валентина Гогунска (родена през 1940 г.), която по това време преподава история в местното училище и участва активно в подготовката на музейната експозиция (Усна история, 2009: 392–394).

„Перестройката“ като нов период в историята на СССР носи известна либерализация на националната политика на съветското правителство, което е отразено в Закона „За езиците в Украинската ССР“, приет на 28 октомври 1989 г. Според него на всички граждани на Украинската ССР е гарантирано правото да

използват езика на своята националност или друг език. В местата на компактно пребиваване на етнически малцинства е разрешено използването на родния им език в работата на държавни органи, предприятия, различни институции и организации, както и откриването на детски градини, училища, професионални и висши учебни заведения с роден език на възпитание и образование (Національні відносини, 1994: 445–452). Но тази тенденция напълно се реализира вече в независима Украйна, което е извън хронологическите рамки на настоящото изследване.

Анализът на представените документи и материали налага следните изводи: етнонационалната политика на съветското правителство през 1920 – 1991 г. претърпява значителни промени, което се отразява върху положението на таврийските българи. Най-благоприятният период за етническите малцинства са 20-те – 30-те години на XX в. в условията на т.нар. „коренизация“, когато таврийските българи имат възможност да развиват своята култура. В края на 30-те години обаче политиката на „коренизация“ е прекратена, а много дейци на националното възраждане са пострадали по време на сталинските репресии. Вторият период обхваща 40-те години на XX в. и е свързан с Втората световна война, когато таврийските българи преживяват дискриминация на национална основа. Необходимо е обаче да се отбележи, че положението им е по-добро от това на кримските българи, които са депортирани в източните региони на СССР. Третият период е през 50-те – 80-те години на XX в., когато няма основания да се говори за открита дискриминация срещу българите, но политиката на съветското правителство спрямо етническите малцинства може да се характеризира по-скоро като асимилационна. Четвъртият период обхваща края на 80-те години на XX в. и е свързан с политиката на „перестройка“. Започват процеси на възраждане, които се развиват напълно вече през 90-те години на XX в. в независима Украйна.

Литература

- Грищенко, Ю. (2018) *Българи в Україні 1920-х – 1930-х рр.: між національними проектами влади й реаліями життя*. Київ: Інститут історії України НАН України.
- ДАЗО Ф. Р-3485 Оп. 1 Спр. 82. Державний архів Запорізької області. Фонд Р-3485. Коларівська сільська рада народних депутатів та її виконавчий комітет, с. Коларівка Приморського району Запорізької області. 1943–2000 рр. Опис 1, Справа 82. Матеріали про роботу комісії народної освіти й охорони здоров'я. 13 аркушів.
- Дихан, М. (2004) *Българските национални райони в Украйна през 1920 – 1930-те години (Кратък исторически очерк)*. Одеса: МАЯК.
- Добрев, В. (2009) *Чушмелій*. Мелітополь: Інтер-М.
- Калянов, В. (2005) *Българската просвета през 20-те и 30-те година на XX век*. София: Издателство „Софттрейд“.

- Калоянов, В. (2022) *Цената на българщината в Таврия (1917 – 1945)*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.
- Колективно поле* (1936) № 24–25 от 17 февруари.
- Мильчев, В., Пеева, Ж. (2006) Ренесанс та репресії: болгари Таврії у перші два десятиріччя радянської влади (1920 – 1939 рр.). – *Джерела з історії Південної України*. Том 9. Мемуари та щоденники. Частина 2, с. 27–81.
- Національні відносини (1994). *Національні відносини в Україні у ХХ ст.* Збірник документів і матеріалів. Київ: Наукова думка.
- Ноздріна, Л. (2014) *Песенный фольклор болгар Приазовья*. Мелитополь: Издательский дом Мелитопольской городской типографии.
- Програма КПСС (1974). *Программа Коммунистической партии Советского Союза*. Москва: Политиздат; http://leftinmsu.narod.ru/polit_files/books/III_program_KPSS_files/III_program_KPSS.htm (Доступ: 20.10.2025).
- Сохань, П. (1976) *Очерки истории украинско-болгарских связей*. Київ: Наукова думка.
- Сьветско село* (1926) № 34 от 25 септември.
- Турков, В. (2011) Культурно-освітня політика радянської держави щодо болгарської національної меншини України у 20-30-х рр. ХХ ст. – В: *Дриновський збірник*. Т. 4. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, с. 465–472.
- Турков, В. (2012) Політичні репресії проти болгарського населення УРСР наприкінці 30-х рр. ХХ ст. – В: *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія „Історія та географія“*. Вип. 45, с. 40–43.
- Усна історія (2009). *Усна історія Степової України*. Т. 6. Запоріжжя: АА ТанDEM.
- Хаджийски, М. (1944) *Българите в Таврия*. 2. изд. (1992). Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“.
- ЦК ВКП(б) и национальный вопрос (2009). Книга 2. 1933 – 1945. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН).
- Червенко, О. (2011) Свято болгарської народної культури в Україні. – *Народна творчість та етнологія*, № 4, с. 73–77.

Мария Сергеевна Пачева, докторант
Катедра „История на България“
Исторически факултет
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
бул. „Цар Освободител“ 15
1504 София, България
pacheva.mariya.18@gmail.com

ПРИЛОЖЕНИЕ

Иванка Петрова
**Български семейни предприятия – етнологично изследване
на малкия фамилен бизнес**

Ил. 1. Млада брачна двойка собственици на семейно предприятие в Хасково, септември 2015 г. Сн. Иванка Петрова

Ил. 2. Сестра и брат в семейната пекарна в Банско, декември 2021 г. Сн. Иванка Петрова

Ил. 3. Съпрузи предприемачи и дъщеря им, работеща в семейното предприятие в Димитровград, септември 2019 г. Сн. Иванка Петрова

Ил. 4. Съпруга съсобственичка на семейна фирма в Ореховица и децата ѝ по време на участието на предприятието в Международното хранително изложение БУЛПЕК в София, ноември 2022 г. Сн. Иванка Петрова

Анна Антонова

Невидими градове: градоустройствени процеси, визии за развитие и наративи за културно-туристическото наследство в рибарското селище Ченгене скеле до Бургас

Ил. 1. Изглед от рибарското селище Ченгене скеле до Бургас

Петър Петров

**Старите селски чешми – материални и социални аспекти
на използването им в съвременността**

Ил. 1. „Изписаният“ кладенец на Никола Стойчев с ел. кабел към помпа и с отвеждащ водата маркуч, юли 2025 г. Сн. Петър Петров

Ил. 2. Многократно преработвана чешма: строителни надписи от 1849, 1899 и 1926 г. – „поправена от трудова селска група“; добавено през 50-те години перилно корито (вдясно); съвременно разхубавяване с цветя, юли 2025 г. Сн. Петър Петров

Ил. 3. Отвеждане на вода от преливната тръба на чеима с канелка, юли 2025 г.
Сн. Петър Петров

Ил. 4. Отвеждане на вода от коритата на чеима с чучур, август 2025 г.
Сн. Петър Петров

Джейн Хибърт-Николов

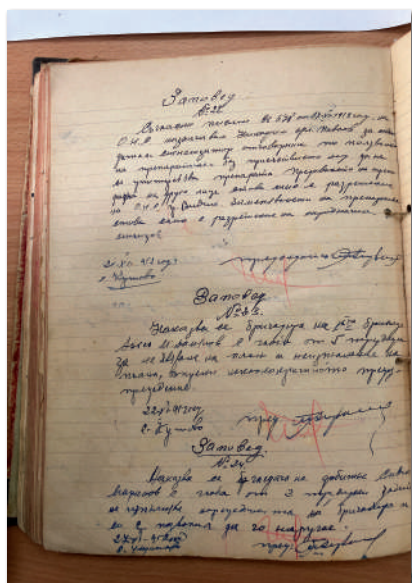
**Земя, от която няма връщане: аграрни трансформации
и българското село**

Ил. 1. Изоставен дом, април
2023 г., с. Кутово, Видинско.
Сн. Джейн Хибърт-Николов

Ил. 2. Овчар пасе малкото си стадо
в Странджа, близо до с. Индже
войвода,
август 2023 г.
Сн. Джейн Хибърт-Николов

Ил. 3. Протоколна книга, ТКЗС
Кутово, ноември 1952 г. Държавен
архив – Видин

Ил. 4. Завръщане в дивата
природа: иглолистни дървета,
нахлуващи в широколистна гора
след прекратяване на пашата във
Витоша, близо до с. Железница,
април 2023 г. Сн. Джейн Хибърт-
Николов

Ил. 5. Карикатура на Георги
Чалъков. Вестник *Земя*, бр. 107,
28 декември 1990 г.

Евгения Троева
Исторически възстановки, публична история и памет

Ил. 1. Траки от Сдружението „Антична Тракия“. Средновековен събор „Помни славата – Туида“, Сливен, 2022 г. Сн. Е. Троева

Ил. 2. Константин Велики в Сердика. Античен фестивал „Сердика е моят Рим“, София, 2019 г. Сн. Е. Троева

Ил. 3. Готска сватба. Античен фестивал „Сердика е моят Рим“,
София, 2022 г. Сн. Е. Троева

Ил. 4. Наследниците на нашите
предци. Средновековен фестивал
„Дни на предците“, НИАР
„Плиска“, 2019 г. Сн. Е. Троева

Ил. 5. Откриване на аула на Прабългарската школа за оцеляване „БагаТур“,
Ст. Загора, 2015 г. Сн. Е. Троева

Ил. 6. Славянско облекло.
Средновековен събор „Помни
славата – Туида“, Сливен,
2022 г. Сн. Е. Троева

Ил. 7. Средновековен танц. Фестивал на средновековните традиции, бит и култура, Калето – Мездра, 2019 г. Сн. Е. Троева

Ил. 8. Въстаници. Възстановка на Априлското въстание, Клисурса, 2022 г. Сн. Е. Троева

Ива Кюркчиева

Живот отвъд болката: обществени и спортни дейности на хора с ревматологични заболявания

Ил. 1. Откриване на изложбата „Животът е повече от болестта“ в бизнес сградата на Мегепарк в София на 16.10.2024 г. Сн. Ива Кюркчиева

Ил. 2. Откриване на изложбата „Животът е повече от болестта“ в бизнес сградата на Мегепарк в София на 16.10.2024 г. Сн. Ива Кюркчиева

Ил. 3. Откриване на изложбата „Животът е повече от болестта“ в бизнес сградата на Меганарк в София на 16.10.2024 г. Сн. Ива Кюркчиева

Ил. 4. Откриване на изложбата „Животът е повече от болестта“ в бизнес сградата на Меганарк в София на 16.10.2024 г. Сн. Ива Кюркчиева

Ангелина Илиева
Българска култура
в академични курсове в Чикагския университет в САЩ

Ил. 1. Урок по народни танци от Балканите. Галя и Джон Куо, март 2023 г., Чикаго. Сн. Ангелина Илиева

Ил. 2. Урок по народни танци от Балканите. Галя и Джон Куо, март 2023 г., Чикаго. Сн. Ангелина Илиева

Ил. 3. Цигуларката Благомира Липари изпълнява произведения на композитора Петър Христосков на откриването на изложбата на Кина Бъговска в Чикагския университет, февруари 2026 г. Сн. Надя Желязкова

Ил. 4. Част от изложените картини на Кина Бъговска в Чикагския университет, февруари 2026 г. Сн. Джан Кругер

**Изследвания по българистика:
актуални теми и проблеми**

Сборник с материали
от Международното лятно училище по българистика,
Пловдив, 26 – 29 юни 2024 г.

Българска
Първо издание

Редактор *Светлана Филчева*
Художник на корицата *София Попйорданова*
Графичен дизайнер *Даниела Мицева*

Формат 235 × 165 mm
Печатни коли 11,75 + цветно приложение 1 п.к.

Печатница на Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“
1113 София, ул. „Акад. Георги Бончев“, бл. 5

www.press.bas.bg

ISBN 978-619-245-615-3 (мека корица)

ISBN 978-619-245-636-8 (e-book)

Научните разработки и теми в сборника се отличават със своето многообразие и актуалност в различни сфери на съвременната българистика. Особено ценно е това, че отделните теми си кореспондират и разкриват различни гледни точки към проблеми, които се вместили в общи тематични полета. Така на практика в сборника е реализиран замисленият като главна цел диалог между утвърдени учени и млади изследователи, между учени в България и чуждестранни българисти в Европа, Азия и Америка. Томът като цяло се отличава не само с многообразието на проблематиката си, но и с множество оригинални приноси в областта на съвременната българистика.

Доц. г-р Светла Ракшоева

Изследователските проблеми в различните текстове се отнасят в полетата на различни дисциплини – етнология, антропология, фолклористика, история, като те определят основните теоретични рамки, понятия и методология. Обединявайки разработки на утвърдени автори и млади изследователи, сборникът се превръща в труд, който нарежда съвременната българистика в диалог с актуалните в световен план научни дирения и подпомага разбирането на българското културно наследство в глобален контекст.

Доц. г-р Излика Мишкова

www.press.bas.bg

9

786192456368

